

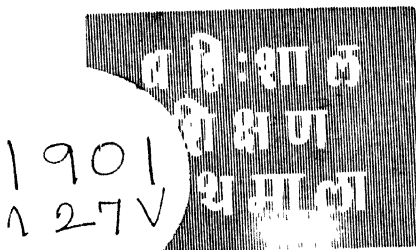

३

व्यक्ति-स्वातंत्र्याचा विकास

लेखक

श्री. मा. प. मंगुडकर

मूल्य दोन रुपये

१९५५

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192824

UNIVERSAL
LIBRARY

पुणे विद्यापीठ

बहिःशाल शिक्षण ग्रंथमाला

बहिःशाल शिक्षण मंडळ

संपादक

डॉ. अ. वि. नाईक, एम्. ए., पीएच्. डी.

सचिव, बहिःशाल शिक्षण मंडळ,

गणेशखिंड, पुणे ७.

३

व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विकास

लेखक

माणिक पद्मणा मंगुडकर, एम्. ए.

सन १९५५]

[मूल्य दोन रुपये.

मुद्रक :

म. ना. चापेकर

**आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,
१९८।१७ सदाशिव पेठ,
टिळक रस्ता, पुणे २.**

प्रकाशक:

डॉ. अ. वि. नाईक

सचिव

**बहिःशाल शिक्षण मंडळ,
पुणे विद्यापीठ,
गणेशखिड, पुणे ७.**

**या पुस्तकासंबंधीचे सर्व हक्क पुणे विद्यापीठ बहिःशाल
शिक्षण मंडळाने स्वाधीन ठेविले आहेत.**

प्रकाशक-निवेदन

मुंबई सरकारच्या सन १९४८ च्या पुणे विद्यापीठ कायद्यांतील २६ व्या कलमान्वये, पुणे विद्यापीठाने १९५० साली बहिःशाल शिक्षण मंडळ स्थापन केले. मंडळाच्या उद्देशापैकी सामान्य जनतेला उपयुक्त असणाऱ्या व आकलन होणाऱ्या विषयावर पुस्तके लिहून घेण्याची व प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करणे हा एक आहे.

तदनुसार 'व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विकास' हे पुस्तक श्री. मा. प. मंगुडकर, एम. ए. याजकडून मंडळाने तयार करून घेतले आहे व ते आता बहिःशाल शिक्षण ग्रंथमालेतील तिसरे पुष्प म्हणून प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

पुणे विद्यापीठ,
गणेशखिड, पुणे ७.
मिति

क्षेत्र शु. १, राके १८७७

२४/३/५५

अ. वि. नाईक
सचिव,
बहिःशाल शिक्षण मंडळ.

निवेदन

व्यक्तिस्वातंत्र्याचा प्रश्न आज जितका गुंतागुंतीचा आणि निकडीचा झाला आहे तितका तो यापूर्वीच्या काळांत कधी झाला असेल असे वाटत नाही. कारण यापूर्वी कधीही झाली नव्हती इतकी आजची राज्यसत्ता बलिष्ठ होत चालली आहे. याला तंत्रविद्येतील प्रगतीप्रमाणे वैचारिक क्षेत्रांतील नवी आंदोलने अंशतः जबाबदार आहेत. तंत्रविद्येतील विकासामध्ये मुख्यतः चार गोष्टींचा अंतर्भाव करता येईल :

- (१) अणुबाँब, हैड्रोजनबाँब यांच्यासारखी विध्वंसक युद्धशस्त्रे
- (२) कापड, वीज इत्यादि उत्पादनाची मोठी यंत्रे
- (३) विमाने, आगबोटी, आगगाड्या इत्यादि दळणवळणाची कार्य-क्षम साधने
- (४) रेडिओ, वृत्तपत्रे, चित्रपट यासारखी प्रचाराची साधने

तंत्रविद्येतील वरील शोधामुळे राज्यसत्ता अत्यंत सामर्थ्यशाली बनली आहे. परंतु समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या आणि लोककल्याणकारी राज्याच्या नव्या विचाराने तिला आणखी बळ आलेले आहे. समाजवादी अर्थव्यवस्थे-प्रमाणे महायंत्रोत्पादनाच्या साधनाची मालकी राज्यसरकारकडे जात असून तेथे नियोजनाबरोबर आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होत आहे व लोककल्याणकारी राज्याच्या उदयामुळे राज्याकडे अनेक महत्त्वाची कामे सुपूर्त केली जात असून त्यामुळे तेथे राजकीय आणि सामाजिक सत्तेचे केंद्रीकरण होत चालले आहे. ही सर्व स्थित्यंतरे सर्वस्वी अनिष्ट आहेत असे मला सुचवावयाचे नाही. फक्त वरील तांत्रिक आणि वैचारिक प्रगतीबरोबर आजची राज्यसत्ता कधी ' कर्तुमकर्तुम् ' बनत चालली आहे एवढेच ध्वनित करावयाचे आहे. सत्तेच्या केंद्रीकरणामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्यावर नवे संकट येण्याचा संभव आहे. म्हणूनच आजच्या काळांत व्यक्तिस्वातंत्र्यासारखा जिव्हाळ्याचा प्रश्न अत्यंत गुंतागुंतीचा व विकट होत चालला आहे.

या प्रश्नाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमि लक्षांत यावी म्हणून व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना गेल्या अडीच हजार वर्षांत कशी उत्क्रान्त होत आली आहे याची अत्यंत स्थूलमानानें चर्चा केली आहे. ही ऐतिहासिक समीक्षा करतांना राज्यशास्त्रांतील समूहवादी आणि व्यक्तिवादी विचारशाखाचा ढोबळ स्वरूपात परामर्ष घेतला आहे. समूहवादांतील आदर्शवादी व साम्यवादी विचारप्रणालि व व्यक्तिवादी शाखेतील आत्यंतिक व्यक्तिवादी आणि शासनयुक्त समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करणारी अराज्यवादी विचारप्रणालि याचा विचार करून वरील सर्व विचारशाखा आजचे आपले गुतागुंतीचे प्रश्न सोडविण्यास अपुऱ्या आहेत हे सांगितले आहे. मानवाचे वरील विचारधन समृद्ध करून व्यक्तिस्वातंत्र्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी यापुढे पुढील चार विचारावर लक्ष केंद्रित होणे जरूर आहे :

(१) समूहवादी अगर स्पर्धाप्रधान अर्थव्यवस्था जाऊन तेथे सहकारी अर्थव्यवस्था प्रस्थापित झाली पाहिजे.

(२) पक्षनिष्ठ राजकारणामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य धोक्यात येत असल्यामुळे राजकीय क्षेत्रात नवी पक्षातीत लोकशाही बलशाली ठरली पाहिजे.

(३) समष्टिवाद अगर चुरस यावर आधारलेले शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान बदलून मानवी सहकार्यावर उभारलेले शिक्षणाचे नवे निरामय तत्त्वज्ञान आपण अगिकारले पाहिजे.

(४) तंत्रविद्येतील शोध व आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रातील नवे विचार यामुळे राज्याकडे सत्तेचे अमर्याद केंद्रीकरण होत चालले आहे. हे थांबविण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थाना मुबलक स्वायत्तता दिली पाहिजे. ही विकेंद्रित लोकसत्ता व्यक्तिस्वातंत्र्याचे आश्वासन देऊ शकेल.

वरील सर्व विवेचन करतांना 'मानव हाच सर्व मूल्याचा मानदंड आहे' हा पंचवीसशे वर्षांपूर्वी प्रोटेगॉरसने सांगितलेला मूलभूत विचार गृहीत धरलेला आहे. पुढील सर्व चर्चा याच दृष्टिकोनातून केली आहे.

मर्यादित पृष्ठसंख्येमुळे पुस्तकामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याशी निगडित असलेल्या सर्वच विचारांचा परामर्ष घेणे शक्य नव्हते. शिवाय प्रत्येक विचार विस्ताराने

निरूपणे अशक्य होतें. त्यामुळे विवेचनांत लोटकपणा येणें स्वाभाविक आहे. पुस्तकाच्या उत्तरार्धातील विचारामध्ये क्वचित् प्रसंगी अभिनिवेश डोकावत असला तरी सर्वत्र माझी मूळ भूमिका एका नम्र अभ्यासकाची आहे. ही चर्चा म्हणजे केवळ 'प्रकट चिंतन' मानून समीक्षकांनी विधायक टीका केल्यास मी त्याचे मनापासून स्वागत करीन.

माझे हें छोटेसे पुस्तक पुणे विद्यापीठाच्या बहिःशाल शिक्षण मंडळानें आपल्या ग्रंथमालेंत प्रकाशित करण्यासाठीं स्वीकारल्याबद्दल मंडळाचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. विशेषतः या ग्रंथाचे परीक्षक श्री. ना. ग. गोरे आणि चि. ग. कर्वे यांनी ज्या बहुमोल सूचना केल्या त्याबद्दल मी त्याचा ऋणी आहे. बहिःशाल शिक्षण मंडळाचे सचिव डॉ. अ. वि. नाईक-यांनी प्रकाशनाच्या कार्मी प्रथमपासून शेवटपर्यंत जें आत्मीयतेनें सहकार्य दिलें त्याबद्दलहि मी त्याच्या ऋणाचा उल्लेख कृतज्ञतापूर्वक करू इच्छितो. माझे मूळ हस्तलिखित वाचून मला उपयुक्त सूचना केल्याबद्दल पुणें विद्यापीठातील राज्यशास्त्र विभागाचे प्रमुख डॉ. ना. रा. देशपांडे, एम्. ए., पी.एच्. डी. (कोलोनिया) यांचा मी ऋणी आहे. त्याच प्रमाणे पुस्तक लिहित असतांना माझे स्नेही श्री. स. मा. गर्गे—सहसंपादक सकाळ, प्रा. व. चिं. जोशी—वाडिया कॉलेज व प्रा. मधुकर नामजोशी—गोखले इन्स्टिट्यूट, यांच्याशीं केलेल्या चर्चेचा मला फायदा झाला आहे. 'कल्चरल असोसिएशन'पुढें या पुस्तकातील काहीं भाग मी वाचला होता. या मंडळाच्या सदस्यांनी त्यावर उद्बोधक आणि उपयुक्त चर्चा केली. औपचारिकपणाचा दोष पत्करूनवरील सर्वांचे मी आभार मानतो. त्याचप्रमाणे प्रेस कॉपी तयार करून, पुफें तपासून, शुद्धिपत्र व संदर्भसूचि तयार करण्याच्या किंचकट कार्मी लेखनकेंद्राचे संचालक व माझे स्नेही श्री. रा. बा. कुलकर्णी आणि श्री. कान्तीलाल जबडे यांनी केलेल्या मदतीबद्दल मी त्यांचाही आभारी आहे.

गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स
ॲंड इकॉनॉमिक्स, 'वसतिग्रह' पुणें ४.

१५ फेब्रुवारी १९५५.

मा. पं. मंगुडकर.

अनुक्रमणिका

भाग पहिला

पृष्ठे

१. समूहवाद १-२६

मानवी इतिहास हा स्वातंत्र्याच्या आकांक्षेचा इतिहास—समूहवादाचा जनक प्लेटो—प्लेटो समूहवादी कां बनला ?—‘ तत्त्वज्ञ राजाची ’ कल्पना—‘ तत्त्वज्ञ राजा ’ च्या कल्पनेतील दोष—सेंट ऑगस्टिन—निरंकुश धर्मसत्तेचा पुरस्कार—आदर्शवादी हेगेल—आदर्शवादी तत्त्वज्ञान—आदर्शवाद व्यक्तिस्वातंत्र्याशी विसगत—सामर्थ्यपूजक नित्से—धर्म दुर्बळ्याचे कैवारी ?—स्त्रिया दुर्बलतेचे प्रतिक—नव्या हुकूमशाहीची मीमांसा—मानवाला श्रद्धास्थान हवे—कोसळणारी भाडवळशाही अर्थव्यवस्था—राष्ट्रांचे सामर्थ्य—साम्यवादी विचारशाखा—साम्यवादाचे राजकीय स्वरूप—साम्यवादाचे नैतिक अधिष्ठान—साम्यवादात व्यक्तिस्वातंत्र्य का तगू शकत नाही ?—साम्यवाद आणि साम्यवादी प्रयोग यात गल्लत नको.

२. व्यक्तिवादाचा उदय आणि विकास. ... २७-४८

पॉपॅगॉरस—मानवार्थिष्ठत काल का सुहं ज्ञाता ?—विज्ञानाचा वाढता प्रभाव—नागरसंस्कृति वृद्धिंगत होऊं लागली—मनुष्य हाच सर्व मूल्याचा मानदंड—सुखवाद देखील व्यक्तिवादास पोषक—सुखवादी विचारशाखेचा प्रवक्ता—इपिक्यूरस—अथेन्सचा लोकप्रिय लोकशाही पक्षनेता पेरिक्लीस—पेरिक्लीसचा वैचारिक पिंड कसा घडला ?—ज्युरी पद्धतीचा जनक—सैनिकासमोरील महत्त्वपूर्ण भाषण—सिसेरो—विधिनियमांना समतेचे अधिष्ठान—राज्य आणि व्यक्ति यांचे परस्पर संबंध—नवजीवनाची चळवळ—जेरेमी बेन्थॅम—जॉन स्टुअर्ट मिल—समाजवादाकडे झुकलेले विचार—आदर्शवादाच्या छटा—मिलच्या विचारातील अपुरेपणा—स्पर्धाप्रधान समाजव्यवस्थेचा पुरस्कर्ता स्पेन्सर—हर्वर्ट स्पेन्सरच्या विचाराची घडण.

३. हिंदुस्थानांतील व्यक्तिवादाचा उदय आणि विकास. ४९-५८

भारतीय जीवन गतिशून्य का ?—महात्मा गांधी—म. गांधींच्या बिकेंद्रीकरणाची निराळी बैठक—सत्याग्रहाचा नवा विचार—आजच्या लोकशाहीत सत्याग्रहाचे स्थान—साधनशुचिता.

४. अराज्यवादी ५९-६७

अराज्यवाद म्हणजे अराजक नव्हे—अराज्यवादाचें उगमस्थान—राज्य हेंच सर्व अनर्थाचें मूळ—अराज्यवादी व साम्यवादी—अराज्यवादी व समाजवादी—सहकार्य हाच मानवाचा स्थायीभाव—प्रादेशिक स्वयंपूर्णता—अराज्यवादांतील अव्यवहार्यता.

भाग दुसरा

५. व्यक्तिस्वातंत्र्याची विधायक बाजू ६७-११५

व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि अर्थव्यवस्था—

निश्च अर्थव्यवस्थेची सफलता (!)—नवी सहकारी अर्थव्यवस्था—सहकारी अर्थव्यवस्थेमागील तत्त्वज्ञान—सहकारा संघ—सहकारी अर्थव्यवस्थेचे मूलभूत सिद्धान्त—सहकारी अर्थव्यवस्थेतील काहीं अनिर्णित प्रश्न.

व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि पक्षराजकारण—

पक्षपद्धतीचा उगम—मतदारसंघ मोठ्या प्रमाणावर विस्तारले—एकपक्ष, द्विपक्ष आणि अनेक पक्ष—पक्षपद्धतीतील धोके—सामूहिक अहकार—पक्षराजकारण हे सत्ताराजकारण—अल्पमताचे राज्य—राजकीय अस्पृश्यता—ऑस्ट्रॉगोस्कीची कमिटी पद्धति—कॅ. रॉय यांच्या जनता समित्या—युगोस्लाव्हियातील विचारप्रवाह.

व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि शिक्षणाचे नवें निरामय तत्त्वज्ञान—

हुकूमशाही राष्ट्रातील शिक्षणाचें तत्त्वज्ञान—वर्गसंघर्षावर आधारलेली साम्यवादी शिक्षणपद्धति—भाडवलशाही राष्ट्रांतील शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञान—शिक्षणपद्धतीत राष्ट्रवादाचें स्थान—सहकार्याचे निकोप शिक्षण—विषयक तत्त्वज्ञान.

विकेंद्रित लोकसत्तेचें स्वरूप—

तंत्रविद्येमुळे राज्यसत्ता बलशाली—लोककल्याणकारी राज्यामुळे सत्ता-केद्रीकरणाकडे कल—समाजवादी अर्थव्यवस्था सत्ताकेंद्रीकरणाला सहाय्यभूत—विकेंद्रित अर्थव्यवस्था—अप्रगत देशातील महायंत्रोत्पादनामधील अडचणी—विकेंद्रित लोकसत्तेचें अधिष्ठान—स्थानिक स्वराज्य संस्था—मानवाचें अडीच हजार वर्षांचें व्यक्तिस्वातंत्र्याचें स्वप्न. मानवी स्वातंत्र्य आणि मानवी सस्कृति यांचे अन्योन्य संबंध.

सूचि ... ..
संदर्भ ग्रंथ ... ..

मानवी इतिहास हा स्वातंत्र्याच्या आकांक्षेचा इतिहास

मानवी इतिहास हा मुख्यतः त्याची ज्ञानलालसा आणि स्वातंत्र्याकांक्षा यांचा इतिहास आहे. गुहेमध्ये राहणाऱ्या आणि वल्कले नेसून गिरिकदरामध्ये हिडणाऱ्या आदिमानवापासून तो आजच्या विज्ञाननिष्ठ संस्कृतीमधील अद्ययावत मानवापर्यंत वरील दोन्ही मूलगामी प्रवृत्ति त्याच्या सर्व हालचालींच्या मुळाशी आहेत. अनेक शतके गेली तरी त्याची स्वातंत्र्याची आस अद्याप शमलेली नाही आणि त्याच्या त्यासाठी चालणाऱ्या झगड्यालाही अद्याप पूर्णविराम मिळाला नाही. स्वातंत्र्यासाठी चालणाऱ्या मानवी प्रयत्नाचे स्थूल मानाने खालील प्रमाणे दोन प्रकार पाडता येतीलः—

(१) भौतिक स्वातंत्र्य—

(अ) निसर्गापासूनचे स्वातंत्र्य, आणि

(आ) समाजसंस्थापासूनचे स्वातंत्र्य.

(२) आध्यात्मिक स्वातंत्र्य

(आत्म्याचे देहापासूनचे स्वातंत्र्य.)

सृष्टिशस्त्रांत मानवाने प्राचीन, मध्य आणि अर्वाचीन युगांत जे शोध लावले, त्याचा त्याला स्वातंत्र्यासाठी उपयोग झाला आहे. निसर्गामध्ये अनेक अज्ञात आधळ्या शक्ति आहेत. त्या माणसाला नष्टप्राय तरी करून टाकतात किंवा त्याच्या स्वातंत्र्याला मर्यादा तरी घालतात. निसर्गातील पंचमहाभूते जागजागी त्याच्या कर्तृत्वाला बांध घालीत होती. महासागर, महापूर, त्याच्या हालचाली रोखीत होती. शास्त्रज्ञानी निसर्गातील आधळ्या शक्तीची मर्मस्थाने ओळखून त्यांना आपल्या कक्षात आणले. त्याचप्रमाणे विश्वावर नियंत्रण करणारे कांही मूलगामी सिद्धांत त्याने शोधून काढले. आर्किमिडिज, ब्रूनो, गॅलिलिओ न्यूटन, डार्विन, आइन्स्टाइन, इ. शास्त्रज्ञांनी पदार्थशास्त्र, प्राणिशास्त्र, रसायनशास्त्र, गणित इत्यादि विज्ञानाच्या शाखांत मोलिक सशोधन करून मानवाला निसर्गापासून स्वातंत्र्याचे

आश्वासन दिले. सृष्टिशाल्त्रज्ञाने मानवाची स्वातंत्र्यतृष्णा शमविण्याचे महनीय कार्य केले आहे.

सृष्टिशाल्त्रज्ञानप्रमाणे समाजशास्त्रज्ञानी देखील मानवाचे स्वातंत्र्याचे स्वप्न-साकार करण्यासाठी अहर्निश धडपड केली आहे. त्याच्या सर्व हालचाली मध्ये हे स्वच्छ प्रतिबिंबित झाले आहे.

मानवाने अगदी प्राचीनकालापासून राज्यसंस्था, लग्नसंस्था, कुटुंबसंस्था इ० विविध समाजसंस्था निर्माण केल्या. त्याने निर्माण केलेल्या या संस्था-मुळे त्याचा अव्यवस्था, गोधळ यांच्यापासून बचाव झाला आणि त्याला मर्यादित अर्थाने स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु त्याचबरोबर त्याच्यावर त्याने निर्मिलेल्या समाजसंस्थांची बंधने पडू लागली. त्यामुळे त्याचे स्वातंत्र्य सकुचित झाले. या संस्थांपासून जास्तीत जास्त बंधमुक्त व्हावे म्हणून त्याची धडपड सुरू झाली. प्राचीन, मध्य आणि अर्वाचीन युगांत समाजशास्त्रामध्ये विविध सिद्धान्त आणि विचारप्रणाल्या पुढे आल्या. राज्यशास्त्रामध्ये अराज्यवादी, व्यक्तिवादी आदर्शवादी, साम्यवादी इ० विचारशाखा जन्माला आल्या. नाना प्रकारच्या राज्यघटना त्याने शोधून काढल्या. या त्याच्या सर्व वैचारिक झगड्यांमार्गे माणसाची स्वातंत्र्याची आकांक्षा होती. या झगड्याप्रमाणे समाजव्यवस्थेत मोठमोठ्या चळवळी आणि स्थित्यंतरे झाली. मध्ययुगांत युरोपमध्ये नवजीवनाची आणि सुधारणेची चळवळ झाली. १७-१८ व्या शतकांत तेथे औद्योगिक क्रांति झाली. त्याचप्रमाणे इ. स. १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये मोठी राज्यक्रांति झाली. या औद्योगिक आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीप्रमाणे इंग्लंडमध्ये रक्तशून्य राज्यक्रांति, अमेरिकेमधील स्वातंत्र्ययुद्ध, रशियामध्ये साम्यवादी क्रांति झाली. या सर्व प्रचंड स्थित्यंतरामार्गे मानवाची स्वातंत्र्यलालसा ही प्रामुख्याने कार्य करीत होती. त्याच्या स्वातंत्र्यावर बंधने पडत आहेत असे त्याला वाटले की तो बंधमुक्त होण्यासाठी नव्या जीवननिष्ठा शोधू लागतो किंवा समाजव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल करू इच्छितो. या दृष्टीने मानवाचा हा इतिहास त्याच्या स्वातंत्र्याकांक्षेचा इतिहास आहे असे म्हणायला कांहीच हरकत नाही.

निसर्गशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांच्याप्रमाणे धर्मशास्त्र देखील विशिष्ट अर्थाने स्वातंत्र्याचे उपासक आहेत. म्हणजे मानवाचा नुसता

भौतिकच नव्हे तर आधिभौतिक विचार देखील स्वातंत्र्याच्या विद्व-
भोवती गुफलेला आहे. अर्थात् धर्मशास्त्रज्ञांना जे स्वातंत्र्य हवे आहे ते
निसर्ग किंवा समाज यांच्यापासून नव्हे तर खुद्द मानवाच्या शरीरापासूनच
होय ! मनुष्य युगानुयुगे जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यात सापडला आहे. पापपुण्याच्या
कर्मबंधामुळे मनुष्याचा आत्मा या क्षणभंगुर ससारामध्ये अडकला आहे.
काम, क्रोध, लोभ इ०च्या आहारी गेल्यामुळे मनुष्याचा आत्मा निष्कारण
इहलोकाच्या बंधनात गुतला आहे. तो जोपर्यंत अशा प्रकारे शरीरात
कोडला गेला आहे तोपर्यंत तो बंधमुक्त झाला असे मानताच येणार नाही
मानवाला या बंधनाच्या पलीकडे गेले पाहिजे. त्याच्या पलीकडे आत्म्याच्या
स्वातंत्र्याचे अफाट विश्व आहे. आत्म्याचे असे स्वातंत्र्य-मोक्ष मिळविणे
हे त्याच्या जीवनाचे मुख्य कार्य आहे असा अध्यात्मवाद्यांचा विचार
आहे. गौतमबुद्ध, महावीर, निरनिराळे ऋषी, तपस्वी, शंकराचार्य, सत
इत्यादि सर्व या स्वातंत्र्याच्या शोधात होते. रानावनात, मंदिरात, तपश्चर्येत
हे सर्व आत्म्याच्या मुक्तीचा मार्ग धुडाळीत होते. गौतमबुद्ध तर म्हणत
असे, आत्म्याचा पक्षी शरीराच्या पिजऱ्यात अडकला आहे तो इतर पक्षा-
प्रमाणे स्वातंत्र्याच्या अमर्याद आकाशात डौलाने विहळू लागला पाहिजे.
शंकराचार्य देखील सागत, जग ही एक माया आहे. मनुष्य या मायेत
गुरफटला जातो म्हणूनच त्याला ब्रह्माशी एकरूप होता येत नाही. आणि
तो ब्रह्माशी तद्रूप होत नाही तोपर्यंत त्याला मुक्ति मिळू शकत नाही. बुद्ध
आणि शंकराचार्यांप्रमाणे इतर बहुतेक सर्व धर्मीयानी आत्म्याच्या स्वातंत्र्याची
महती गायलेली आहे. जगातील मानवाच्या अशा सर्व आधि-
भौतिक हालचालीच्या मुळाशी देखील स्वातंत्र्याची कल्पना प्रभावी रीतीने
प्रत्ययाला येते. मानवाची ही पारलौकिक स्वातंत्र्याची कल्पना बरोबर
की चुकीची हा मुद्दा अलाहिदा ! ते स्वातंत्र्याचे अभिलाषी आहेत यांत
शका नाही. निसर्गशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्र, धर्मशास्त्रज्ञ हे प्राचीन, मध्य
आणि अर्वाचीन युगात मानवाच्या स्वातंत्र्यासाठी झगडत आहेत. या
तिन्ही क्षेत्रांतील मानवाचा इतिहास हा त्याच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा
इतिहास आहे.

माणसाच्या या सर्व इतिहासाचा धांवता आढावा घेतला तरी या

इतिहासाच्या मुळाशी त्याची स्वातंत्र्याकाक्षा धगधगत असल्याचे आपणास दिसून येईल. या इतिहासाच्या अन्वयार्थाला साम्यवाद्यांचा कडाडून विरोध होणार हे अगदी उघड आहे. कारण साम्यवाद्यांच्या मताप्रमाणे मानवी इतिहास हा प्रामुख्याने वर्गयुद्धाचा इतिहास आहे. मार्क्सने इतिहासाचा साम्यवादी अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी सवध मानवी इतिहासाचे पाच कालखंड पाडले (१) शासनसंस्थेच्या उदयापूर्वीचा काल (Prestate Society) (२) गुलामगिरी (३) सरंजामशाही (४) भांडवलशाही (५) साम्यवादी समाज व्यवस्था.

मार्क्सच्या मताप्रमाणे मानवी इतिहास या अवस्थामधून प्रगत होत असून या प्रत्येक कालखंडामध्ये सौम्य-तीव्र प्रगट-अप्रगट वर्ग युद्ध चालू आहे. उत्पादनाच्या साधनाचा मालक आणि श्रमाशिवाय कोणतेच भांडवल नसणारा मजूर, कारागीर यांच्यामध्ये हा सतत सघर्ष चालू असून वर्गविग्रह किंवा वर्गयुद्ध ही मानवी इतिहासाची प्रकृति आहे. मानवी इतिहासांतील अनेकविध झगड्यांचा अभ्यास करून देखील त्याने हेच प्रतिपादले की माणसाच्या इतिहासाचे केंद्रस्थान वर्गयुद्ध आहे व बाकीचा त्याचा व्यवहार हा याच बिंदूभोवतीं पसरलेला व्यापक परिघ आहे.

मार्क्सच्या या इतिहासात थोडेफार तथ्य आहे. परंतु हा त्याचा अर्थ निर्दोष आणि मूलग्राही वाटत नाही. कारण या सर्व कालखंडात ही वर्गयुद्धे चालत आली हे मान्य केले तरी या वर्गयुद्धाच्या मुळाशी कोणती प्रेरणा होती ? वर्गयुद्ध मानवाचे साधन होते. परंतु त्याचे साध्य कोणते होते ? वर्गयुद्धाच्या साधनाचा वापर त्याला स्वातंत्र्याच्या साध्यासाठीच करायचा होता ना ? मग मानवी इतिहास हा वर्गयुद्धाचा इतिहास आहे असे एकात्मिक विधान करणे कितपत उचित ठरेल ? वर्गयुद्धाच्या तळाशी आपणांस मानवाची स्वातंत्र्यलालसा प्रत्ययाला येत असल्यामुळे मानवी इतिहास हा मुख्यत्वे त्याच्या स्वातंत्र्य-कांक्षेचा इतिहास असेच म्हणणे अधिक सार्थ ठरेल.

ज्या स्वातंत्र्याची अभिलाषा तो गेलीं अनेक शतके बाळगीत आहे तीच स्वातंत्र्याची लालसा तो भविष्यातही बाळगणार यांत काय सदेह ? गेल्या अनेक शतकाप्रमाणे पुढील काळांतहि मानवाची दृष्टि मुख्यतः बंधमुक्त

स्वातंत्र्य संपन्न जीवनावर खिळलेली राहणार ! त्याच्या भविष्याच्या वाट-चालीसाठी त्याच्या भूतकाळाचा परामर्श घेणे आवश्यक असते. भूतकाळातील अनुभवापासून धडे घेऊन भविष्याची निर्मिति आपणास करायची असते. या दृष्टीने माणसाने व्यक्तिस्वातंत्र्यासाठी केलेल्या वैचारिक प्रवासाचा ओझरता परिचय आपणास हितप्रद ठरणार आहे

‘ सर्वोर्गीण स्वातंत्र्य ’ हे जरी मानवी इतिहासाच्या केंद्रस्थानी असलें तरी स्वातंत्र्य या शब्दाचा अर्थ व ते प्राप्त करण्याची साधने याबाबत विचारवतात मूलग्राही मतभेद आहेत. गेल्या अडीच हजार वर्षांतील विचार-प्रवाहाचा आढावा घेतला तर स्थूल मानाने आपणास दोन प्रमुख विचार-शाखा राज्यशास्त्राच्या इतिहासात दिसून येतील. एक वर्ग समूहवादाचा आश्रय करतो व त्यातच व्यक्तिस्वातंत्र्य विकसित होईल असे मानतो. या वर्गात सामान्यतः प्लेटो, हेगेल, नित्से, कान्ट, ग्रीन, बोसन्के इ० आदर्शवादी, व मार्क्स, लेनिन, स्टालीन इ० साम्यवादी यांचा अतर्भाव होतो. व्यक्ति गौण मानून समूहाला श्रेष्ठ मानणे हे या विचारशाखेचे मध्यवर्ती सूत्र आहे.

दुसरा विचारवताचा गट हा व्यक्तिवादी असून त्यात प्रॉटेगॉरस, इपि-क्यूरस, सिसरो, मध्ययुगातील नवजीवनाच्या चळवळीचे नेते, वॉर्थम, जॉन स्टुअर्ट मिल, स्पेन्सर, म० गांधी यांचा प्रामुख्याने अतर्भाव होतो. त्याचप्रमाणे टॉलस्टॉय, रस्किन, प्रिन्स क्रोपोटन, इ० अराज्यवाद्यांचाहि समावेश होतो. हा वर्ग ‘ व्यक्ति हा प्रत्येक गोष्टीचा मानदंड आहे ’ या तत्त्वावर आपली अढळ निष्ठा व्यक्त करतो व त्यावर सर्व भर देतो. व्यक्ति स्वातंत्र्याचे ध्येय साकार करण्यासाठी गेल्या २५०० वर्षांतील वरील दोन्ही विचारशाखाचे मूलभूत मतभेद आपणास अभ्यसनीय आणि मार्गदर्शक ठरणार आहेत.

समूहवादाचा जनक प्लेटो — (इ. स. पू. ४२७ ते इ. स. पू. ३४७)

राज्य आणि व्यक्ति यांचे अन्योन्य सबंध कसे असावेत यासंबंधीचा विचार सोफिस्ट विचारवत प्रॉटेगॉरस, साक्रेटिस इ०नी थोड्याफार प्रमाणात केला होता. यरिपिडस पेरिक्लस यांच्या नाटकातून व भाषणांतून या संबंधीचे धांवते, पुसट उल्लेख आढळतात. परंतु वरील दोन्हींच्या सबंधाचा सखोल

अभ्यास करून त्याला शास्त्राची प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारा पहिला राज्यशास्त्रज्ञ प्लेटो हाच होय. याने आपल्या जीवनाला सुरुवात केली ती सोफिस्ट सॉक्रेटिसाच्या व्यक्तिवादापासून ! परंतु सॉक्रेटिसाचे वैचारिक ऋण घेऊन विचार प्रक्रियेला सुरुवात करणारा हा विचारवंत निष्कर्षाला आला मात्र समूहवादाच्या ! त्याच्या सर्व राजकीय विचारामधील अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्याची ' तत्त्वज्ञ राजा 'ची कल्पना ! प्लेटोने राज्यामधील सर्व सत्तेचे केंद्रीकरण या ' तत्त्वज्ञ राजा 'च्या हातात झाले पाहिजे असे आग्रहाने प्रतिपादिले आहे. व्यक्तीच्या सार्वभौमत्त्वावर किंवा सत्ताविकेंद्रीकरणाच्या लोकशाहीप्रवण तत्त्वावर त्याचा यत्किंचित्ही विश्वास नाही. अमर्याद सत्ताकेंद्रीकरण आणि ते देखील एखाद्या ' तत्त्वज्ञ-राजा 'च्या हातांत हे त्याच्या शिकवणुकीचे सार आहे.

प्लेटो समूहवादी कां बनला ?

मानवी विचाराना त्याची स्वतंत्र गतिमानता असते (Ideas have their own dynamics.) हे खरे, परंतु त्याचबरोबर काही प्रमाणांत भौतिक परिस्थितीचा देखील त्याच्यावर परिणाम घडत असतो. या दृष्टीने प्लेटोच्या विचारसरणीचा अभ्यास झाला पाहिजे. लोकशाहीबद्दल अनादर व सत्ता केंद्रीकरणाचा आग्रह या प्लेटोच्या विचाराला मुख्यतः तीन घटना कारणीभूत झाल्या. एकतर सॉक्रेटिस हा प्लेटोचा गुरु. छळ आणि हालअपेष्टा सोसून सामान्य लोकांना त्याने ज्ञान दिले. अथेन्समधील बहुजनसमाजाने त्याची परतफेड म्हणून त्याला विषाचा प्याला दिला व जगातून नष्ट केलें. अथेन्समधील ' प्रत्यक्ष लोकशाही 'ला आलेले विषारी फळ म्हणजे सॉक्रेटिसाची देहान्ताची शिक्षा हे होय ! दुसरे, अथेन्सचे पूर्वीचे वैभव घसर-गुडीला लागले होते. स्पार्टा व इतर ठिकाणच्या हल्ल्यामुळे ते खिळखिळे झाले होते. एका ठिकाणी सत्ताकेंद्रीकरण न झाल्याने अथेन्सचे राज्य कोसळत आहे असे त्याला वाटत होते व तिसरे म्हणजे प्लेटोचा जन्म आणि वाढ ही खानदानी घराण्यात झाली होती. सामान्य माणसाबद्दल आत्मीयता किंवा जिव्हाळा वाटावा असे सस्कार त्याच्या मनावर या काळांत होऊ शकले नाहीत. प्लेटोच्या राज्य आणि व्यक्ति यांच्यासंबंधीच्या विवेचनाचा

विचार करतांना वरील पार्श्वभूमि लक्षात ठेविली म्हणजे त्याच्या विचाराची घडण आपण लवकर समजू शकू.

राज्याच्या सोयीसाठी प्लेटोने समाजाची तीन गटात विभागणी केली. राज्यकर्ते, सैनिक आणि सामान्य जनता. हे तिन्ही गट अनुक्रमे त्या काळच्या समजुतीप्रमाणे सोने, चांदी आणि लोखंड यांचे बनविलेले असत. प्लेटोच्या मताप्रमाणे राज्याचे वरील तिन्ही घटक हे पाडित्य किंवा बुद्धिमत्ता, पराक्रम आणि श्रम यांचे प्रतिनिधी होत. 'राज्यकर्त्या' वर्गातून 'तत्त्वज्ञ राजा' निवडायचा आणि त्याला सार्वभौमत्व अर्पण करायचे, सैनिकांनी आपल्याकडील क्षत्रियाप्रमाणे समाजरक्षण करायचे, श्रमिकांनी मुख्यतः सेवाधर्म पत्कारायचा. प्लेटोच्या या विभागणीत राज्यकर्त्यांना (Guardian) अत्यंत महत्त्व आहे. त्यातहि विशेषतः 'तत्त्वज्ञ राजाची' त्याची कल्पना अभिनव आणि विचारार्ह आहे.

'तत्त्वज्ञ राजा' ची कल्पना

'तत्त्वज्ञ राजा'ची कल्पना विशद करताना प्लेटो म्हणतो, "जोपर्यंत तत्त्वज्ञ राजे बनणार नाहीत किंवा जोपर्यंत राजे आणि राजपुत्र यांच्या अर्गी तत्त्वज्ञान ग्रहण करण्याची पात्रता व मनोभूमिका असणार नाही, तोपर्यंत नगरराज्ये दोषमुक्त होणार नाहीत. इतकेच नव्हे तर अखिल मानव जातीला सुख लाभणार नाही." तत्त्वज्ञ राजाच्या या कल्पनेवर भर देताना तो म्हणतो, हा राजा सर्वगुणसंपन्न असला पाहिजे. स्वार्थ, अहंकार उचळपणा त्याच्या अर्गी असणार नाही. त्याचे मन आणि बुद्धि यांचा चांगला विकास झालेला असेल. राजाला आपल्या कारभारात आणि निर्णयांत वस्तुनिष्ठ राहता यावे म्हणून प्लेटोने त्याच्यासाठी पैसा आणि स्त्रिया यांचा साम्यवाद सांगितला आहे. खाजगी मालमत्तेतून निर्माण होणारा कलह व बायका-मुलामुळे वाटणारे मायेचे पाश त्याच्या निर्विकल्प मनाला बाधून नयेत म्हणून त्याने साम्यवाद सांगितला आहे या साम्यवादांमुळे त्याच्या सहजप्रवृत्तीचे उदात्तीकरण व्हावे हा त्याचा हेतु. अशा राजाच्या हातांत समाजाची सर्व सत्ता सोपविली तर व्यक्तिस्वातंत्र्य संवर्धित होईल व समाज-व्यवहार सुरळीतपणे चालतील ही त्याची कल्पना.

‘ तत्त्वज्ञ राजा ’ च्या कल्पनेतील दोष

व्यक्ति आणि समष्टि यांचें हितरक्षण करणाऱ्या त्याच्या तत्त्वज्ञ राजाच्या कल्पनेत मुख्यतः खालील चार दोष आहेत:—

(१) राज्यकर्त्या वर्गामधून ‘तत्त्वज्ञ राजा’ निवडावा असे त्यानें म्हटले आहे परंतु अशी निवड अचूक आणि फलदायी होईल कां? यासाठीं आपणांस कोणता वस्तुनिष्ठ निकष घेऊन दिला आहे? ही निवड जर लहरीनुसार होणार असेल तर त्यात चागल्या सर्जनशील शक्ति असलेली माणसे डावलली जाणे शक्य नाही कां? त्याच्या राजाच्या निवडीला अधिष्ठान कोणते?

(२) हा ‘ तत्त्वज्ञ राजा ’ बुद्धिमान्, कर्तबगार असला तरी सर्व प्रश्न त्यामुळे सुटतात का? तो तैलबुद्धीचा तत्त्वचित्तक असला म्हणजे त्याला जनहिताची काळजी असेलच असे आपणांस गृहीत धरून कसे चालेल? सत्तास्पर्धा, आधळा स्वार्थ, इ. काहीं मानवी प्रवृत्ति त्याच्या मूळच्या सन्मार्गापासून त्याला परावृत्त करणार नाहीत याची हमी कशी द्यायची?

(३) त्याच्या आदर्श राज्यात सांस्कृतिक प्रगति कितपत होणार याबद्दल शंकाच आहे. कारण सामान्य जनता केवळ शारीरिक कष्टातच आपली शक्ति खर्च करणार. सैनिकाना युद्धकलेत नैपुण्य मिळविण्यापलीकडे इतर गोष्टी पाहतां येणार नाहीत. आणि ‘ तत्त्वज्ञ राजा ’ची जन्मापासून प्रौढावस्थेपर्यंत ज्या सांचेबद्द पद्धतीनें वाढ होणार त्यामध्ये त्याच्याकडून देखील कला, वाङ्मय, संस्कृति यांचा विकास होईल असे वाटत नाही. सांचेबद्द व्यक्तित्व आणि विचार मानवी संस्कृतीला हानिकारकच ठरण्याचा संभव अधिक.

(४) वरील तिन्हीहून चवथा महत्त्वाचा आक्षेप असा कीं सत्ता एका व्यक्तीच्या हातात केंद्रित करण्यामध्ये त्यानें असे गृहीत धरले आहे कीं सामान्यः माणसे ही विवेकसंपन्न व्हावयास अपात्र आहेत. त्याच्या हातीं सोपविलेल्या सत्तेचा दुरुपयोग हा होणारच. लोकशाहीचे तत्त्वज्ञान याच्या अगदीं उलट अशा गृहीतकृत्यावर उभारले आहे. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये अमर्याद सर्जनशील शक्ति आहे. प्रत्येक मनुष्य मुख्यतः बुद्धिप्रामाण्यवादी आहे. (Man

is a rational being) प्रयत्नाने प्रत्येक मनुष्याला आपण विवेकी आणि जबाबदार करूं शकतो. लोकशाही विचाराची ही बैठकच प्लेटोच्या तत्त्वज्ञ राजा 'च्या कल्पनेच्या अगदीं उलट आहे. सामान्य माणसे राज्य करायला अपात्र आहेत ही प्लेटोची कल्पना लोकशाहीच्या तत्त्वाशी संपूर्णपणे विरोधी आहे.

प्लेटोच्या वरील 'तत्त्वज्ञ राजाच्या' कल्पना किंवा प्रजासत्ताक राज्याचे स्वप्न ही आज आपणास मान्य होऊ शकत नाहीत. सत्तेचे अमर्याद केंद्रीकरण हे व्यक्तिस्वातंत्र्याला हानिकारक आहे. समष्टि आणि व्यक्ति यांच्यांत सवादित्व निर्माण करायचे झाले तर प्रत्येक व्यक्तीमधील क्रियाशीलतेवर आपला अभंग विश्वास पाहिजे व त्याच्यातील बुद्धिप्रामाण्यावर आपणास अवलंबून राहिले पाहिजे. एकाच्या हातांत—मग तो तत्त्वज्ञ राजा असला तरी—सर्व सत्ता केंद्रित करून हा प्रश्न सुटणार नाही.

प्लेटोनंतर इ. स. पूर्वीच्या ४ थ्या शतकापासून तो पहिल्या शतकापर्यंत उल्लेखनीय असा कोणी समूहवादी राज्यशास्त्रज्ञ झाला नाही. इ. स.च्या पहिल्या शतकापासून चवथ्या शतकापर्यंत युरोपमध्ये ख्रिश्चन विरुद्ध ख्रिश्चनेतर यांच्यात सतत तुंबळ युद्ध चालू होते. साहाजिकच याही काळात कोणी विचारवंत पुढे आला नाही. परंतु पाचव्या शतकाच्या प्रारंभीच सेट ऑगस्टिन हा धर्मनिष्ठ राज्याचा पुरस्कर्ता पुढे आला आणि त्याने सत्ता केंद्रीकरणाचे तत्त्वज्ञान सुस्थिर केले.

सेट ऑगस्टिन (इ. स. ३५४ ते ४३०)

इ. स. ४१० मध्ये ट्यूटॉनिक रानटी टोळ्यांनी रोमवर हल्ले करून हे साम्राज्य खिळखिळे करून टाकले. इ. स. च्या १ ल्या शतकापासून ख्रिश्चन धर्माच्या वर्चस्वाच्या झगड्यास सुरुवात झाली होती. या काळापर्यंत हा धर्म रोमन साम्राज्यात बराच खालवर गेला होता. ट्यूटॉनिक टोळ्यापुढे रोमन समाजव्यवस्था टिकू शकली नाही. अशा काळात सामान्य लोकाना वाटू लागले की, आपली समाजव्यवस्था कोलमडत आहे, आपला सतत पराभव होत आहे. आपण सारखे नाशाकडे चाललो आहोत. कारण आपल्यावर ख्रिश्चन धर्माचा पगडा बसत आहे. हा विचार जनमनांत मूळ

धरीत असतांनाच सेट ऑगस्टीन हा पुढे आला व डळमळीत धर्मसत्ता त्याने मजबूत केली.

निरंकुश धर्मसत्तेचा पुरस्कार

त्याच्या सर्व विचारांचे सार असे की धर्म ही सस्था मानवी समाजात सर्वात बलिष्ठ आणि मध्यवर्ती असून माणसाने आपले सर्व सार्वभौमत्व, बुद्धि, कला इ. तिला अर्पण करावे. राज्य हे देखील धर्माधिष्ठित असले पाहिजे धर्मातीत राज्य मानवाला विनाशाकडे नेते. अशा राज्यात बडाळी, रक्तपात, लूटमार, दरोडे, खून इत्यादींना बहर येतो. शिवाय मानवी आत्म्याचा अधःपात होतो. उलट माणसाने धर्म ही सस्था केद्रस्थानी मानली म्हणजे त्याचे ऐहिक आणि पारलौकिक कल्याण होते. त्याचा हा विचार अत्यंत महत्त्वाचा आहे. प्लेटोने 'तत्त्वज्ञ राजा' ला राज्याचे सर्व सार्वभौमत्व अर्पण्यास सांगितले. ऑगस्टीनने ते धर्मसस्थेला द्यायला सांगितले अमर्याद सत्ताकेद्रिकरण हाच त्याच्या शिकवणुकीचा प्रत्यक्ष परिणाम ! ही सत्ता भोगणाऱ्या अर्थातच काहीं थोड्या व्यक्ति राहणार ! त्या व्यक्तीकडून इतर सर्व समाजाचे स्वातंत्र्य जतन होईलच याची ग्वाही कोणालाही कधीही देता येणार नाही.

इ. स. च्या ५ व्या शतकापासून तो १२ व्या शतकापर्यंत युरोपमध्ये ख्रिश्चन धर्माचा अत्यंत मोठा पगडा होता. सारे समाजजीवन थड गं. व्या-सारखे चेतनाशून्य झाले होते. या अधारयुगात तत्त्ववेत्ता जन्मणे शक्य नव्हते.

इ. स. च्या १२ व्या शतकानंतर युरोपमधील नवजीवनाची चळवळ सुरू झाली. त्या काळातील सर्व विचारप्रवाह व्यक्तिवादाकडे अधिक झुकत होता. त्यामुळे तेथून तो १८ व्या शतकापर्यंत प्लेटो आणि ऑगस्टिन यांची विचारपरंपरा चालविणारा प्रमुख विचारवंत कोणी झाला नाही. नंतर मात्र हेगेल हा या विचाराला एक फार मोठा तत्त्वचित्तक भेटला. त्याचे विचार-धन कोणालाहि नाकबूल करून चालणार नाही

आदर्शवादी हेगेल (इ. स. १७७० ते १८३१)

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला हेगेलने आपले राष्ट्रवादी तत्त्वज्ञान

मोठ्या जोमाने मांडावयास सुरुवात केली. राज्य हे सर्वशक्तिमान् असून व्यक्तीने या शक्तीला आपले जीवित समर्पित करावें हा त्याच्या विचाराचा मुख्य आशय. राज्याच्या अमर्याद सत्तेचा त्याने पुरस्कार केला. याला इतर काही कारणाबरोबर त्या काळाची जर्मनीची भौतिक स्थिति काहीं प्रमाणांत कारणीभूत होती. त्या परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर हेगेलचा राष्ट्रवादी विचार आपण लवकर समजू शकू.

वेस्टफालियाच्या तहानंतर जर्मनी अत्यंत दुबळा झाला होता. अनेक सरजामी सस्थानात तो भगला होता. मध्यवर्ती सत्ता तर अत्यंत कमकुवत झाली होतीच. परंतु छोटे छोटे मध्ययुगीन सस्थानाचे अवशेष देखील कमजोर झाले होते. त्या काळात पश्चिम युरोप आणि इंग्लंडप्रमाणे प्रगति करायची म्हणजे प्रथम जर्मनीत बलवान् मध्यवर्ती सरकार स्थापणे आवश्यक होते. हेगेलने आपल्या आदर्शवादी विचाराने त्या काळाची जर्मनीची ही गरज भागविली. हेगेलने समष्टीचा अत्यंत हिरीरीने पुरस्कार केला. याला दुसरे कारण म्हणजे याच काळात प्लेटोच्या समूहवादाने घेतलेली त्याच्या मनाची पकड. दोन्ही कारणाचा साकल्याने झालेला परिणाम म्हणजे हेगेलचा राष्ट्रवादी विचार होय !

आदर्शवादी तत्त्वज्ञान

हेगेलच्या आदर्शवादाची (Idealism) दोवळ मानाने चार ठळक वैशिष्ट्ये सागता येतील.

(१) राज्य या कल्पनेला चैतन्यशक्तीचे (Spirit of State) अधिष्ठान आहे. किंबहुना त्या अमूर्त शक्तीचा मूर्त आविष्कार म्हणजे राज्य होय. राज्यामागील ही शक्ति अव्यक्त, अज्ञात आणि अनाकलनीय आहे. ती स्वलनशील असू शकत नाही. राज्यामागील चैतन्य सर्वसाक्षी व सर्वशक्तिमान् आहे. राज्य हे या शक्तीचे केवळ माध्यम असल्याने या चैतन्याचे सर्व गुण राज्याकडे येतातच. त्यामुळे राज्य देखील ओघानेच सर्वसामर्थ्यसंपन्न बनते. त्याच्या या चैतन्याच्या कल्पनेमुळे हेगेलच्या राज्याला दैवी किंवा अतिमानवी स्वरूप प्राप्त झाले.

(२) राज्याचा नैतिक पाया खंबीर आहे. व्यक्तीच्या इच्छा-आकाक्षा

राज्याला अचूकपणे कळतात. नैतिक दृष्ट्या योग्यायोग्य कोणते याचा निर्णय राज्य बिनचूकपणे घेतें. (State is Self-Conscious ethical Substance) राज्याच्या कोणत्याही निर्णयाबद्दल व्यक्तीने शंका घेणे चूक आहे.

(३) राज्य हा एक सजीव मानवी देहच आहे. राज्यांतील व्यक्ती या देहातील पेशीप्रमाणे आहेत. पेशीना शरीरावाचून स्वतंत्र अस्तित्व नाही. त्याप्रमाणे व्यक्तीला राज्यावाचून जीवन नाही. वृक्षापासून तोडलेल्या फांदीला मृत्यूवाचून दुसरा उपाय नाही, त्याप्रमाणे राज्यापासून दूर राहणाऱ्या व्यक्तीला आत्मनाशावाचून गती नाही. व्यक्तीने राज्यामध्ये संपूर्णपणे एकजीव होणे हे तिचे कर्तव्य आहे. साखर पाण्यांत सर्वस्वी विरघळून जाते, त्याप्रमाणे व्यक्तीने राज्यामध्ये आपले व्यक्तिमत्त्व विरघळवून टाकावे.

(४) व्यक्तीमधील क्षात्रतेज जिवंत ठेवायला यद्धे आवश्यक आहेत. राज्याच्या पराक्रमाचे युद्ध हे बाह्य निदर्शक आहेत. (The state of war shows the omnipotence of the State in its individuality)"

आदर्शवाद व्यक्तिस्वातंत्र्याशी विसंगत

हेगेलचा वरील चैतन्याधिष्ठित राष्ट्रवाद व्यक्तिस्वातंत्र्याशी विसवादी आहे हे स्पष्टच दिसते. त्याच्या विचारामध्ये पुढील धोके मोठे आहेत:—

(१) राज्यसंस्था अव्यक्त, अमूर्त अनाकलनीय दैवी शक्तीचा आविष्कार आहे हे त्याचे म्हणणे कोणत्याही बुद्धिवाद्याला पटणार नाही. त्यामळ अशा 'राष्ट्रदेवते' साठी व्यक्तींनी आपले जीवन समर्पण करावे हा विचार आज रुचण्यासारखा नाही. उलट राज्यसंस्था किंवा इतर समाज संस्था या मानवाने आपल्या सोयीसाठी निर्मितल्या आहेत. मनुष्य हा या संस्थांचा निर्माता असून संस्था या माणसाने उत्पन्न केलेल्या आहेत. निर्मित वस्तूने आपल्या निर्मात्याला आपले गुलाम बनविणे हा विरोधाभास चमत्कारिकच नव्हे, तर अत्यंत घातक आहे. राज्य हे मानवाच्या उत्कर्षाचे साधन असून मानवाचा उत्कर्ष हे त्याचे साध्य आहे. साध्य आणि साधन यांचे हे संबंध आपण नीट लक्षात घेतले पाहिजेत. परंतु हेगेलने आपल्या

विचारांत या दोन्हींची गळत केली. त्यानें मानवाला साधनें बनविली आहे राज्याला साध्य ठरविले. हेगेलची ही चूक फार भयानक मानावी लागेल.

(२) व्यक्तीला स्वतंत्रपणें अस्तित्त्व नाही. परंतु त्यांच्या समूहांतून मात्र नवी राष्ट्रदेवता निर्माण होते हे तर्कशास्त्र न पटणारें आहे राज्याला देहधारी पुरुषाची दिलेली कल्पना सिद्ध करणे अशक्य आहे.

(३) राज्य हे त्याने अंतर्गत बाबतींत सर्वकर्ष आणि सर्वसत्ताधारी कल्पिले आहे. राज्यामध्ये एके ठिकाणी सर्व सत्ता केंद्रित झाली पाहिजे या त्याच्या विचारात एक मोठा धोका आहे. विचारात राज्य ही कल्पना कितीही अमूर्त असली तरी प्रत्यक्षात राज्य म्हणजे सरकार आणि सरकार म्हणजे काहीं चार दोन व्यक्तींचे मडळ किंवा एखादी व्यक्ती असाच अर्थ होणार. याचा अर्थ राज्याची मर्यादातीत, निरकुश सत्ता ही एखाद्या दुसऱ्या व्यक्तीची सत्ता ठरणार ! मनुष्य हा सर्वगुणसंपन्न आणि सर्वज्ञानी असू शकत नाहीं. हा मनुष्य अधिकाराचा दुरुपयोग करून लाखांचे जीवन धोक्यात आणणार नाहीं याला हमी नाहीं. उलट व्यक्तीमधील सत्तालालसा त्याला अधिकाराच्या सदुपयोगापेक्षा दुरुपयोगाकडे नेण्याचा सभय अधिक. अशा एका व्यक्तीच्या लहरीवर अगणित नागरिकांचे जीवन सर्वस्वी अवलंबून असणे हितप्रद ठरणार नाहीं. ही केंद्रित सत्ता व्यक्तिविकासापेक्षां व्यक्तिविनाशाकडे नेईल.

(४) अतर्गत बाबतीत ही आदर्शवादी कल्पना जशी नाशप्रत नेईल, त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात ती प्रचंड भूगोलयुद्धे आणि मानवाचा सर्वसंहार घडवून आणील. प्रत्येक राज्य हे इतर राज्याशी वागताना तर सर्वसत्ताधीश आहेच. परंतु हेगेलने, राज्याने वारवार युद्धे करून आपले क्षात्रतेज इतराना दाखवावे, असे म्हटले आहे. जगाचे विशाल कुटुंब घडविण्याचे मानवाचे स्वप्न त्याच्या कल्पनेमुळे आज धूम्रवल्यासारखें हवेत विरून जाईल. हैड्रोजन बॉम्बच्या आजच्या काळात राज्यांनी या कल्पनेचा पुरस्कार केला तर जगाचे एक प्रचंड थडगें होईल. अशा ठिकठिकाणी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार करणेंदेखील हास्यास्पद ठरेल.

हेगेलच्या या विचारांतून फॅसिझमचा उदय झाला आहे. मुशोलिनी, टोजो ही हेगेलचीच वैचारिक अपत्ये आहेत. त्यांच्या विचारांचा स्वतंत्र

प्रपंच करण्याची गरज नाही. त्याचप्रमाणे हेगेलबरोबर ब्रॅडले, बोसॅके, कान्ट, ग्रीन इ. आदर्शवादी थोड्याफार फरकाने याच विचाराचा अवलंब करतात. त्याच्याही तत्त्वज्ञानाचा विस्तार अनावश्यक आहे.

सामर्थ्यपूजक नित्से (इ. स. १८४४ ते १९००)

हेगेलनंतर एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात नित्से हा सर्वकष सत्तेचा फार मोठा पुरस्कर्ता होऊन गेला. याच्या विचारातूनच पहिल्या महायुद्धानंतर जर्मनीतील नाझीवादाचा जन्म झाला. व्यक्ति आणि राज्य अगर समष्टि यांच्या परस्पर-संबंधाबाबत नित्सेने मांडलेले विचार अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. त्याच्या विचाराचे सार तीन सूत्रात सांगता येईल—(१) लोकोत्तर पुरुषाचे Super men मानवावरील अधिराज्य, (२) सामान्य माणसे आणि स्त्रिया यांच्याबद्दल आत्यंतिक तिरस्कार, व (३) वंशश्रेष्ठता. नित्सेचे सारे राजकीय तत्त्वज्ञान ' लोकोत्तर पुरुष 'च्या कल्पनेभोवती गुफले गेले आहे. त्याच्या मते ' लोकोत्तर पुरुष ' हा मानवी जीवनांतील सर्वश्रेष्ठ क्षात्रतेजाचे प्रतीक असून, इतरावर अमर्याद सत्ता गाजविण्यासाठी त्याचा जन्म झालेला असतो. सामर्थ्यपूजा हेच त्याचे जीवनकार्य असून दुर्बलाना अकित करणे किंवा त्यांना नष्ट करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. उलट सामान्य माणसानी या लोकोत्तर पुरुषाची पूजा करणे हेच त्यांचे जीवितसाफल्य आहे. आपल्या जीवनांतील सारसर्वस्व या लोकोत्तर पुरुषाच्या चरणीं अर्पून त्याची अनन्यभावाने उपासना करणे हेच त्यांचे आयुष्यातील महत्तम कार्य आहे. नित्सेच्या मते त्याच्या काळांतील हा लोकोत्तर पुरुष नेपोलियन बोनापार्ट होय. जगांतील क्षात्रतेज, पौरुष, पराक्रम याचे संरक्षण आणि सवर्धन करण्याची मुख्य जबाबदारी याच लोकोत्तर पुरुषावर असल्याने त्याने अधून-मधून मोठी युद्धे केली पाहिजेत. त्यांतूनच दुर्बलांचा सहार होऊन वीरतेची जोपासना होईल.

धर्म दुबळ्यांचे कैवारी ?

सामर्थ्यहीन सामान्य माणसे आणि विशेषतः निर्बल स्त्रिया यांच्याविषयी त्याचा तिरस्कार त्याच्या सामर्थ्यपूजेतूनच निघाला आहे. त्याच्या Beyond

good and evil या ग्रंथांतून त्याने वरील दोघांवरही तुच्छतेचा आणि उपहासाचा वर्षाव केला आहे. त्यांच्याबद्दल त्याचा तिरस्कार इतका शिगेला पोचला आहे की केवळ सामान्य माणसाबद्दल आत्मीयता दाखविल्याबद्दल तो लॉक्रेटिस, गौतमबुद्ध, येशूख्रिस्त यांच्याबद्दल अनादराने बोलतो बौद्ध-धर्म ख्रिश्चन धर्म किंवा इतर धर्म यांनी भूतदयेचा प्रचार केला व सामान्य माणसासाठी मुक्तीचा मार्ग मोकळा आहे असे सांगितले. यामुळे त्याचा या सर्व धर्मांबद्दल आदरभाव नष्ट झाला. सर्व माणसे समान आहेत. दयाळूपणा, विनम्रता, सहानुभाव, सद्गुण हे मानवी जीवनात श्रेष्ठ आहेत हे धर्मांनी सांगितले. नित्सेच्या मते धर्मांच्या या शिकवणुकीमुळे जगातील या सामर्थ्याचे तेज नष्ट होईल व जग हा निर्बल शेळ्यामेढ्यांचा कळप बनेल.

स्त्रिया दुर्बलतेचे प्रतीक

सामान्य माणसापेक्षाही त्याला कमालीचा तिरस्कार कोणाचा असेल तर तो स्त्री-जगतीचा. दुर्बलतेचे मूर्तिमत प्रतीक म्हणजे हा अबलांचा वर्ग आहे. यामुळे तो त्यांना माणसाचा प्रतिष्ठित दर्जा देण्यास तयार नाही. आपल्या घरां आपण माजरे, पोपट, वा कुत्री पाळतो त्यांतच याची आणखी एक भर एवढाच स्त्रियाकडे पाहण्याचा नित्सेचा दृष्टिकोन आहे. त्यांना समाजभूमिकेवरून पुरुषांनी वागविणे हा वीरतेचा उपमर्द असून अधःपतित समाजाचे ते चिन्ह आहे असे त्याला वाटते. त्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने स्त्रियांचे जीवितातील सर्वश्रेष्ठ कार्य म्हणजे पुरुषांना संभोगसुख देणे व प्रजोत्पादन करणे एवढेच आहे ! याबाबत वरील ग्रंथांत तो म्हणतो, “ Man shall be trained for war and women for the recreation of the warrior. All else is folly ” दुर्बलतेचे मूर्तिमत प्रतीक असणाऱ्या स्त्रियांपासून जगातील सर्वश्रेष्ठ वीरता किंवा तेज जन्माला येत असते हे बिचाऱ्या नित्सेच्या शेवटपर्यंत ध्यानांत आले नाही.

वरील दोन्ही कल्पनांप्रमाणे वंशशुद्धीचा आणि धैर्यश्रेष्ठतेचा त्यांचा विचार महत्त्वाचा आहे. सामर्थ्यपूजा हा जसा माणसाच्या मोठेपणाचा निकष आहे, त्याचप्रमाणे रक्तशुद्धि हा त्यांच्या श्रेष्ठतेचा मानदंड आहे. त्यांच्या मते सर्व मानवजातींत आर्यवंश उच्च असून त्याने इतरांवर अधि-

राज्य गाजविणे हे त्याचें प्रधानकार्य आहे. या उच्च मानवसंघानें इतर नीच मानवकोटीतील स्त्रियांशीं लग्नसंबंध ठेवूं नयेत. रक्ताची शुद्धता त्यामुळे नष्ट होईल. आर्यवंश आणि इतर वंश यांचे संबध मालक आणि गुलाम यांचेच राहणार.

हेगेल आणि नित्से हे दोन्ही निरकुश आणि अनियंत्रित सार्वभौमसत्तेचे पुरस्कर्ते. परंतु हेगेल राज्याला दैवी सत्तेचे अधिष्ठान देतो, तर राज्याला हा बहुमान न देता नित्से लोकोत्तर पुरुषाकडे सर्व सत्ता अर्पण करतो. एक, लोकोत्तर पुरुषाचा पूजक आहे, तर दुसरा दैवी शक्तीचे प्रतीक असणाऱ्या नित्से राज्याचा उपासक आहे. नित्सेची वंशश्रेष्ठत्वाची कल्पना देखील हेगेलमध्ये आढळत नाही. एवढा फरक सोडला तर दोघांच्या विचारात फारसा मूलभूत फरक फरक आढळत नाही. हेगेलमुळे या शतकांत जसा फासिझम उदयाला आला त्याचप्रमाणे नित्सेमुळे नाझीवादाचा जन्म झाला. हेर हिटलर हा नित्सेच्या विचारसरणीचें परिणत स्वरूप आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने नित्सेच्या या विचाराचा परामर्श घेणे देखील अनावश्यक ठरणार आहे.

नव्या हुकुमशाहीची मीमांसा

पहिल्या महायुद्धानंतर हेगेल आणि नित्से यांच्या विचारांतून इटली आणि जर्मनीमध्ये फासिझम आणि नाझिझम यांचा विकास झाला. यांच्या समूहवादी विचाराची तत्त्वज्ञानात्मक बैठक वरील विचारवतांच्या विचारात होतीच. परंतु त्याशिवाय १९२० च्या पुढे या विचारसरणीचा उदय वरील देशांत का झाला याची थोडक्यात मीमांसा होणे आवश्यक आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विनाशावर आधारलेल्या वरील दोन्ही वादांची मीमांसा तीन पद्धतीने केली जाते. (१) मानसशास्त्र (२) अर्थशास्त्र व (३) त्या देशाची भौतिक परिस्थिती.

मानवाला श्रद्धास्थान हवे

हुकुमशाहीची मानसशास्त्रीय मीमांसा एरिक फ्रोम या लेखकानें आपल्या Fear of Freedom या ग्रंथांत केली आहे. त्याचें विवेचन मानवी इतिहासांतील सर्वच हुकुमशाही राज्यांना लागू होण्यासारखें आहे, परंतु लेखकाच्या

समोर मुख्यतः वरील दोन्ही देश असल्याने त्यांना त्यांची चर्चा अधिक लागू पडते. फ्रोमच्या मते माणसामध्ये भयगंड अनेक वर्षे वास्तव्य करीत असतो. माणसाला त्यामुळे या अफाट विश्वांत कोणत्या तरी कल्पनेचा, सस्थेचा वा व्यक्तीचा आधार हवा असतो. या अमर्याद विश्वाच्या पसाऱ्यात आपण एकटेच आहोत ही जाणीव सामान्य व्यक्तींना बेचैन करीत असतो. निरनिराळ्या कालखंडात माणसाने असे विविध मानसिक आधार वा श्रद्धास्थाने शोधून काढली. प्राचीन काळी देव, धर्म हाच त्याचा मुख्य आधार होता. मध्ययुगांत थोड्याफार प्रमाणांत राजे आधारवड बनले. आजच्या विज्ञाननिष्ठ युगात देव, धर्म या कल्पना नष्ट झाल्या. मध्ययुगानंतर राजेशाहीना स्थान उरले नाही. आज सामान्य व्यक्तींचा मानसिक आधार नाहीसा होऊन त्याच्या मनांत पोकळी निर्माण झाली. आपण कोणार्शी तरी निगडित आहोत ही जाणीव माणसाना समाधान आणि स्वस्थता देत असते. नाहीतर फादीला लोबकळत असलेल्या माणसाची फांदी तुटून ती व्यक्ती निराधार व्हावी तशी माणसाची अवस्था होते. आजच्या युगात अशी पोकळी माणसाच्या मनात निर्माण होऊ लागली. या काळात हिटलर आणि मुसोलिनी यांनी लोकांच्या या मानसिक दुबळेपणाचा फायदा घेतला. लोकांना असे आश्रयस्थान हवेच होते. त्यांनी लागलीच या व्यक्ति देवस्थानी बसविल्या आणि त्याची मानसपूजा सुरू केली. Sense of belonging—आपण कोणाला तरी बाधलो आहोत हें माणसाला आश्वासन पाहिजे असते. त्याला स्वातंत्र्याचे भय वाटते. आपण या जगांत मुक्त आहोत ही कल्पना असह्य हाते. या स्वातंत्र्याच्या भीतीतून या काळातील वरील हुकूमशाही राज्याचा जन्म झाला. फ्रोमची ही मानसशास्त्रीय मीमासा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाची मानावी लागेल.

कोसळणारी भांडवलशाही अर्थव्यवस्था

मानसशास्त्राप्रमाणे साम्यवाद्यांनी या राज्यांचे अर्थशास्त्रीय विवेचन

केले आहे. त्यांच्या मते महं घातलेली भाडवलशाही म्हणजे फासिझम, नाझीझम होय. देशातील भाडवलदाराना आपले भांडवल गुंतवून त्यावर अपार पैसा मिळवावयाला जागा राहिलेली नसते. साम्राज्यवाद किंवा वसाहतवाद देखील त्यांच्या भांडवलाला फारसे क्षेत्र मोकळे करून देत नाहीत. अशा वेळी भाडवलदाराची मरणापूर्वीची जगण्याची शेवटची धडपड सुरू होते. देशातच ते राज्यावर दडपण आणून युद्धसामुग्री तयार करण्याचे कारखाने काढू लागतात. रणगाडे, बॉम्ब इत्यादि युद्धसाहित्य तयार करून आपली भाडवलशाही टिकविणे हाच कारखानदाराचा मुख्य उद्देश असतो. परंतु ही युद्धाची साधने तयार झाली म्हणजे ती समुद्रात फेंकून देणे शक्य नसते. त्यासाठी राष्ट्रवादी भावनाना आवाहन करून युद्धाचे वातावरण (War Hysteria) तयार करणे जरूर असते. त्याप्रमाणे क्षालतेज जागृत करून भूगोल-युद्धे सुरू करण्यात येतात. फासिझम, नासिझम याचे हे अगभूत लक्षण फार महत्त्वाचे आहे. साम्यवाद्यांच्या दृष्टीने या वादाचा जन्म मुख्यतः मृतप्राय भाडवलशाही अर्थव्यवस्थेत आहे. भडक भाषेत सांगावयाचे म्हणजे फासिझम हा मरू घातलेल्या भाडवलशाहीचा मरणापूर्वीचा आचका आहे. याच भाडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे प्रत्यंतर जर्मनी, इटलीमधील हुकूमशाही राजवटीत आपणास आढळून येते.

राष्ट्राचे सामर्थ्य

वरील दोन्ही कारणांप्रमाणे जर्मनी आणि इटली या देशांतील भौतिक परिस्थितीदेखील या वादाच्या उत्क्रांतीला पोषक ठरली आहे पहिल्या महायुद्धानंतर वरील दोन्ही देश अत्यंत खिळखिळे झाले होते. पुन्हा त्यांच्यांत जीव ओतून जर इतरांच्या बरोबर समान भूमिकेने जगावयाचे असले तर त्यांना पुन्हां आपली ताकद वाढविणे जरूर होते. यासाठीच सत्ता-केंद्रीकरणाची आवश्यकता होती या गरजेतूनच तेथे हुकूमशाही निर्माण झाली. कार्यक्षमता आणि हुकूमशाही याचे सबंध अत्यंत निकटचे आहेत हे सांगण्याची देखील गरज नाही.

‘स्वातंत्र्याचे भय,’ कोसळत असलेली भांडवलशाही अर्थव्यवस्था व

वरील देशाची विपन्नावस्था यांतून वरील वादांचा जन्म आपल्या काळांत झाला. त्यांच्या उदयाची चर्चा केल्यानंतर त्यांचा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा सबंध काय आहे याचे विवेचन करण्याची कांहीं आवश्यकता नाही. वरील वाद म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संपूर्ण अस्त हें समीकरण सूर्यप्रकाशा-इतके स्वच्छ आहे. त्याचा अधिक प्रपंच करणे म्हणजे पुनरुक्तीचा दोष पदरी घेण होय.

साम्यवादी विचारशाखा

समूहवाद्यामध्ये आदर्शवाद्याचा जसा अतर्भाव होतो त्याचप्रमाणे साम्यवाद्यांचाही समावेश होतो इ. स. १८४८ मध्ये मार्क्स आणि एगल्स यानीं आपला 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' प्रसिद्ध केला. तोच साम्यवादाचा प्रारंभ मानावयाला हरकत नाही. मार्क्सच्या पूर्वी साम्यवादी विचार आपल्या ग्रंथातून विखुरणारे काहीं विचारवत होऊन गेले होते. प्लेटो, थॉमस मूर, मॅब्ले, मोर्ले, सायमन, फोरिअर, ओवेन इत्यादींच्या लिखाणांतून साम्यवादाचा पुरस्कार प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष केला गेला होता. परंतु मार्क्स आणि त्यांच्या आधीचे इतर सर्व साम्यवादी यांच्यांत मुख्यतः तीन बाबतींत मूलभूत फरक होते :

- (१) मार्क्सचा साम्यवाद हे जीवनाचे सर्वांगीण तत्त्वज्ञान होतें. मार्क्सपूर्वीचे साम्यवादी एवढ्या व्यापक अर्थाने जीवनाचे सर्वांगीण भाष्यकार नव्हते.
- (२) मार्क्स हा केवळ तत्त्वचिंतक नव्हता, या सान्या जगाची घडी बदलून टाकू इच्छिणारा एक महान् तत्त्ववेत्ता होता. (*Philosophers have interpreted the world, our task is to change it*) इतर साम्यवाद्यांना ही विशाल क्रियाशीलता अभिप्रेत नव्हती.
- (३) मार्क्सच्या साम्यवादाला शास्त्रीय विचाराचे अधिष्ठान होतें. इतर साम्यवादी स्वप्नाळू किंवा भूतदयावादाने प्रेरित झालेले होते मार्क्सचा हा साम्यवाद इतरांहून मूलतः भिन्न होता.

मार्क्सचा साम्यवाद हें संपूर्ण जीवनाचे माध्य असल्यामुळे त्यांत सर्वत्र शास्त्राचा विचार केला आहे. त्यांत त्याने इतिहासाचे भौतिक तत्त्वज्ञान, भांडवलशाहीतील अंतर्विरोध, अतिरिक्त मूल्याचा सिद्धान्त इत्यादि विषयांचें मूलगामी विवेचन केले आहे. परंतु येथे आपणांस फक्त त्याच्या राज्यविषयक कल्पनाचा अभ्यास करावयाचा आहे. व्यक्ति आणि राज्य किंवा समष्टि यांचे सबंध कसे असावेत याचे विवरण करताना आपणांस मुख्यतः तीन कल्पनाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे.

(१) अ-उत्पादनाच्या साधनांचे राष्ट्रीयीकरण,

ब-उत्पादन मुख्यतः उपयोगासाठी-नफ्यासाठी नव्हे

(२) अ-कामगार क्रांति,

ब-कामगाराची हुकुमशाही,

क-शासनमुक्त साम्यवादी समाज (Stateless Socialist Society)

(३) साध्यसाधन सबंध.

वरील तिन्ही कल्पनातच मार्क्सप्रणीत साम्यवादाने समष्टिवादाचा पुरस्कार केला आहे.

मानवी इतिहास हा मुख्यतः वर्गयुद्धाचा इतिहास असून त्यांत भांडवलदार वर्ग नेहमीच कामगारवर्गाचे अर्थशोषण करित आला आहे. भांडवलदार वर्ग सर्व श्रमिकांनी आर्थिक पिळवणूक करतो. कारण सर्व समाज व्यवस्था खाजगी मालकी हक्काच्या कल्नेवर उमारली आहे. उत्पादनाची साधने प्रामुख्याने कांही धनपतींकडे असून त्या जोरावरच ते सर्व समाजाला आर्थिक दस्यांत ठेवू शकतात. यासाठी समाजांतील उत्पादन-साधने ही खाजगी व्यक्तींकडून समाजाकडे वा राज्याकडे गेली पाहिजेत. यामुळे खाजगी पुजीपतींच्या हातातील शस्त्र काढून घेतल्यासारखे होणार आहे.

दुसरें, उद्योग धंद्याचे आणि शेतीचें राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर उत्पादनाची मूळ प्रेरणा किंवा हेतु बदलला पाहिजे. भांडवलशाही व्यवस्थेत उद्योगपति

उत्पादन करतात, तें मुख्यतः नफ्यासाठी, समाजस्वास्थ्य किंवा मालाचा उप-योग हे त्याचे गौण उपयोग होत. या नफ्याच्या प्रेरणेमुळेच अर्थव्यवस्थेत आर्थिक मंदी किंवा चलनवाढ यांचे चक्र सुरू होते. (Trade cycle) सामान्य माणसाचे आर्थिक स्थैर्य त्यामुळे सदैव संकटांत असतें.

भाडवलशाही उत्पादनामागची ही नफ्याची प्रेरणा काढून तेथे उत्पादनाच्या उपयोगाला जर प्राधान्य दिलें तर समाजाचा अर्थव्यवहार सुरळीत आणि सुरक्षित चालेल. प्रत्येक नागरिकाला आर्थिक स्थैर्याचे आश्वासन लाभेल.

मार्क्सने भाडवलशाही अर्थरचना मोडून त्या जागी ही साम्यवादी अर्थव्यवस्था सुचविली, कारण भाडवलशाहीमधील समाजव्यवस्थेत कांहीं मूठभर कारखानदाराना आर्थिक स्वातंत्र्य असते परंतु लाखो श्रमिकाना त्यांची आर्थिक गुलामगिरी पत्करावी लागते आणि आर्थिक गुलामगिरी सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय गुलामगिन्याचा पाया आहे. त्यामुळे भाडवलशाही समाजरचनेत नागरिकाना इतर सर्व स्वातंत्र्य असली तरी ती सर्व बेगडी असतात. आर्थिक स्वातंत्र्यावाचून इतर सर्व नागरिक स्वातंत्र्ये अर्थशून्य वा भासमय असतात.

साम्यवादाचें राजकीय स्वरूप

मार्क्सने या आर्थिक कार्यक्रमाबरोबर राज्यस्थेत महत्त्वाचे बदल सुचविले आहेत. तो म्हणतो, गिरणी मालक, कारखानदार हे सर्व कामगारांचे आर्थिक शोषण करतात. याला कारण त्यांच्या हातात राज्ययत्न असते. राज्ययत्न, कायदा, न्यायपद्धति हीं सर्व भाडवलदारांच्या हातातील शस्त्रे आहेत. ती त्यांनीच आपल्या स्वार्थासाठी निर्माण केली आहेत. कामगारांनीं क्रांति करून प्रथम राज्यत्वाचा ताबा आपल्या हातात घ्यावा.

राज्यसंस्थेवर कामगारवर्गाची मालकी झाल्यानंतर त्यांनीं सर्वत्र कामगारांची हुकूमशाही प्रस्थापित करावी. ही कल्पना विशद करतांना मार्क्स म्हणतो, आपल्या राजकीय सत्तेच्या जोरावर कामगार वर्ग हळूहळू धनिक वर्गाकडून सर्व भाडवल काढून घेईल व शेवटीं राज्याच्या हातांत उत्पादनाची

सर्व साधनें केंद्रित करील, “ कामगारांची सर्वेक्षण सत्ता अर्थक्षेत्राप्रमाणे जीवनाच्या सर्व अंगोपागावर अधिराज्य करील. हा समाज एकवर्गीय असल्यामुळे कामगाराची हुकूमशाही हीच जनतेची लोकशाही असते.

शेवटीं, कामगारक्रांतीमधून कामगारांची सर्वाधिकारशाही स्थापन झाली म्हणजे मग राज्यंत्र नष्ट करून टाकावयाला हरकत नाही. कारण राज्य हे प्रामुख्याने शोषणाचे साधन आहे. राज्य नष्ट झाल्यानंतर जो स्वयं-शासित (Stateless) साम्यवादी समाज निर्माण होईल तो सुखी आणि वैभवसपन्न असेल. तेथे त्याला जीवनातील सर्व स्वातंत्र्ये भोगावयाला मिळतील.

साम्यवादाचें नैतिक अधिष्ठान

‘ मार्क्सच्या आर्थिक आणि राजकीय विचाराबरोबर आपणास नीतिकल्यानाचा येथे विचार केला पाहिजे कारण त्यानें उत्पादनाच्या साधनांचे राष्ट्रीयीकरण, कामगारांची सर्वाधिकारशाही इत्यादि कार्यक्रम सुचविले परंतु या कल्पना मूर्तस्वरूपांत कशा आणावयाच्या ? याबाबत तो म्हणतो, “ हीं साध्ये हस्तगत करण्यासाठीं वाटेल तीं साधने वापरावीत. End justifies the means, साधनाची शुचिता बाळगण्याचे कारण नाही. साधने चांगली की वाईट याचा फारसा बाऊ करू नये. आपले ध्येय प्राप्त करण्यासाठीं अत्याचारी मार्ग अवलंबा, कपटनीति आचरा, किंवा इतर कोणत्याही वाममार्गांचा आश्रय घ्या. साध्य मिळविणे ही मुख्य गोष्ट ! साधने कोणती हा मुद्दा गौण आहे.

वरील कार्यक्रमात मार्क्सनें राज्य आणि व्यक्ति याचे सबंध कसे असावेत हे सूचित केले आहे आणि साम्यवादी समाजाचे ध्येय कसे साकार करावयाचें याबद्दलही त्याने काही व्यवहारी मार्ग सुचविले आहेत.

साम्यवादांत व्यक्तिस्वातंत्र्य कां तगू शकत नाही ?

त्याच्या वरील साम्यवादी तत्वज्ञानाचा अभ्यास करूनच कांहीं विद्वानांचें

असे मत बनलें आहे की, त्याच्या या साम्यवादी जगांत व्यक्तिस्वातंत्र्य टिकू शकणार नाही. त्याची मीमांसा खालीलप्रमाणे करतां येईल :

(१) मार्क्सच्या आर्थिक कार्यक्रमाप्रमाणें शेती आणि कारखाने यांचें राष्ट्रीयीकरण होते. राज्याच्या हातात तेथील सर्व सत्ता केंद्रित होते. म्हणजे प्रथम त्या राज्यांत अमर्याद सत्तेचे निरंकुश केंद्रीकरण होतें आणि दुसरें, म्हणजे ही अनियंत्रित सत्ता कामगार पक्षाच्या हातात जाते.

मार्क्सच्या वरील दोन्ही कल्पनामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याची सर्व दुःखान्तिका लिहिली आहे. कारण राज्याच्या हातांत आर्थिक, राजकीय, सामाजिक सत्तेचे केंद्रीकरण होते. काणत्याही प्रकारच्या सत्तेचे केंद्रीकरण हें व्यक्तिस्वातंत्र्याशीं सुसंगत होऊ शकत नाही. सत्ताकेंद्रीकरण आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य याची नातीं नेहमींच अहिनकुलाची असतात. त्यांतून राज्याच्या हातांत उत्पादनाचीं साधनें राहतात हा धोका तर मोठा आहे. कारण आर्थिक ताबा हा प्रत्यक्षांत सर्व मानवी जीवनावरील ताबा असतो. (The control of the means of production is the control of human life). अशा अमर्याद सत्तेचें केंद्रीकरण करून मार्क्सने प्रथम व्यक्तिस्वातंत्र्याला फार मोठा धोका निर्माण केला आहे.

(२) दुसरे म्हणजे हे अनियंत्रित सत्तेचे केंद्रीकरण कोठे होतें ? तर राज्याच्या हातांत. परंतु राज्य ही कल्पना अव्यक्त, अमूर्त असते. प्रत्यक्षांत राज्य म्हणजे सरकार किंवा काहीं चार-दोन व्यक्तींचें मडळच असतें. राज्य ही अदृश्य कल्पना प्रत्यक्षात कारभार करू शकत नाही. म्हणजे राज्याच्या हातातील निरंकुश सत्ता ही व्यवहारात चार दोन व्यक्तींची अनियंत्रित व अमर्याद सत्ता टगते आणि या व्यक्त 'अतिमानवी' नसतात त्या चुकीस पाल असतात. इतकेच नव्हे, तर अमाप सत्ता हातीं आल्यानंतर सत्तेच्या मदने त्या धुंद होण्याचा संभव जास्त आहे. माणसांमधील सत्तालालसा व्यवहारात वाटेल ती घाणेरडी रूपें घेत असते. अशा वेळीं अनियंत्रित सत्तेमुळे थोड्या व्यक्तींचा अधःपात होणे स्वाभा-

विक आहे. लॉर्ड अँक्टन यांनी म्हटल्याप्रमाणे सत्तेमुळे माणूस अधोगतीला जाऊं लागतो आणि अमर्यादा सत्तेमुळे तर याचा संपूर्ण अधःपात होतो. ही थोडी माणसें सत्तेचा दुरुपयोग करूं लागलीं तर मग लाखोचें व्यक्ति-स्वातंत्र्य नष्ट होण्याचा संभव अधिक आहे. साम्यवाद्यांच्या जगांत अशा वेळीं आर्थिक लोकशाही नादत असेल. परंतु तेथे राजकीय व सामाजिक लोकशाही नाममात्र राहिल. तेथे प्रत्यक्षात थोड्या व्यक्तींची हुकूमशाही नादेल.

(३) आणि शिवाय हें राज्य अंमलांत आणण्यासाठीं मार्क्सनें वाटेल त्या साधनाचा उपयोग करावयाला सांगितला आहे. येथें तिसरा धोका निर्माण झाला कारण साध्य आणि साधन यांच्यात संवादित्व असले तर साध्य हस्तगत होण्याची शक्यता असते. साध्य आणि साधने यांच्यात जर सुसवाद नसेल तर आपलें साध्य धूम्रवल्याप्रमाणे हवेत विलीनच होऊन जाते. शासनमुक्त समाजरचना निर्माण करावयाची असेल तर त्यानुसार साधने वापरलीं पाहिजेत. राज्यसंस्था नष्ट करण्यासाठीं ती अमर्यादा रीत्या सामर्थ्यसपन्न बनविणे हा मार्ग योग्य होणार नाही. त्याचप्रमाणे आपण आपले साध्य कुमार्गाने प्राप्त केले तर तें किती काळ टिकेल याची शंका आहे. कारण आपण जर निघ साधनांनीं वा रक्तरंजित शस्त्रांनीं आपलें साध्य हस्तगत केले, तर आपल्या प्रतिपक्षाला आपले साध्य त्याहूनही निघ मार्गांनीं हिरावून घेण्याचा अधिकार आहे. अशावेळीं वाम मार्गांचा आसरा केला म्हणून दुसऱ्या पक्षाला बोल लावता येणार नाही. म्हणजे साध्य आणि साधन यांच्यांत संवादित्व नसेल तर साध्य प्राप्त होईलच असें ठामपणे सांगतां येत नाही आणि तें यदाकदाचित् मिळालें तर फार काळ टिकेल याची हमी देतां येणार नाही.

अमर्याद सत्तेचें केंद्रीकरण, राज्याकडे सोंपविलेली निरंकुश सत्ता आणि साध्यासाठीं वाटेल त्या साधनांचा वापर या तीन तत्वांवर उभारलेल्या साम्यवादी समाजांत व्यक्तिस्वातंत्र्य टिकू शकत नाही. अशा राज्यांत व्यक्ति-स्वातंत्र्य हें अर्धांगवायू झाल्याप्रमाणे निश्चेष्ट पडून राहतें.

साम्यवाद आणि साम्यवादी प्रयोग यांत गळत नको

बरील विवेचनात रशिया, चीन किंवा युगोस्लाव्हिया या साम्यवादी राज्यांचा उल्लेख कटाक्षाने टाळला आहे. कारण मार्क्सची मूलभूत तत्वे आणि त्यांचा बरील देशांत झालेला प्रयोग यामध्ये अंतर असण्याचा सभव आहे. अशा चर्चेच्या वेळां मूळ तत्वे आणि त्यांचे व्यवहारांतील स्वरूप यामध्ये फरक केलेलाच चांगला. कारण व्यवहार मूळ तत्वाशी सदैव प्रामाणिक असेलच असे छातविर हात ठेवून कोणालाही सांगतां येणार नाही. विशेषतः सर्वच माहिती रशियामधून आपल्याकडे आलेली आहे व ती संपूर्णपणे विश्वासनाय आहे असेही गृहीत धरता येणार नाही. अपुऱ्या माहितीवर आपणांस आपला निर्णय द्यावा लागेल. शिवाय एकाच साम्यवादी विचाराचे आविष्कार रशिया, चीन व युगोस्लाव्हियात निरनिराळ्या पद्धतीने झाले आहेत. रशियामधील साम्यवादी व्यवस्थेत व्यक्तिस्वातन्त्र्य अस्तंगत झाले असून ते चीनमधील राजवटीमध्ये विकसित होत आहे असे कांहीं विचारवत मानतात. उलट, रशिया व चीन या दोन्ही देशामध्ये मानवाचे मूलभूत हक्क धोक्यात आलेले असून टिटोच्या युगोस्लाव्हियाच्या राज्यामध्ये मात्र त्याचे जतन होत आहे अशी कांहीं अभ्यासूंची श्रद्धा आहे. मूळ तत्त्वज्ञान आणि त्याचे प्रयोग यातील फरक, या प्रयोगासंबंधी उपलब्ध असलेली अपुरी माहिती आणि एकाच तत्त्वज्ञानाचे निरनिराळ्या देशांत झालेले भिन्न भिन्न आविष्कार लक्षांत घेता साम्यवाद आणि साम्यवादी प्रयोग यामध्ये गळत करून चालणार नाही. सकल्प आणि सिद्धि यामध्ये आपणांस सीमारेषा काढली पाहिजे. रशियामध्ये व्यक्तिस्वातन्त्र्य विनाशकडे चालले आहे असे म्हटले तरी त्याची मीमांसा निरनिराळ्या अभ्यासकांनी त्या देशांतील पूर्वपरंपरा, कांहीं व्यक्तींच्या चुका-किंवा सत्ताधान्यांची अधिकारलालसा यासारख्या कारणांच्या आधाराने केली आहे. उदाहरणार्थ कांही सर्माक्षक म्हणतात, गेल्या अनेक शतकांत रशियामध्ये लोकशाहीला पोषक अशा व्यक्तीप्रामाण्याच्या परंपरा नव्हत्या म्हणून तेथे व्यक्तिवादाचा न्हास झाला. इतर कांहीं राज्यशास्त्रज्ञ सांगतात,

रशियन क्रांतीच्या सुरुवातीच्या काळांत लेनिनने सत्तेचे केंद्रीकरण केले. क्रांति यशस्वी झाल्यानंतर या सत्तेचे विकेंद्रीकरण न करता ती त्याने एकाच कद्रात गोळा केली. त्याचा अटळ परिणाम म्हणजे सध्यांचा रशियन राजवट होय. काहीं विचारवंतांच्या मताप्रमाणे रशियामधील दुःखान्तिकेला तेथील ऐतिहासिक परंपरा किंवा क्रांतीच्या सधि-कालांतील लेनिनचे सद्दोष धोःगण जबाबदार नसून स्टालिनचा अमर्याद सत्ताभिलाषा आहे. स्टालिनने केवळ आपल्या सत्तालोभासाठी तेथे आपल्या हातात अनियंत्रित, अमर्याद सत्ता केंद्रित केली. स्टालिनची सत्तालालसा मुख्यतः साम्यवादी प्रयोगाच्या दुःखद कहाणीस जबाबदार आहे.

वरील तिन्ही प्रकारच्या विचारवंतांमध्ये साम्यवादासंबंधी मतभेद आहेत. साम्यवाद आणि साम्यवादी प्रयोग यामध्ये गल्लत केली म्हणजे विद्वानांच्या या निरनिराळ्या मीमांसेच्या चर्चेत उतरावे लागेल. ही सर्व चर्चा टाळण्यासाठी हेतुपुरस्सर मी केवळ साम्यवादी तत्त्वज्ञानापुरतेच आपले विवेचन मर्यादित केले. साम्यवादी रशियात आत्मप्रामाण्य आणि बुद्धिप्रामाण्य नष्टप्राय झाले असे गृहित धरले तर त्याचे कारण वरील तीन प्रकारच्या मीमांसेत नसून ते साम्यवादी तत्त्वज्ञानाच्या गाभ्यात आहे असे मला वाटते. जरी साम्यवादी प्रयोग इंग्लंडसारख्या लोकशाहीच्या माहेरघरात झाला अगर् पं. नेहरूसारखा हाडाचा लोकशाही भक्त जरी या साम्यवादी राज्याचा सूत्रधार झाला तरी त्या व्यवस्थेत व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उदय आणि विकास होऊ शकणार नाही. कारण त्याची मूलभूत तत्त्वे व्यक्तिवादाशी विसंगत आहेत. साम्यवादी तत्त्वज्ञान हे समूहवादावर आधारलेले आहे. अशा साम्यवादी जगात व्यक्तीची प्रज्ञा आणि प्रतिभा बदिस्त झाली नाही तरच आश्चर्य ! साम्यवादी राज्यातील अमर्याद सत्तेचे केंद्रीकरण, कामगाराची हुकुमशाही आणि समूहवादी तत्त्वज्ञान ही व्यक्तीच्या सर्जनशील शक्ति बध्न करण्यास असमर्थ आहेत. उलट अशी राज्यात माणसाच्या अमर्याद सर्जनशील शक्ति अनतापर्यंत सुप्त राहतील अशी साधार भीति प्रस्तुत लेखकाला वाटते.

२.... व्यक्तीवादाचा उदय आणि विकास

समूहवादाचा प्रारंभ आणि विकास गेल्या चौवीसशें वर्षांत कशा प्रकारें झाला हें आपण अभ्यासलें. त्यांत आपण चवथ्या शतकांतील प्लेटोच्या 'तत्त्वज्ञ राजा' पासून या शतकांतील पहिल्या महायुद्धापासून दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीपर्यंत म्हणजे १९४५ पर्यंत प्रभावी असणाऱ्या फासिझम, नाझिझमचा अतर्भाव केला. त्याचप्रमाणे आज जगाच्या निम्म्या भूभागावर अधिसत्ता भोगणाऱ्या साम्यवादाची प्रकृति तपासली. या विचारप्रवाहाप्रमाणे व्यक्तिवादी विचार मानवी इतिहासांत विशेषतः युरोपच्या जीवनात कसे उत्क्रान्त होत गेले याचा अभ्यास उद्बोधक ठरेल.

समूहवादाप्रमाणें व्यक्तिवादाचा उद्गम देखील प्राचीन ग्रीसमध्ये झाला. इ. स. पू. ६५० ते ४५० या कालखंडात ग्रीसमध्ये मुख्यतः विश्वचिंतनाला फार प्राधान्य होते. ही सृष्टि कशी निर्माण झाली? तिचा व्यवहार चालतो कसा? या रहस्याभोंवतीं तेथील विचारांचा सारा व्याप पसरला होता. थाला आपण विश्वचिंतनाचा काळ किंवा विश्वाधिष्ठित काल (Cosmological Period) असे म्हणू. परंतु इ. स. पू. ४५० च्या सुमाराला पडिताच्या चिंतनाचे केंद्र विश्वाकडून मानवाकडे सरकू लागले. प्रॉटॅगॉरस (इ. स. पू. ४८० ते ४१०)

इ. स. पू. पाचव्या शतकाच्या मध्याला विचारांचे केंद्रस्थान विश्वाकडून मानवाकडे सरकू लागले. त्या काळाचा हा विचार प्रॉटॅगॉरसने प्रभावी वाणीने आणि परिणामकारक शब्दाने लोकासमोर मांडला. प्रॉटॅगॉरस या अर्थाने त्या काळाची वैचारिक गरज भागविणारा एक पाडित होता. परंतु प्रॉटॅगॉरसने हा विचार माडण्यापूर्वी मानवाला त्या काळात एवढें महत्त्व येण्यास कोणती कारणे घडलीं याचा अभ्यास झाला पाहिजे. या भौतिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर आपणांला प्रॉटॅगॉरसचे विचार स्पष्टपणें समजावून घेतां येतील.

मानवाधिष्ठित काल कां सुरुं झाला ?

विश्वचिंतनाच्या काळाला पूर्णविराम पडून मानवासंबंधीच्या विचाराला प्रारंभ होण्यास मुख्यतः पुढील तीन घटना कारणीभूत झाल्या :

- (१) लोकशाहीच्या विजयामुळे नगरराज्याचा झालेला उदय.
- (२) विज्ञानावरील वाढता विश्वास.
- (३) नागर संस्कृतीची भरभराट.

इ. स. पूर्वीच्या पाचव्या-सहाव्या शतकातील ग्रीक समाजव्यवस्थेचा डोलारा मुख्यतः दोन कल्पनावर उभारला होता :

- (१) अमीरउमरावांची प्रबल सत्ता.
- (२) प्रभावी धर्मसत्ता

अमीरउमरावाची महाजनसत्ता (Aristocracy) आणि सामान्य जनतेची लोकसत्ता यांच्यामध्ये त्या काळात तुंबळ झगडा चालू होता. या दोन्ही सत्तांच्या सघर्षात पुढे पुढे लोकसत्तेचा विजय होऊन अमीरउमरावी सत्तेला हादरे बसू लागले. लोकसत्तेच्या विजयामुळे समाजात महत्त्वाचे बदल होऊ लागले. प्रत्यक्ष लोकशाहीची कल्पना याच लोकसत्तेतून जन्माला आली नगरराज्याची (City States) कल्पना सर्वत्र पसरू लागली. प्रत्यक्ष लोकशाही (Direct democracy) आणि नगरराज्ये यामुळे सामान्य माणसाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. कारण सामान्य नागरिक हाच या लोकसत्तेचा पाया होता साहजिकच या लोकशाहीमधील सार्वभौम नागरिकाला मध्यवर्ती स्थान प्राप्त झाले. प्रत्येकाला वाटू लागले की राज्याच्या कारभारात आपण भाग घेतला तर तेथे देखील आपण मानाच्या जागा विभूषित करू. नागरिकांच्या या विचारांतून त्यांच्या वस्तुत्वकलेचा, त्यांच्या पाडिल्याचा व इतर जीवनाच्या विचार आस्थेने सुरुं झाला. साहजिकच समाजातील विचारवंतांचे लक्ष याच प्रश्नावर खिळले जाऊ लागले. विश्वाकडून विचाराचा लंबक मानवाकडे झुकू लागला.

विज्ञानाचा वाढता प्रभाव

महाजनसत्तेप्रमाणे तत्कालीन धर्मश्रद्धांना देखील समाजात तडे जाऊ लागले. नवे विज्ञान प्रगत होत होते. विज्ञानाच्या प्रकाशात जुन्या अंध-

श्रद्धा खोष्ट्या ठरत होत्या. धर्मकल्पनाना धक्के बसू लागल्याबरोबर मनुष्य पुन्हा विचार करू लागला. त्याला पूर्वीच्या विश्वचिंतनांतील फोलपणा तीव्रतेने जाणवू लागला. त्याचबरोबर तो मानवाच्या विचारांत अधिक रममाण होऊ लागला.

नागरसंस्कृति वृद्धिंगत होऊ लागली

नगरराज्यातील प्रत्यक्ष लोकशाहीमुळे आणि वाढत्या वैज्ञानिक जाणिवेमुळे नागरसंस्कृति वृद्धिंगत होत गेली आणि तिच्या विकासाबरोबरच मानवाधिष्ठित काळाचा उषःकाल सुरू झाला. कारण नगरे जशी वाढू लागली तशी नागरसंस्कृति बलवत्तर हाऊ लागली. या वाढत्या नगरराज्याबरोबर व्यापार नव्या जोमाने वाढू लागला. व्यापार, दळणवळण इत्यादीसाठी व्यापाऱ्याला जे स्वातंत्र्य हवे असते त्याची त्या समाजाला गरज भासू लागली. यादूनच पुन्हा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विचाराला बळकटी येऊ लागली. स्टेस (Stace) या विचारवंताने म्हटल्याप्रमाणे त्या काळाची ही गरज प्रॉटॅगॉरस किंवा सोफिस्ट पथीयानीं आपल्या ग्रंथातून माडली.

मानवी इतिहासांतील हे वैचारिक स्थित्यंतर अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विश्व हे कोणत्या द्रव्यापासून बनले आहे ? सृष्टीचे मूळ वायू, आप, तेज यापैकी कशात आहे ? इत्यादि प्रश्नाची चर्चा करण्यापेक्षा मानवाचे जीवन समजावून घेण्याचा प्रयत्न त्या काळांत सुरू झाला. खऱ्या अर्थाने मानवी प्रगतीचा हा उषःकाल आहे अर्थात विश्वचिनाकडून तत्कालीन लोक मानवाच्या चिंतनाकडे वळले याचे पुष्कळसे श्रेय प्रॉटॅगॉरस या विचारवंताला दिले जाते. मानवाच्या चिंतनाला प्रारंभ करणाऱ्या या काळाला आपण मानवाधिष्ठित काल, (Anthropological or Subjective period) म्हणू या ! ग्रीसमधील 'सोफिस्ट' विचारशाखेला याच काळांत सुरुवात झाली. म्हणून प्रॉटॅगॉरस हा 'सोफिस्ट' शाखेचा प्रवर्तक मानला जातो.

वरील प्रकारचे विवेचन थिली (Thilly) विंडलबन्ड (Windleband), अरिस्टॉफेन्स (Aristophanes) यांनी आपल्या ग्रंथांतून सुगम पद्धतीने केले आहे.

मनुष्य हाच सर्व मूल्यांचा मानदंड

सदैव विश्वाची उपपत्ति शोधित राहणाऱ्या विचाराची प्रतिक्रिया म्हणून सोफिस्टांचा विचारप्रवाह पुढे आला. प्रॉटॅगॉरसने आपल्या तत्कालीन पाखंडी विचारानीं पूर्वीच्या धर्मकल्पना, नीतिमूल्ये, राज्यविषयक कल्पना यांना जबरदस्त टोला मारला. पूर्वीचे पंडित कोणत्याही समस्येचा उकल करण्यासाठी काही तरी अद्भुत वा दैवी गृहांत कृत्याचा (postulate) आसरा घेत. प्रॉटॅगॉरसने ही पद्धति आपल्या बुद्धिवादी विवेचनाने टाकाऊ ठरविली त्याने जीवनातील सर्व मूल्यांचा विचार करताना मानवाला केंद्रस्थानी मानले आणि सर्व चांगल्या वाईट विचाराचा निकष म्हणजे व्यक्तिहित होय असे सांगितले. व्यक्तीचे जीवन सुखी करणारे ते नीतिशास्त्र, माणसाला सुरक्षितता देणारे ते राज्य आणि सर्व शास्त्रांची त्रैठक मनुष्य आहे हे त्याने आप्रहाने बजावले. व्यक्ति ही मध्यवर्ति मानून सान्या विश्वाचा आणि विचाराचा पसारा तिच्याभोवतीं पसरविणारा प्रॉटॅगॉरस हा मानवी इतिहासातील पहिला आणि फार मोठा विचारवंत होय. 'मनुष्य हाच सर्व मूल्याचा निकष होय' हा त्याचा विचार गेलीं अनेक शतके अध्याच्या रात्रीच्या एखाद्या तेजस्वी तान्याप्रमाणे मानवाला मार्गदर्शन करित आहे. राज्यासाठी मनुष्य नाही तर मनुष्यासाठी राज्य आहे हा विचार देखील प्रॉटॅगॉरसच्या विचारातून पुढे आला आहे. व्यक्तिवादाचा विचार आजच्या शतकात कितीही प्रगल्भ झालेला असला तरी प्रॉटॅगॉरसचा मूलगामी विचारमानव हाच सर्व मूल्याचा मानदंड आहे—हा आजही आपणास अत्यंत आधुनिक आणि पुरोगामी वाटत आहे.

सुखवाद देखील व्यक्तिवादास पोषक

सोफिस्ट विचारप्रणालीमुळे व्यक्तिवादाला जोमदारपणा आला. त्याचप्रमाणे पुढे इसवी सनाच्या तिसऱ्या-चौथ्या शतकात उदयाला आलेल्या सुखवादी (Hedonistic) विचारपरंपरेने देखील हा विचार जनमनात रुजविण्यास साहाय्य केले आहे. प्रॉटॅगॉरसने प्रतिपादिलेल्या व्यक्तिवादाचे परिणत स्वरूप म्हणजे ही 'सुखवादी' शाखा की या शाखेला तिचा स्वतंत्र

प्रारंभ आणि विकास आहे याबद्दल निर्णायक मत देणे कठीण आहे. तथापि सुखवाद हा व्यक्तिवादाचा पोषक ठरला हे मानावयाला काहीच हरकत नाही.

सुखवादी शाखेचा जनक अँरिस्टिपस (Aristippus) मानला जातो. शरीरसुख हा जीवनातील मोक्ष आहे. हे त्याच्या विचारांचे सार! हाच विचार एडॉक्सस (Eudoxus) या विचारवताने सिद्धान्तरूपाने अधिक सप्रमाण मांडला; विश्वातील सर्व प्राणी सुखलालसेने प्रेरित झालेले असतात हा मर्षसामान्य निष्कर्ष त्याने बऱ्याच सखोल चिंतनानंतर सांगितला. परंतु वरील दोघापेक्षा इपिक्यूरसने सांगितलेला सुखवाद दोन तऱ्हेने भिन्न होता :

(१) देहसुखापेक्षा मानसिक सुख उच्च प्रतीचे असून मानवाने त्या सुखाप्रत जाण्यासाठी धडपड करावी. असे सुख मानवी जीवनातील श्रेष्ठ ध्येय आहे, इतकंच नव्हे, तर ते एकमेव साध्य आहे.

(२) सुखम्हणजे प्रामुख्याने यातना आणि चिंता यापासून मुक्ति होय.

सुखवादी विचारशाखेचा प्रवक्ता : इपिक्यूरस

इपिक्यूरसने सांगितलेला सुखवाद इतरापेक्षा अधिक प्रगत आणि उन्नत होता. या सुखवादांतून व्यक्तिवाद पुष्ट झाला आहे. इतकेच नव्हे, तर एकोणिसाव्या शतकातील बऱ्याच विचाराला देखील हाच विचार स्फूर्तिप्रद ठरला आहे.

इपिक्यूरसच्या काळांतील कोणती भौतिक परिस्थिति सुखवादाला पोषक ठरली याबद्दल देखील ठामपणे बोलणे मुश्किल आहे. तथापि असे मानावयास हरकत नाही की या पडिताचा हा काळ म्हणजे अस्तगत होत असलेल्या ग्रीक सत्कृतीचा सधिकाळ होता. मॅसिडोनियाचा राजा फिलिप याने ग्रीक शहर-राज्यावर जे प्रखर हल्ले केले त्यात ते संघ-राज्य जवळ जवळ खिळ खिळे झाले होते. त्याच्या या अधःपाताची चिकित्सा मुरु झाली तेव्हा हा विनाश, स्पर्धामधील समूहवादी जीवनपद्धतीचा अटळ परिणाम आहे असे

लोकांना वाटू लागले. त्यामुळे त्या समूहवादी जीवनाविरुद्ध जोरदार प्रतिक्रिया म्हणून हा आत्यंतिक व्यक्तिवादी सुखवाद पुढे आला.

इपिक्यूरसचा सुखवाद व्यक्तीला समाजजीवनामध्ये मध्यवर्ती स्थान देतो. इतकंच नव्हे, तर व्यक्तीच्या जीवनासाठी समाजव्यवस्था सुसंघटित पाहिजे हे देखील तो अमान्य करतो. प्रत्येक व्यक्ति आत्मस्थानी केंद्रीभूत आहे. आणि तिने स्वतःच्या सुखाचा शोध करण्यासाठीच सर्व भगीरथ प्रयत्न करावे, आपल्या सुखवादी प्रवृत्तीमुळे समाजामध्ये सघटना प्रस्थापित होते की विघटना निर्माण होते याचा विचार करण्याचे त्याला कारण नाही. (There is no such thing as human Society Every man is concerned to himself) इपिक्यूरसच्या विचाराचे हे सार आहे. त्याच्या विचारातील प्रमुख प्रवृत्ति ही असली तरी त्याच्या व्यक्तिवादामध्ये त्याने समाजव्यवस्थेकडे संपूर्णपणे दुर्लक्ष केले असे मात्र मानता येणार नाही. समाज संघटित राहावा असे त्यालाही वाटते. परंतु सर्व व्यक्तींचे जीवन एकत्र गुंफणारा हा धागा केवळ परस्पर स्नेहभाव आणि शुद्ध सहकारी वृत्ति हाच असावा. स्वयस्फूर्त सहकार्य ही विकसित जीवनाची साक्ष आहे. याच एका पायावर समाजजीवन उभारले तर ते व्यक्तीच्या सुखाशी संवादी ठरेल असे त्याला वाटते.

इपिक्यूरसने आपल्या सुखवादात व्यक्तिवादाला गैरवाजवी महत्त्व दिले असे वाटते. आत्यंतिक व्यक्तिवाद म्हणजेच इपिक्यूरसचा सुखवादी व्यक्तिवाद होय. त्याने व्यक्तिजीवनाला जे प्राधान्य दिले ते अत्यंत महत्त्वाचे आहे यात शकाच नाही. परंतु त्याचबरोबर राज्यस्थेला वा समाज-स्थैर्याला त्याने डावलले हे देखील दुर्लक्षून चालणार नाही. समष्टीला आत्यंतिक श्रेष्ठत्व द्यावयाला नको, त्याचप्रमाणे व्यक्तिवादाला प्रमाणाबाहेर महत्त्व द्यावयाला नको. संगीतामधील विविध वाद्यांप्रमाणे व्यक्ति आणि समाज यांच्यामध्ये मधुर संवादी नाती निर्माण झाली पाहिजेत. इपिक्यूरसचा व्यक्तिवाद या साध्याची हमी देऊ शकणार नाही. कारण त्याचा व्यक्तिवाद हा अराज्यवादाच्या सीमारेषेवर रेगाळत असल्यासारखे वाटते. विस्कळित समाजव्यवस्थेमध्ये व्यक्तिवाद देखील फार काळ तग धरू शकणार नाही. व्यक्ति

आणि समाज यांचा समन्वय कसा साधावा हा मूलगामी प्रश्न आहे. इपिक्यूरसने याला योग्य उत्तर दिलेले नाही.

अथेन्सचा लोकप्रिय लोकशाही पक्षनेता पेरिक्लीस
(इ. स. पू. ४९० ते इ. स. पू. ४२९)

इपिक्यूरसनंतर अथेन्स शहरात लोकशाहीला एक फार मोठा पाठीराखा मिळाला आणि तो म्हणजे पेरिक्लीस होय. वास्तविक पेरिक्लीस हा राज्यशास्त्रज्ञापेक्षा राजकारणी होता, तत्त्ववेत्त्यापेक्षा तो मुत्सद्दी अधिक होता. त्यामुळे त्याचा अतर्भाव निरनिराळ्या राज्यशास्त्रज्ञाच्या मालिकेत कितपत करता येईल याबद्दल मतभेद होणे स्वाभाविक आहे. परंतु असें असून देखील पेरिक्लीसचे ग्रीसमधील लोकशाहीवरील ऋण आपणांस अमान्य करून चालणार नाही. लोकशाहीला पोषक अशा काहीं परंपरा त्याने निर्माण केल्या. त्याने या राज्यपद्धतीवरील सामान्य लोकांचा विश्वास दृढतर केला आणि शिवाय आपल्या भाषणामधून त्याने काहीं महत्त्वाचे विचार मांडून ठेवलेले आहेत. विशेषतः स्मशानभूमीवर सैनिकासमोर त्याने केलेले महत्त्वपूर्ण भाषण हे राजशास्त्राच्या विचारधनांत खास भर टाकणारे मानले पाहिजे. हे भाषण विवेचनाच्या ओघात पुढे येईलच.

पेरिक्लीसचा वैचारिक पिंड कसा घडला ?

पेरिक्लीस हा प्रभावी, भेदक वक्ता होता. त्या काळातील ग्रीकांचा शिक्षणक्रम पुरा करून त्याने संगीत, काव्य, अलंकारशास्त्र, तत्त्वज्ञान, व्यायामशास्त्र आत्मसात् केले होते अथेन्समध्ये लोकशाही सुस्थिर पायावर उभी करणाऱ्यांपैकी पेरिक्लीस हा प्रमुख गणला जाईल. त्याचा वैचारिक पिंड घडविण्यास मुख्यतः पुढील व्यक्ति कारणीभूत झाल्या.

पेरिक्लीसचे वडील पर्शियाशी झालेल्या लढायात कामाला आले होते. आईकडून तो क्लेस्थेनीस घराण्यांतील होता. क्लेस्थेनीस हा अथेन्समधील लोकशाहीचा एक नाणावलेला शिल्पकार होता. आई आणि वडील या दोन्ही घराण्यांकडून पेरिक्लीसला लोकशाही प्रेमाचे बाळकडू मिळाले होते.

पेरिक्लीसचे आचार्य अनेकझेगोरस हे होते. अनेकझेगोरस हे तत्त्वज्ञानी आणि विज्ञानांत प्रगत झालेले तत्कालीन मोठे पंडित होते. त्यांच्या अज्ञेयवादी तत्त्वानुसार ते म्हणत, या जगाचा कारभार भाडखोर व क्षुद्र वृत्तीचे देव चालवीत नाहीत, होमरच्या महाकाव्यातील देवताही चालवीत नाहीत, तर परमश्रेष्ठ अशी चिन्मयता जगाचा कारभार चालवीत आहे. या आचार्यांच्या शिकवणुकीचा परिणाम पेरिक्लीसच्या वैचारिक जीवनावर फार मोठा झाला होता. या अज्ञेयवादाशिवाय विज्ञानांतील अनेक महत्त्वाच्या प्रभावर पेरिक्लीसला त्याच्या गुरूकडून महत्त्वाचे ज्ञान मिळाले होते. त्याचा त्याला लोकशाहीच्या कारभारांत मोठा उपयोग झाला.

अनेकझेगोरसप्रमाणेच झेनो हा पेरिक्लीसचा एक प्रमुख आचार्य होता. संभाषणचातुर्य, वादपटुत्व, तर्कशुद्ध विवेचन यांचे शिक्षण पेरिक्लीसला याच गुरूच्या आश्रमात मिळाले झेनो हा प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता तर होताच, परंतु त्याचे वक्त्रत्व अत्यंत परिणामकारक होते. मुत्सद्देगिरीला लागणारे पुष्कळसे गुण त्याने झेनोच्या आश्रमांतून घेतले. याशिवाय जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण, निसर्गसिद्धान्त व मानव यांचे परस्पर संबध, सामाजिक नीति, व्यक्तिस्वातंत्र्य इत्यादि प्रभावर त्याला झेनोकडून महत्त्वाचे ज्ञान मिळू शकले.

अशा तऱ्हेने वैचारिक पिंड तयार झालेला पेरिक्लीस अथेन्सच्या लोकशाहीत पक्षनेता म्हणून लवकर चमकला.

ज्युरी पद्धतीचा जनक

अथेन्समधील लोकशाही सुस्थिर करण्याच्या दृष्टीने त्याने दोन महत्त्वाच्या परंपरा निर्माण केल्या एक तर तत्कालीन ज्युरी-पद्धति ही प्रथम त्यानेच सुरू केली होती असे कांहीं राज्यशास्त्रज्ञांचे मत आहे पूर्वी वरिष्ठ वर्गातील न्यायाधिशांचे अरिओपागस नांवाचे न्यायमंदिर होते. पेरिक्लीसने या वरिष्ठ वर्गाची ही न्यायदानाची महत्त्वाची सत्ता काढून घेऊन ती लोकनियुक्त ज्युरीकडे सुपूर्त केली. त्याने स्थापन केलेले हे लोकनियुक्त न्यायमंदिर दिका-स्टेरीस या नावाने प्रसिद्ध होते. ही लोकशाहीप्रधान न्यायदानपद्धति पेरिक्लीसने सुरू केली की दुसऱ्याच दखाद्या मुत्सद्दाने अमलांत आणली याबद्दल

मतभेद आहेत. तथापि ही पद्धति पेरिक्लीसनें सुरू केली असावी थाला पुष्कळ पुरावे आहेत. लोकशाहीच्या विकासांतील हा टप्पा आज गौण असला तरी त्या काळांत महत्त्वपूर्ण गणला पाहिजे.

शिवाय न्यायदानासाठीं जे ज्यूरस नेमले जात त्यांना सरकारी तिजोरी-द्वन पगार मिळावा असा कायदा त्यानें केला. विनामूल्य ज्यूरस म्हणून काम करण्यामध्ये सामान्य लोकाना आर्थिक झळ सोसावी लागे. पेरिक्लीसनें ही पद्धति सुरू केल्यामुळे न्यायदानपद्धतीला लोकशाहीचें व्यापक अधिष्ठान लाभलें आणि सामान्य माणसाचे सार्वभौमत्व मान्य केलें जाऊं लागलें.

सैनिकांसमोरील महत्त्वपूर्ण भाषण

वरील ज्युरीपद्धतिप्रमाणें त्यानें अथेन्स-स्पार्टा युद्धाच्या वेळीं सैनिकांसमोर केलेले भाषण राज्यशास्त्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. अथेन्स-स्पार्टा युद्धाच्या पहिल्या वर्षांत जे अनेक सैनिक धारातीर्थीं मरण पावले होते, त्यांच्या सन्मानार्थ त्याने स्मशानभूमीवर हे भाषण केले होतें. लोकशाही कारभाराच्या दृष्टीनें त्याचें हें भाषण अविस्मरणीय आहे. त्यांत तो म्हणतो,

“अथेन्समधील नागरिक राज्याकडे दुर्लक्ष करित नसतो. कारण तो आपल्या घरादाराची सदैव काळजी वाहत असतो. राज्याच्या व्यवहारांत जो इसम भाग घेत नाही तो आमच्या दृष्टीनें कुचकामाचा आहे.

“आमचे सार्वजनिक जीवन सांचेबद नाही. मूठभर मक्तेदारांच्या हातांत आमच्या नाड्या सापडलेल्या नाहीत. आमच्या जीवनांत सर्वांना खुला वाव आहे. आमच्यामध्ये कोणीही कोणाकडे संशयग्रस्त नजरेनें पहात नाही, मतभेद झाला म्हणून संतापत तर नाहीच पण कुणी विरोधकार्शीं असाहिष्णु वृत्तीनें देखील वागत नाही. आमच्यामध्ये सर्वत्र परस्परा-बद्दल आदरभाव वसत आहे. कायदा आणि न्याय यांच्याबद्दल आम्हांस गाढ आदर आहे. या आदराच्या भावनेनेंच आम्ही दुष्कृत्यापासून चार पावलें दूर राहतों.” (History of Political Thought by Sabine P. P.28-29)

परमत-सहिष्णुता, कायदा, न्याय यांच्यावरील विश्वास हे लोकशाहीचे

अंगभूत भाग होत. पेरिक्लिसने आपल्या भाषणांतून या मूल्यांवर भर दिल्यामुळे अथेन्समधील लोकशाही बळकट होण्यास निश्चित मदत झाली.

आजच्या विधिमंडळाधीन लोकशाहीच्या काळांत देखील त्याचे हे विचार उपयुक्त आहेत परंतु अर्थात् आजच्या गुतागुतीच्या राज्यापुढील आणि व्यक्तीपुढील समस्यांना तो समाधानकारक उत्तर कसा देऊ शकणार ?

सिसेरो (इ. स. पू. १०६ ते इ. स. पू. ४३)

सिसेरोने पहिल्या शतकाच्या मध्यास रिपब्लिक (Republic) आणि लॉज (Laws) हे दोन ग्रंथ प्रकाशित केले. सिसेरोच्या विचारावर ग्रीस-मधील स्टॉइक्स, सोफिस्ट आणि हेडॉनिष्ट या तिन्ही विचारप्रणालींचा स्पष्ट परिणाम दिसून येतो. त्यामुळे काही टीकाकारांचे असे प्रामाणिक मत आहे की सिसेरोचे राज्यग्रंथ म्हणजे त्याच्या आधीच्या समकालीन ग्रंथाचा संगतवार समग्र आहे. त्यात त्याच्या स्वतंत्र प्रज्ञेपेक्षा संपादनकौशल्याचा प्रत्यय अधिक येतो. या वादात पडून सत्यान्वेषण करीत बसण्याची येथे आवश्यकता नाही. एवढे मान्य केले पाहिजे की, त्याच्या ग्रंथांतील दोन विचार अत्यंत महत्त्वाचे होते.

(१) विधिनियमाना मानवाच्या समतेचे अधिष्ठान पाहिजे.

(२) राज्य आणि व्यक्ति याचे अन्योन्यसंबंध परस्पर सहकार्यावर आधारलेले आहेत.

विधिनियमांना समतेचे अधिष्ठान

सिसेरोच्या विचारपद्धतीवर स्टॉइक्सांच्या निसर्गनियमाच्या सिद्धान्ताचा मोठा पगडा बसलेला होता. त्यांच्या मते निसर्गानिर्मित विश्वामध्ये सर्वत्र समता दिसून येते. सिसेरोने स्टॉइक्सांच्या या तत्त्वाला व्यापक बैठक दिली आणि मानवाच्या सामाजिक जीवनाला देखील हे समतेचे तत्त्वज्ञान लागू केले. त्याच्या मते जगातील सर्व माणसांमध्ये समानता आहे. कारण प्रत्येकाला निसर्गाकडून बुद्धीचा सारखाच ठेवा मिळालेला आहे. सर्वच माणसे पिंडाने बुद्धिप्रामाण्यवादी आहेत. प्रत्येकामध्ये अमर्याद सर्जनशील शक्ति आहेत. प्रयत्न केल्यास प्रत्येकास आपल्या अंतरीच्या सुप्त शक्तींचा

सनोहर आविष्कार करतां येईल. प्रत्येकाच्या अमर्याद सुप्त शक्ति आणि जबरदस्त बुद्धिवैभव यावर सिसेरोचा विश्वास आहे त्यामुळेच तो म्हणतो, राज्याचे सर्व विधिनियम मानवाच्या समतेवर उभारले पाहिजेत. हाच विचार त्याने आपल्या ग्रंथात मांडला आहे. तो म्हणतो, "There is in fact a true law - namely right reason, which is in accordance with nature, applies to all men and is unchangeable and eternal... .. To invalidate this law by human legislation is never morally right... .. Neither the Senate nor the people can absolve us from our obligation to obey this law .....It will not lay down one rule at Rome and another at Athens nor will it be one rule to-day and another to-morrow. But there will be one law, eternal and unchangeable . There will be ..... one common master and ruler of men, namely God."

(Republic III 22 Translation by Sabine and Smith).

सर्व माणसे सारखी आहेत ही त्याची कल्पना देवावरील श्रद्धेतून निघाली आहे. परंतु त्याच्या या समतेच्या कल्पनेमुळे राज्यशास्त्रात दूरगामी परिणाम झाले आहेत. त्यांचे महत्त्व दुहेरी आहे सिसेरोच्या आधी माणसाच्या सारखेपणावर अचल विश्वास व्यक्त करणारा कोणताही विचारवंत झाला नव्हता उलट, प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटल यांनी तर माणसाच्या विषमतेवर आपले राजकीय विचार आधारले आहेत प्लेटोच्या 'तत्त्वज्ञ राजा'च्या कल्पनेत प्रत्येक व्यक्तीच्या बुद्धिविकासाविषयी त्याने शका व्यक्त केली आहेच. परंतु अॅरिस्टॉटलनेदेखील त्या काळाची गुलामाची सस्था टिकावी असे म्हटले आहे. प्रत्येकामध्ये सारखीच प्रज्ञा आणि प्रतिभा आहे आणि मानवी समतेचा हा असद्वान्त विश्वव्यापी आणि त्रिकालाबाधित आहे. हे घोषित करणारा सिसेरो हा जगाच्या इतिहासातील पहिला विचारवंत आहे. त्याच्या या विचाराचा परिणाम ख्रिश्चन धर्म, ऑगस्टिन, रोमन विधिनियमपद्धति, मध्ययुगीन विचारवंत, एकोणिसाव्या शतकातील कांही राज्यशास्त्रज्ञ यांच्यावर झालेला आहे. जो कायदा व्यक्तीच्या वर्ण किंवा धर्म यांच्या भेदावर आधारला आहे तो कायदाच नव्हे हे त्या काळांत सिसेरोने आपल्या

प्रभावी लेखणीने मानवाला सांगितले. त्याने मानवी स्वातंत्र्याची मोठी जोपासना केली हे त्या काळांत फार थोड्यांना उमजले.

राज्य आणि व्यक्ति यांचे परस्पर संबंध

सिसेरोच्या वरील विधिनियम पद्धतीच्या पायाभूत मूल्याप्रमाणे त्याने राज्य आणि व्यक्ति यांचे संबंध कसे असावेत याचे सुगम विवेचन केले आहे.

तो म्हणतो, “ राज्य हे प्रत्येक व्यक्तीचे हक्क वा सार्वभौमत्व आणि परस्पर सहकार्य यांवर आधारले आहे. राज्य म्हणजे नीतिप्रधान समाज, तो एक सामाजिक ठेवा आहे, जनतेचा व्यवहार आहे. (The affair of the people or Commonwealth) राज्यामध्ये एकमेकांच्या हक्काला मान्यता देऊन कायद्याबद्दल आदर दाखविणाऱ्या नागरिकांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. अशा नागरिकांचा सघ म्हणजे राज्य होय. सिसेरोची ही राज्यविषयक कल्पना आजही आपणास महत्त्वाची वाटेल. त्याच्या या राज्याच्या कल्पनेत राज्याच्या सुस्थिरतेची हमी आहे आणि व्यक्तीच्या सार्वभौमत्वाचे आश्वासन आहे. त्याची कल्पना प्रत्यक्षांत कशी आणायची याबद्दलचे त्याचे विवेचन मात्र बरेच त्रोटक आणि संदिग्ध वाटते. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या इतिहासात सिसेरोचे वरील दोन्ही विचार मोलाचे आहेत. परंतु त्यात त्याच्या पहिल्या विचाराचे श्रेष्ठत्व विशेष मोठे आहे. कायदा योग्य की अयोग्य हे ठरविण्याचा त्याचा मानदंड मानवी समानता हा होता. तो आजच नव्हे तर अनंत शतके कायम स्वरूपाचा मानला जाईल.

नवजीवनाची चळवळ

सिसेरोने विधिनियमाना समतेची व्यापक बैठक दिली आणि व्याक्तिवाद पुष्ट केला. परंतु त्याच्यानंतर पहिल्याशतकापासून तो बाराव्या शतकापर्यंत युरोपचे वैचारिक जीवन जवळजवळ गतिशून्य (Static) बनले होते. ख्रिश्चन धर्माचा उदय, विस्तार आणि त्याचे युरोपच्या जीवनावरील अमर्याद प्रभुत्व यामध्येच ही बारा शतके गेली. परंतु त्या-

नंतर मात्र तेथे धर्मसुधारणेची चळवळ आणि नवजीवनाची चळवळ सुरू झाली. अनेक शतके थंड गोळ्यासारख्या पडलेल्या युरोपच्या जीवनांत येथूनच कांहीं ऊब निर्माण होऊं लागली.

शेंकडें वर्षे युरोपियन समाजावर निरंकुश सत्ता गाजविणाऱ्या रोमन पोपच्या आसनाला जबरदस्त हादरा कोणी दिला असेल तर तो सोळाव्या शतकांतील बंडखोर मार्टिन ल्यूथरनेच होय! परंतु त्याच्या पूर्वी डांटे, मारिंस-लियो व चर्चच्या पुनर्घटनेच्या चळवळीचे नेते यांनी पोपचे सिंहासन डळमळीत केले होते. डांटेनें राज्य आणि धर्मपीठ (चर्च) यांचे स्थान बरोबरीचे असून पोपनें राज्यकारभारांत हस्तक्षेप करूं नये असें सांगितले. तर मारिंसलियो त्याच्याही पुढें दोन पावले गेला आणि त्याने धर्मपीठ व धर्मगुरु हे राजापेक्षां दुय्यम आहेत हे सांगितले चर्चच्या पुनर्घटनेच्या चळवळीने (Conciliar Movement) पोपचे अमर्याद अधिकार पुष्कळ प्रमाणांत सकुचित केले. चर्च विरुद्ध राज्य यांच्या या झगड्यात इरॅस्मस, मूर, कॉलेट, कॉलव्हिन आदि धर्मसुधारकांचें स्थान फार मोठें आहे परंतु रोमन पोपला जाणवेल असा प्रभावी प्रहार त्यांच्या धर्मसत्तेवर कोणी केला असेल तर तो मात्र मार्टिन ल्यूथरनेच होय. त्याच्या काळात धर्मपीठें व धर्मगुरु म्हणजे दम, अनीति, दुर्वर्तन याचे माहेरघर बनले होते. तथापि त्या काळांत धर्मगुरूला विरोध करणें हे अनंत हालअपेष्टांना आमंत्रण देण्यासारखें होते. तें धैर्य ल्यूथरने दाखविलें. त्यानें धर्मगुरूचा अनाचार चव्हाट्यावर आणला आणि त्याच्या धर्मसत्तेला त्यानें आव्हान दिलें. पोप मोठा असला तरी धर्मग्रंथ त्याच्याहूनही मोठा आहे आणि तोच आम्ही प्रमाण मानणार हें त्यानें सांगितलें. अशा काळांत पोपला फार मोठी रक्कम उभी करावयाची होती. त्यासाठी त्यानें पापमुक्ततेचे परवाने (Indulgences) विक्रीला काढले. ल्यूथरनें पोपची ही कल्पना निंद्य आहे असें घोषित करून त्याचा जाहीर धिःकार केला. संतापाने बेहोष झालेल्या पोपने ल्यूथरवर सामाजिक बहिष्कार घातला. ल्यूथरनें त्याला उत्तर म्हणून त्याच्या पापमुक्ततेच्या परवान्यांची समारंभानें जाहीर होळी केली ! त्याच्या त्या होळीमध्ये ते परवाने जळाले असोत नसोत, त्यामध्ये पोपची धर्मसत्ता होरपळून निघाली

यांत शका नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या इतिहासांत ल्यूथरच्या या बडाला मोठे मानाचे स्थान द्यावे लागेल.

धर्मसुधारणेच्या या चळवळीप्रमाणे नवजीवनाच्या चळवळीने व्यक्ति-वादाच्या प्रगतीला अमोल साहाय्य केले आहे. ही नवजीवनाची चळवळ जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सुरू झाली होती. तथापि तिचा प्रभाव तत्त्वज्ञान, विज्ञान, काव्य इत्यादि क्षेत्रात मोठ्या ठळकपणाने प्रत्ययाला येतो.

तेराव्या शतकामध्ये प्रेटो ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाचा मध्यंतरी बंद पडलेला सूक्ष्म व्यासंग पुन्हां सुरू झाला. मात्र हा अभ्यास करताना त्या काळाच्या विचारवंतांनी प्राधान्य दिले ते मात्र स्वतःच्या बुद्धीला आणि मताला ! शब्दप्रामाण्यवादाला विराम देऊन बुद्धिप्रामाण्यवादाला त्यांनी अभ्यासाच्या क्षेत्रांत जे मानाचे स्थान दिले तेच पुढील इतिहासात अत्यंत साहाय्यभूत ठरले.

तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्राप्रमाणे विज्ञानाच्या क्षेत्रातही व्यक्तिस्वातंत्र्याची गीते गाइली जाऊ लागली. ब्रूनो, कोपर्निकस, गॅलिलिओ केपलर, न्यूटन आदि शास्त्रज्ञांनी ज्ञानाच्या जोरावर विश्वातील नवी सत्ये हुडकून काढली व बायबल माहात्म्य पुष्कळ प्रमाणात कमी केले. 'पृथ्वी स्थिर असून सूर्य फिरत आहे' या बायबलमधील 'सत्याला' ब्रूनोने मप्रमाण धक्का दिला व त्यातील अज्ञान लोकांसमोर मांडले. त्याच्या या पाखंडी मताबद्दल पोपच्या आधळ्या अनुयायांनी त्याला दगडाखाली ठेचून मारले दुर्दैव विचाऱ्याचे की ते ब्रूनोला मारू शकले, परंतु त्याने सांगितलेल्या सत्याला ते ठार करू शकले नाहीत ! त्याचप्रमाणे इ. स. १५२२ साली डॉ. बर्ट याच्या शरीर-शास्त्राच्या अभ्यासाच्या प्रयत्नातही पोपने अडथळा आणून शेवटी त्याच्या धर्मबाह्य वर्तनाबद्दल त्याला जिवंत जाळण्याची शिक्षा दिली होती. या आरंभीच्या बुद्धिप्रामाण्यवादा विचारवतामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा इतिहास प्रगत होत होत.

तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान यांच्याप्रमाणे काव्याच्या प्रातातही रोमॅन्टिसिझमच्या उपासकांनी स्वातंत्र्याची महती गाइली. त्या काळात सामाजिक बंधनामुळे सामान्य माणसाचा जीव गांजून गेला होता. त्यांना जीवनाची

बंधने असह्य झालीं होती. ही परिस्थिति बदलण्याचें सामर्थ्य तर कवी-जवळ नव्हतें स्वातंत्र्यसंपन्न जीवनासाठी त्याचे अतःकरण आसुसलेले होते. अशा वेळीं आपल्या प्रतिभेच्या साहाय्याने उच्च उड्डाण करून त्यांनीं स्वतंत्र मानवाचे रम्य चित्र रेखाटलें, शेळी या थोर कवीने त्या काळात या कवि वर्गाचे नेतृत्व केले. त्याच्या काव्यामुळे इतरांमध्ये देखील स्वातंत्र्याची इच्छा निर्माण झाली.

धर्मसुधारणेच्या आणि नवजीवन चळवळीच्या काळात व्यक्तिवाद चांगलाच प्रगत झाला त्यानंतर सतराव्या-अठराव्या शतकांतील औद्योगिक क्रांतीने त्याला जोम प्राप्त झाला. १६८९ ची इंग्लंडची रक्तशून्य क्रांति १७८९ ची फ्रेंच राज्यक्रांति व इ. स. १७७६ मधील अमेरिकेचे स्वातंत्र्ययुद्ध हे युरोपमध्ये अतिशय मानाचे स्थान पटकावून बसले. यानंतर एकोणिसाव्या शतकात या विचाराचे फार मोठे पुरस्कर्ते निर्माण झाले.

जेरेमी बेन्थॅम (इ. स. १७४८--१८३२)

मध्ययुगामधील नवजीवनाच्या आणि धर्मसुधारणेच्या चळवळीमुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार बलशाली झाला होता. त्यात मुख्यतः धार्मिक, राजकीय, शास्त्रविषयक कारणान्ना भाग अधिक होता. तथापि अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात औद्योगिक क्रांतीला सुरवात झाली आणि वरील कारणांबरोबर व्यापारी वर्गाच्या स्वातंत्र्याने व्यक्तिवादी चळवळ अधिक सामर्थ्यसंपन्न बनू लागली. नव्या नव्या शोधाबरोबर उत्पादनाची साधने आमूलाग्र बदलू लागली मध्ययुगीन सरजामशाही मावळतीला लागली नवा साहसप्रिय व्यापारी कारखानदारवर्ग उदयाला आला त्याच काळात नव्या आशियाई वसाहती युरोपीय राज्यांना मिळाल्या नवे शास्त्रीय शोध व आशिया आफ्रिकेमधील वसाहती यामुळे कारखानदारांच्या कर्तृत्वाला अफाट क्षितिज मोकळे झाले. भांडवलदाराना मुक्तस्पर्धेसाठी अनिर्वध स्वातंत्र्य पाहिजे होते. अँडॅम स्मिथने ते आपल्या अर्थशास्त्रीय सिद्धान्ताने व्यापारी वर्गाला दिले होते. त्याच दिशेने बेन्थॅम आणखी चार पावलें पुढे गेला व त्याने साहसप्रिय खुल्या स्पर्धेचे आपले तत्त्वज्ञान जोमदारपणे प्रतिपादन केले.

‘जास्तीत जास्त लोकांचें जास्तीत जास्त सुख’ हा त्याच्या सर्व मूल्यांच मानदंड ! याच एका पायावर त्याने राज्य आणि व्यक्ति यांचे संबंध कसे असावेत हें प्रतिपादन केले आहे. तो म्हणतो, “मानवी जीवन दोन शक्तींनी नियंत्रित केले आहे. सुख आणि दुःख या दोन शक्ति त्याचें जीवन घडवीत असतात. राज्याच्या विधिनियमांना व व्यक्तीच्या आयुष्याला त्याच्या सुख-दुःखाच्या गणिताचें अधिष्ठान पाहिजे.

‘जास्तीत जास्त लोकांचें जास्तीत जास्त सुख’ या त्याच्या तत्वाप्रमाणें बॅन्थॅमने राज्याला कमीत कमी अधिकार असावेत असे सांगितलें. कारण व्यक्तींना आपलें सुखदुःख कशांत आहे हे चांगले समजत असतें राज्याने अलिप्त राहून सर्व व्यक्तींचे व्यवहार निर्विघ्नपणे कसे चालतील एवढेच पहावें. राज्य मुख्यतः देशात शांतता व सुव्यवस्था राखणारी एक कार्यक्षम यंत्रणा असावी. राज्याने ही लक्ष्मणरेषा ओलाडून अधिक कामें हाती घेणे म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्याचे अपहरण करणें आहे.

बॅन्थॅमचा वरील विचार त्याच्या काळात जरी प्रभावी ठरला तरी त्याच्या मृत्यूनंतर लवकरच साहसप्रधान मुक्तस्पर्धेचे भयानक दोष दिसू लागले. मूठभर धनपतींनी सान्या समाजाचा आर्थिक ताबा आपल्या हातांत घेतला आणि आर्थिक नियंत्रणाने सर्व जीवनच ते नियंत्रित करू शकले. त्याचा सुखवाद हा थोड्या भांडवलदाराचा सुखवाद ठरला व लाखो मजुरांचा व शेतकऱ्यांचा छळवाद ठरला. काहीं थोड्या कारखानदारांचें आर्थिक स्वातंत्र्य हें अगणित दलितांच्या आर्थिक गुलामगिरीवर अधिष्ठित आहे हें दिसून आले.

शिवाय त्याची सुखाची कल्पना ही अत्यंत अव्यक्त व अमूर्त आहे. त्या सुखाचे वस्तुनिष्ठ मोजमाप कोणतें ? सुखाचा ‘बॅरॉमिटर’ जर मिळाला नाहीं, तर मग सुखवादी विचार व्यवहारात कितपत उपयोगी ठरणार ? बॅन्थॅमने मानवी सुखाचे तर गणितच तयार केले. पण सुख ही एक मानसिक अवस्था आहे. ती गणितश्रेणीत बसू शकत नाहीं.

जॉन स्टुअर्ट मिल (इ. स. १८०६ ते १८७३).

व्यक्तिवादाचा शास्त्रशुद्ध पद्धतीने अत्यंत सूक्ष्म अभ्यास करणारा एको-
णिसाव्या शतकातील दुसरा मोठा विचारवंत म्हणजे जॉन स्टुअर्ट मिल हा
होय. त्याने व्यक्तिवादाचा जो व्यापक आणि खंबीर पाया घातला तो आज
देखील मोठमोठ्या व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद्यांना मार्गदर्शक ठरत आहे.

मिलचा मनःपिंड व्यक्तिवादी बनला याला मुख्यतः तीन कारणे सांगतां.
येतील :

(१) जॉन स्टुअर्ट मिलचे वडील जेम्स मिल हे बेन्थॅमचे अनुयायी
असून त्यांचा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वावर अभंग विश्वास होता. त्यांच्याच
विचाराचा खोल परिणाम जॉन स्टुअर्ट मिलच्या मनावर झाला.

(२) बेन्थॅमने ज्या खुल्या स्पर्धेचा पुरस्कार केला होता तो विचार
वादत्या भांडवलशाहीला आवश्यक होता. अनिर्वेध स्पर्धा हा जवळ जवळ
त्या काळाचा धर्म होता. मिल त्याला अपवाद राहू शकला नाही.

(३) हेगेलच्या आदर्शवादामुळे सत्तेचे अमर्याद केंद्रीकरण होते. त्या
निरकुंश सार्वभौम सत्तेमुळे व्यक्तिविकासाला फार मोठा अडथळा निर्माण
होतो. नेपोलिन ब्रोनोपार्ट हे आदर्शवादाचे परिणत स्वरूप होते. त्याची
उलटी प्रतिक्रिया म्हणून देखील मिल कट्टर व्यक्तिवादी बनला

मिलने व्यक्तिवादावर कोणते निश्चित विचार मांडले हे ठामपणे सांगणे
कठीण आहे. कारण त्याच्या विचारात,

(१) इंग्लंडमधील उपयुक्ततावाद.

(२) फ्रान्समधील समाजवाद.

(३) जर्मनीमधील आदर्शवाद यांचा मिलाफ झाला आहे.

उपयुक्ततावादाला व्यापक बैठक

बेन्थॅमच्या उपयुक्ततावादाला त्याने व्यापक अधिष्ठान देऊन उन्नत स्वरूप
प्राप्त करून दिले. बेन्थॅमने सुखदुःखाचे गणित व्यक्तीच्या जीवनापुरतेच मर्यादित
केले होते. मिलने व्यक्तीच्या सुखदुःखाबरोबर समाजजीवनाचा विचार

आग्रहानें मांडला व तिच्या नीतिमूल्यांना समाजाभिमुख बनविले. त्याच्या या विचाराप्रमाणें त्याने राज्य आणि व्यक्ति यांचे संबंध कसे असावे याचें अत्यंत मूलगामी विवेचन केलें आहे. तो म्हणतो, “ राज्याने फक्त देशांत शांतता व सुव्यवस्था राखावी आणि परकीय आक्रमणापासून देशाचे रक्षण करावे. बाकी व्यक्तीच्या जीवनात राज्याने ढवळाढवळ करूं नये. मिलने व्यक्तिवादाच्या मर्यादा स्पष्ट करतांना व्यक्तीचें खाजगी जीवन आणि त्याचें सामाजिक जीवन यामध्ये सूक्ष्म रेषा मारली आहे. त्याच्या मते नागरिकांच्या खाजगी जीवनांत त्याला निरकुश स्वातंत्र्य असेल परंतु सामाजिक जीवनांत त्याला एक मर्यादा पाळावी लागेल. त्याच्यामुळें इतरांना कसल्याही प्रकारचा त्रास होत नाही कामा नये. व्यक्तीच्या जीवनाचे मिलने कल्पिलेले हे दोन विभाग अत्यंत महत्वाचे आहेत. तो म्हणतो, “ एखादा पोलीस मदिरापान करून घरी लोळत पडला तरी सरकारला त्याच्या दारूकडे कोपिष्ट नजरेने पाहण्याचे कारण नाही.” (On Liberty P. 101) परंतु चौकात उभा राहण्यापूर्वी जर तो पिऊन रस्त्याचें नियंत्रण करू लागला तर सरकारने त्याला कोर्टांत उभे करावे इतरांना इजा पोचणार नसेल तर व्यक्तीने आपल्या जीवनात अमर्याद स्वातंत्र्य भोगावयाला कोणाचीच हरकत असणार नाही.

समाजवादाकडे झुकलेले विचार

वेन्थॅमच्या वरिल उपयुक्ततावादाप्रमाणे मिलने आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धांत समाजवादी विचाराचा अवलंब केला होता असे वाटते इ. स. १८४८ मध्ये त्याने आपला Political Economy हा ग्रंथ प्रकाशित केला होता त्या वर्षीच मार्क्सने सबंध जगात उलथापालथ करणारा आपला जाहिरनामा प्रसिद्ध केला होता. दोघानाही स्पर्धाप्रधान भाडविलशाही अर्थव्यवस्थेचे भयानक दोष दिसले होते. दोघाच्या प्रतिक्रिया भिन्न होत्या. परंतु मिलने देखील कामगाराची आर्थिक पिढवणूक कमी झाली पाहिजे असे प्रतिपादलें होते. जमिनीची किंवा उत्पादनाच्या साधनाची राष्ट्रीय मालकी असावी असे मिलने कोठेच म्हटलें नाही. उलट खाजगी मालमत्ता जोपास-

ण्यासाठी व्यक्तिवादाचा विचार त्याने मांडला. परंतु व्यक्तीला केवळ राजकीय व सामाजिक स्वातंत्र्य मिळून भागणार नाही. त्याला आर्थिक स्वातंत्र्याचे देखील आश्वासन मिळाले पाहिजे असा सूचक विचार त्याच्या लिखाणातून दिसतो.

आर्थिक विषमता नष्ट करण्याकरिता जमीनदाराच्या वाढत्या उत्पन्नावर नियंत्रण असावे असे त्याने प्रतिपादले आहे. त्याचप्रमाणे आर्थिक भारक (Economic rent) हे सरकारने स्वतःकडे घ्यावे असेही त्याने सांगितले आहे. मजुरांना वेतनाबाबत अधिक स्वातंत्र्य असावे, त्याचप्रमाणे मजूरसंघ स्थापन करून त्यांच्या मार्फत मजुरांचे प्रश्न हाताळावे असेही त्याने आपल्या लिखाणातून ध्वनित केले आहे. कारखानदार आणि मजूर यांच्यातील वर्ग-युद्ध मिळला मजूर नव्हते. परंतु त्याचबरोबर भाडविलदाराना अनियंत्रित स्वातंत्र्य द्यावे असेही त्याला वाटत नव्हते. परस्पर सहकार्यातून हा वर्गविग्रह मिटला तर चागले होईल असेच त्याचे मत होते. मानवाच्या राजकीय स्वातंत्र्याबरोबर त्याला आर्थिक स्वातंत्र्याचीही गरज आहे असे विचार भिलने आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात मांडले आहेत. त्यामुळे मिल हा आजच्या लोककल्याणकारी राज्याचा वा समाजवादी लोकशाहीचा आद्य जनक मानला जातो.

आदर्शवादाच्या छटा

(६) राज्य आणि व्याक्ति यांचे परस्परसंबंध काय असावे यासंबंधी त्याने वरील दोन्ही भूमिका मांडल्या. त्याचप्रमाणे त्याने व्यक्तीच्या खऱ्या इच्छेचा (Real will) विचार राज्याने करावा व त्याप्रमाणे धोरण आखावे असे म्हटले आहे. त्याचा हा 'खऱ्या इच्छे' वरील भर जर्मनीमधील आदर्शवादाला जवळचा आहे. याबाबत मिल म्हणतो, "एखाद्या पडक्या पुलावरून व्यक्ति पलीकडे जाऊ लागली तर पूल कोसळून ती व्यक्ति मरण्याचा दाट संभव आहे. त्याची खरी इच्छा मरावे अशी कधीच राहणार नाही. त्याच्या या इच्छेचा विचार करून राज्याने त्याला पूल ओलांडण्यास प्रतिबंध करावा."

मिलच्या विचारांतील अपुरेपणा

मिलच्या वरील तिन्ही विचारांत आज संदिग्धपणा आणि अपुरेपणा जाणवतो. वैयक्तिक जीवन व सामाजिक जीवन यामध्ये त्याने मारलेली सीमारेषा वादग्रस्त ठरेल, व्यवहारांत ती ठरविणे अवघड जाईल. त्याचें फ्रेंच समाजवादी विचार आज आपणाला केवळ भूतदयावादी वाटण्यापलीकडे अधिक मोलाचे वाटू शकत नाहीत. आदर्शवादांतील “ खऱ्या इच्छे ”चा विचार अधिक ताणला तर त्यांतून अनियंत्रित हुकूमशाही जन्माला येईल. त्यामुळे मिलचा व्यक्तिवाद आज आपणांस साहाय्यक होत नाही. परंतु त्याने व्यक्तीला दिलेले प्राधान्य आणि त्याच्या आर्थिक सामाजिक आणि राजकीय स्वातंत्र्यावर दिलेला भर आजच नव्हे तर अनेक शतके मानवास मार्गदर्शक ठरल्यावांचून राहणार नाही.

स्पर्धाप्रधान समाजव्यवस्थेचा पुरस्कर्ता स्पेन्सर

(इ. स. १८२० ते इ. स. १९०३)

जेरेमी बेन्थॅम आणि जॉन स्टुअर्ट मिल यांच्याप्रमाणे स्पेन्सरने देखील एकोणिसाव्या शतकांतील व्यक्तिवाद सामर्थ्यसंपन्न बनविला स्पेन्सरने या वादाचा पुरस्कार केला तो मात्र त्याच्या आवडत्या प्राणिशास्त्रीय सिद्धान्तांमुळे. मानवी इतिहासांत व्यक्तिवाद पुष्ट होण्यास धर्मविरोधी बंडे, कायदाविषयक विचार, तत्त्वज्ञानाच्या अधिष्ठानासंबंधी विचार, आर्थिक क्षेत्रांतील खुली स्पर्धा इत्यादि घटना कारणीभूत झाल्या. तथापि प्राणिशास्त्रांतील निष्कर्षांमुळे व्यक्तिवादाचा पुरस्कार करणारा हर्बर्ट स्पेन्सर हा पहिलाच व्यक्तिवादी होय.

सृष्टीमध्ये सतत संघर्ष चालू आहे. जीवन ही एक समरभूमि आहे. या आयुष्याच्या झगड्यांत जो टिकेल ता जगेल. बाकीचे सर्व नष्ट होतील. (Survival of the fittest) हा स्पेन्सरचा आवडता सिद्धान्त. मानवी इतिहास हा याच तत्त्वावर उभारला आहे. सबलांनीं तरावे व दुर्बलांनीं नाहीसें व्हावे हाच सर्व इतिहासाचा संदेश आहे. त्यामुळे राज्याने व्यक्तीच्या

किंवा समाजाच्या जीवनांत कमीत कमी हस्तक्षेप करावा व जास्तीत जास्त या झगड्याला वाव द्यावा असे त्याने सांगितले. राज्य जर समाज-व्यवस्थेत ढवळाढवळ करून दुबळ्यांना संरक्षण देईल तर हा सृष्टीचा नियम बिघडेल. जगांत दुर्बळांची संख्या वाढेल. त्यांच्यापासून निर्माण होणारी भावी पिढी देखील जीवनाच्या झगड्यात टिकण्यास अपात्र होऊन केवळ राज्याच्या अनुकंपेवर तां टिकेल. यामुळे समाज म्हणजे दुबळ्यांचा कळप ठरेल. ही आपत्ति टाळावी म्हणून राज्याने समाजजीवनात फक्त अतर्गत यादवी किंवा युद्धचक्राच्या वेळी फक्त हात घालावा.

हर्बर्ट स्पेन्सरचा विचाराची घडण

स्पेन्सरचा हा व्यक्तिवाद घडण्यास तीन गोष्टी कारणीभूत झाल्या.

(१) अमर्याद धर्मसत्तेबद्दल तिरस्कार.

(२) स्पर्धाप्रधान जीवनावरील निष्ठा.

(३) समाज हा पुरुष आहे ही कल्पना.

(१) एकोणिसाव्या शतकांत युरोपमधील धर्मसत्ता घसरगुडीस लागली होती. तरी देखील धर्मगुरूंच्या हातात पुष्कळ सत्ता केंद्रित झाली होती. स्पेन्सरचे वडील त्या काळांत धर्मगुरु आणि धर्मसत्ता याविरुद्ध अनेकवेळां त्वेषाने बोलत. यामुळे स्पेन्सरला देखील कोणत्याही व्यक्तीच्या हातांतील नव्हे, तर संस्थेच्या हातांतील सत्ताकेंद्रीकरणाबद्दल नावड निर्माण झाली.

(२) स्पेन्सरचे युग हे स्पर्धाप्रधान युग होते. आर्थिक क्षेत्रांत अनिर्बंध खुली स्पर्धा चालू होती. तो त्याच्या काळात जवळ जवळ युगदडक होऊन बसला होता. त्याचा परिणाम स्पेन्सरवर झाला नसता तरच आश्चर्य ! त्यांत पुन्हां त्याच्या प्राणिशास्त्रविषयक सिद्धान्ताची भर पडली. (Survival of the fittest) यामुळे तो कट्टर स्पर्धानिष्ठ बनला.

समाज हा पुरुष असून त्याची देहरचना मानवी शरीरासारखी आहे. व्यक्तीच्या शरीररचनेत प्रत्येक अवयवाकडे कांही ठराविक कामे मोपविलेली असतात. त्याचप्रमाणे राज्यपुरुषाच्या देहरचनेत व्यवस्था आहे. अतर्गत बंडाळीचा बीमोड व बाहेरून येणाऱ्या शत्रूचा बंदोबस्त एवढी दोन कामे

सरकारकडे आहेत. त्याने इतर अवयवांच्या कार्यक्षेत्रांत ढवळाढवळ करणे शरीरशास्त्रास सोडून होईल.

वरील तिन्ही कारणांचा साकल्याने झालेला परिणाम म्हणजे स्पेन्सरचा व्यक्तिवाद होय. त्याचा हा व्यक्तिवाद दुर्बलाना जगण्याचा अधिकार नाही असे सागतो. वास्तविक समाजामध्ये धनिक वर्ग उत्पादनाची साधने आपल्या हातात ठेवून लाखो गरिबांना जगणे अशक्य करून टाकतो. येथे स्पर्धेच्या विचारापेक्षा समाजव्यवस्थेचा भाग अधिक महत्त्वाचा मानावा लागेल. सन्नळ आणि दुर्बळ ही स्पेन्सरने केलेली विभागणी अत्यंत अशास्त्रीय आहे. प्रत्येक मानवामध्ये अमर्याद सामर्थ्य आहे. माणूस हा पिंडाने स्पर्धाप्रिय असून मानवी इतिहास हा स्पर्धेचा इतिहास आहे हे त्याचे गृहीतकृत्य वरील दोन्ही गोष्टी निराधार आहेत. माणूस स्पर्धावादी आहे, त्याचप्रमाणे तो सहकार्यवादी आहे. मनुष्याचा इतिहास हा प्रामुख्याने त्याच्या सहकारी प्रवृत्तीचा इतिहास आहे असे अलीकडील अनेक विद्वान आग्रहाने माडू लागले आहेत.

जीवनाच्या झगड्यांत लायक तेवढे टिकतील व अपात्र लोक नष्ट होतील हा स्पेन्सरचा सिद्धान्त ज्युलियन हक्सले या सुप्रसिद्ध प्राणिशास्त्रज्ञाने खोडून काढला आहे. मोर हा पूर्वी उडणारा पक्षी होता. जगण्याच्या धडपडीत त्याला लाडोरीभोवती सतत पिंगा घालून तिचे प्रियाराधन करावे लागे. जीवनाच्या त्याच्या या लढाईत आता त्याची हवेत स्वैरपणे उड्डाण करण्याची शक्तीच नष्ट झाली आहे. आयुष्याच्या झगड्यांत चांगले तेवढेच तरेल त्याला वास्तवाचा आधार नाही.

यामुळेच स्पेन्सरचा व्यक्तिवाद आजची आपली समस्या सोडवू शकत नाही. तो आपणांस अराजकवादाकडे नेऊन सोडण्याची शक्यता जास्त आहे.

३....

हिंदुस्थानांतील व्यक्तिवादाचा प्रारंभ आणि विकास

युरोपप्रमाणे हिंदुस्थानच्या इतिहासांत व्यक्तिवादी आणि समूहवादी विचारप्रवाहाचा सगतवार इतिहास शोधणे फार कठीण आहे हा संशोधनाचा विषय आहे. तथापि अत्यंत त्रोटक आणि ढोबळ मानाने तो पुढीलप्रमाणे सागता येईल.

इ. स. पूर्वीच्या चार हजार वर्षांच्या दरम्यान येथे राज्यसंस्था उदय पावली नव्हती. त्या दंडर्हान समाजव्यवस्थेत व्याक्ति आणि राज्य याचे संबंध कसे होते हे अभ्यासण्याची गरज उरत नाही. त्या काळांत व्यक्तीला निसर्गामधील आधळ्या शक्तीपासून नसले तरी राज्यसंस्थेपासून अमर्याद स्वातंत्र्य असावे असे वाटते. त्यानंतर इ. स. पूर्वी सातव्या शतकाच्या दरम्यान येथे गणसंस्था स्थापन झाल्या असल्या असे वाटते. या गणराज्यामध्ये व्यक्तीचे सार्वभौमत्व मान्य केलेले असते. किंबहुना तोच अशा राज्याचा पाया असतो. या संस्था निश्चितपणे किती काळ टिकल्या हे सांगणे कठीण आहे. परंतु इ. स. पूर्वी सहाव्या शतकामध्ये गौतम बुद्धाने या देशातील धर्मसत्तेविरुद्ध जोमदारपणे बंड पुकारले. यज्ञसंस्था आणि जातिसंस्था यांनी त्या काळाचे सारे जीवन व्यापून टाकले होते. त्या समाजव्यवस्थेविरुद्ध व्यक्तित्वाचा कोंडमारा होतो म्हणून प्रभावी आवाज उठविणारा महात्मा गौतम बुद्ध हा या देशातील व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अत्यंत ठसठशीत प्रारंभ मानावा लागेल. गौतम बुद्धाच्या आधी ही परंपरा निर्माण करण्याचे श्रेय आपणांस कपिल, कणाद, चार्वाक इत्यादि विचारवंतांना दिले पाहिजे. प्रस्थापित जीवनामूल्यांविरुद्ध स्वतःच्या सदसद्विवेक बुद्धीशी इमान राखून आपले विचार

व्यक्त करणारे हे महापुरुष व्यक्तिवादाचे प्राचीन भारतातील फार मोठे उपासक मानावे लागतील. गौतम बुद्धाला त्यांच्या आधीची मूर्तिभजकांची परंपरा उपयोगी पडली असेल यात शकाच नाही. परंतु दडहीन संस्था, गणसंस्था, चार्वाक, कणाद, गौतमबुद्ध यांचा इ. स. पू. पांचव्या शतकाचा काल ओलाडल्यानंतर या विचाराचा उपासक आपणास दोंबळमानाने एकोगिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत आढळत नाही. इ. स. पू. पाचव्या शतकापासून इ. स. पाचव्या शतकापर्यंतच्या एक हजार वर्षांत येथील समाजजीवनात अनेक घडामोडी झाल्या. परंतु व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार माडणारा प्रभावी विचारवत या कालखंडात आढळत नाही. इ. स. पाचव्या शतकापासून इ. स. अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत येथील सर्वत्र जीवन स्थितिशील बनले होते पुरोहितांची धर्मसत्ता, क्षत्रियांची राजसत्ता आणि सरदारांची अर्थसत्ता यांच्या ओझ्याखाली व्यक्तींचे स्वतंत्र जीवन गुदमरून गेले होते. त्यांतून मध्य आशियांतून आलेल्या तुर्क, अफगाण, मोगल यांच्या वारवार स्वाऱ्यामुळे येथील समाजव्यवस्थेला अधिक जड स्वरूप प्राप्त झाले.

सामान्यपणे असे म्हणावयाला हरकत नाही की येथील जीवनावर तीन विचारांचा अत्यंत प्रभाव पडला होता.

(१) जातिव्यवस्था.

(२) राजा हा विष्णूचा अंश ही कल्पना.

(३) पारमार्थिक मूल्ये ही जीवनांतील सर्वश्रेष्ठ मूल्ये.

जातिव्यवस्थेने माणसाचे श्रेष्ठत्व किंवा नीचत्व हे जन्माने ठरविले. या व्यवस्थेने या देशांतील लाखों अस्पृश्यांना साधे व्यक्तिमत्व नाकारले. ही व्यवस्था व्यक्तिस्वातंत्र्याशी सुसवादी राहू शकत नाही त्याचप्रमाणे ' राजा हा ईश्वरी अंश आहे ' या कल्पनेप्रमाणे त्यांच्या हातांत अनेक शतके येथे अनियंत्रित सत्ता केंद्रित झाली होती. हा विचार शांतिपर्वाच्या काळापासून पेशवाईपर्यंत आमच्याकडे सुस्थिर होता. त्याचप्रमाणे धार्मिक मूल्यामुळे

कांहीं प्रमाणांत ऐहिक व्यक्तिवादाला गौणस्थान मिळणे स्वाभाविक होतें. या सर्वसामान्य प्रवृत्तीशिवाय भारतीय इतिहासांत येथील व्यक्तीचें जीवन, त्याचे विचार, आशा-आकांक्षा यांची नोंद आढळत नाही. तो शेती करीत असे व कर भरत असे. कधी या बाजूस तर कधी त्या बाजूस अशा प्रकारे तो सैन्यात सामील होई. त्याच्या धर्माने त्याला सर्व संसार ही माया आहे हे शिकविले होते. मोगल व मराठा साम्राज्ये नष्ट होऊन ब्रिटिश आल्यावर सुरक्षिततेला महत्व आले. यानंतरच लोकाना स्वातंत्र्याचा विचार करावासा वाटला. भारतामधील व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी विचारपरंपरा इ. स. पू. पाचव्या शतकात खडित झाली होती. ती एकोणिसाव्या शतकांत पुन्हा सुरू झाली.

भारतीय जीवन गतिशून्य कां ?

सामान्यपणे असे दिसते की या देशात इ. सनाच्या पाचव्या शतकापासून इ. सनाच्या अठराव्या शतकापर्यंत व्यक्तिस्वातंत्र्याचाच नव्हे तर कोणताच विचार येथें प्रगत झाला नाही. त्याचप्रमाणें इ. स. पू. पांचव्या शतकापासून तो इ. सनाच्या पांचव्या शतकापर्यंत इतर विचाराची थोडी फार वाढ झाली असली तरी व्यक्तिवादाचा विचार मात्र या भूर्मीत रुजू शकला नाही. म्हणजे इ. स. पू. पांचव्या शतकापासून इ. सनाच्या अठराव्या शतकापर्यंत जवळजवळ तेवीसशें वर्षे व्यक्तिस्वातंत्र्याची अत्यंत प्रबळ प्रेरणा येथें हतप्रभ ठरली. याची ममांसा आपणांस तीन प्रकारें करतां येईल:

- (१) जातिव्यवस्था.
- (२) ग्रामीण अर्थव्यवस्था.
- (३) बहुसत्तावाद.

जगाच्या पाठीवर कोठेहि न दिसणारी जातिव्यवस्था येथेंच कशी जन्माला आली ? मूळच्या वर्णव्यवस्थेला जातिव्यवस्थेचें विकृत स्वरूप या देशांत केव्हां आणि कां आले ? इत्यादि मूळभूत प्रश्न आपणांस सोडवितां

आले नाहीत तरी एवढे म्हणावयास हरकत नाही की या व्यवस्थेमुळे येथे निकोप व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उदय होऊं शकला नाही. कारण या व्यवस्थेमुळे माणसाचे सारे जीवन केवळ त्याच्या जन्मामुळे ठरले जात होते. व्यक्तींच्या अमर्याद स्वातंत्र्यावर या जातिबद्ध समाजव्यवस्थेमुळे फार मोठे बंधन पडत होतें. शिवाय या व्यवस्थेचे ओझे समाजमनावर इतके जबरदस्त होतें की त्याविरुद्ध आबाज उठविणे जवळजवळ अशक्य होते. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विचाराला ग्रहण लावणाऱ्या या जातिव्यवस्थेला आत्म्याच्या पुनर्जन्माच्या सिद्धान्तामुळे सातत्य लाभलें.

माणसाचा हा जन्म त्याच्या मागच्या पूर्वजन्मीच्या पापपुण्याच्या सचया-प्रमाणें होत असतो या श्रद्धेमुळे जातिव्यवस्था दृढमूल झाली त्याच्या सामाजिक विषमतेचे मूळ अज्ञात पूर्वजन्मामध्ये आहे असे धर्मशास्त्रांनी त्याला सांगितल्यामुळे तो अगतिक किंवा दैवाधीन बनला. जातिव्यवस्थेचा कणा म्हणूनच आपणांस गतजन्मीच्या सिद्धान्ताचा उल्लेख करावा लागेल.

जातिव्यवस्थेप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमुळेदेखील येथील जीवन एखाद्या साचलेल्या पाण्याप्रमाणे गतिशून्य बनले होते. बलुते पद्धतीमुळे अनेक शतके प्रत्येक खेडें हे आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या एक स्वयंपूर्ण घटक बनले होते. इतर समाजाशी दळणवळण करण्याची त्याला गरज वाटत नव्हती. या स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्थेतून स्थितिशीलता आली व तिचा परिणाम म्हणून येथील व्यक्तिवादाबरोबर इतर सर्वच वैचारिक जीवन अनेक शतकें खुरटून गेले.

त्याचप्रमाणें येथील व्यक्तिस्वातंत्र्यावरील आक्रमणस्थाने निरनिराळ्या केंद्रामध्ये विखुरली होती. पुरोहितांच्या हातांत धर्मसत्ता, क्षत्रियांच्या हातांत राजसत्ता व सरदारांच्या हातांत अर्थसत्ता या समाजात विभागली होती. युरोपप्रमाणें या सर्व सत्तांचे केंद्रीकरण येथें एका ठिकाणी झालें नव्हते. व्यक्तिस्वातंत्र्यावर पडणारी ही बंधने निरनिराळ्या ठिकाणी होती. त्यामुळे त्यांचे बलस्थान त्याला एके ठिकाणी सांपडत नव्हतें. तें युरोपच्या जीवनात नितकडील व्यक्तिवाद्यना धर्मसंस्थेत सांपडलें होतें. शिवाय येथील

व्यक्तिस्वातंत्र्यावरील आक्रमण निरनिराळ्या क्षेत्रातून चालू असल्यामुळे त्याची तीव्रता येथील व्यक्तींना कधी बौचत नव्हती. वरील तिन्ही कल्पनांना आमच्या हार्डीमासी खिळलेल्या दैववादाने हातभार लावला. त्यामुळे येथील व्यक्तिवादाचा विचार तेवीसशे वर्षे येथील जीवनात गाढ निद्रिस्त राहिला. इंग्रजांच्या साहचर्याने अनेक शतकाची त्याची झोप चाळवली जाऊन त्याचे पहिले चलनवलन सुरू झाले.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार महत्त्वाचे मानणारे चार विचारप्रवाह देशांत निर्माण झाले.

(१) सामाजिक, धार्मिक, राजकीय क्षेत्रात उदारमतवादी विचारांचा पुरस्कार करणारे न्यायमूर्ति रानडे, गोखले इत्यादींचा विचारप्रवाह.

(२) रूढिप्रामाण्यावर आघात करून ब्राह्मो समाज स्थापन करणारे राजा राममोहन रॉय इत्यादि समाजसुधारकांचा विचारप्रवाह.

(३) बुद्धिप्रामाण्यवादाची परंपरा महाराष्ट्रात निर्माण करणाऱ्या आगरकराची विचारप्रणालि.

(४) सामाजिक विषमतेविरुद्ध बहुजन समाजाचा आवाज उठविणारे म. ज्योतिराव फुले यांचा विचारसंप्रदाय.

विसाव्या शतकामध्ये व्यक्तिवादाचा जोमदार रीतीने पुरस्कार करणारे दोन विचारवंत या देशात होऊन गेले :

(१) म. गांधी.

(२) मानवेदनाथ रॉय.

त्यांच्यापैकी फक्त म. गांधींच्या विचारांचा परामर्श येथे घेण्याचे ठरविले आहे.

सहात्मा गांधी

(इ. स. १८६९ ते इ. स. १९४८)

म. गांधींच्या राजकीय विचारांचा परामर्श घेतांना आपणांस दोन तीन गोष्टी सतत मनांत बाळगल्या पाहिजेत.

(१) म. गांधींनी राज्यशास्त्राचा स्वतंत्रपणे कधीच विचार केला नाही. त्यामुळे व्यक्ति व समष्टि यांचे संबंध काय असावेत यावर स्वतंत्र असे त्यांचे स्वतःचे ग्रंथ वा लिखाण उपलब्ध नाही. त्यांच्या अनेक पुस्तकातून व मुलाखतीतून आपणांस हे विचार शोधवे लागतात.

(२) राज्यशास्त्रविषयक वा इतर विचार हे त्यांच्या जीवनविषयक अध्यात्मिक विचारातून विकसित झाले आहेत. आयुष्याच्या व्यापक, अध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाचा एक घटक म्हणून आपणास त्यांच्या विचारांचा अभ्यास केला पाहिजे.

(३) सुसगतवार आणि शास्त्रीय दृष्टीने त्यांनी या विषयावर विवेचन केलेले नसल्यामुळे त्यांच्या लिखाणात परस्पर विसंगति आढळून येते. तरी देखील त्यांच्या कांही कल्पना व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाच्या मानाव्या लागतील. त्यात प्रामुख्याने त्यांच्या तीन विचारांचा अतर्भाव करावा लागेल.

(१) विकेंद्रीकरण.

(२) सत्याग्रह.

(३) साध्यसाधनसवादित्व.

म. गांधींच्या विकेंद्रीकरणाची निराळी बैठक

म. गांधींनी विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेवर फार मोठा भर दिला आहे. त्याची विकेंद्रित अर्थव्यवस्था व्यक्तिस्वातंत्र्याला मोठी उपकारक ठरणार आहे. कारण सत्तेचे विकेंद्रीकरण हा व्यक्तिवादाचा मूलाधार आहे. परंतु म. गांधींची विकेंद्रीकरणाची कल्पना आणि जगांतील इतर विचारवंतांची विकेंद्रीकरणाची कल्पना यामध्ये मुख्यतः दोन प्रकारचे फरक आहेत

(१) म. गांधींचा यंत्रयुगाला आणि पर्यायाने केंद्रीकरणाला विरोध आहे. तो मुख्यतः नैतिक दृष्टिकोनातून. यंत्रयुगाने मनुष्य नीतिभ्रष्ट होतो. त्याला कोबड्याप्रमाणे खुराड्यात रहावे लागते. तेथील कोदट आणि घाणेगड्या वातावरणाने त्यांच्या निरामय शरीराबरोबर त्यांचे निकोप मनहि

रोगट बनते. यंत्रामुळे जागतिक युद्धे, बेकारी, आर्थिक मंदीची लाट इत्यादि उद्भवतात. थोडक्यात यत्नयुगामुळे मनुष्यातील नैतिक प्रेरणा आणि मूल्ये मलिन होतात. अशा यत्नयुगापासून आणि तज्जन्य केंद्रीकरणपासून मानवाने अलित रहावे. यामध्ये म. गांधींनी माणसाच्या भौतिक स्वातंत्र्यापेक्षा त्याच्या नैतिक आरोग्याला अधिक प्राधान्य दिले आहे.

(२) म. गांधींनी विकेंद्रीकरणाचा पुरस्कार केला आहे. परंतु त्याचे विकेंद्रीकरण इतरासारखे आर्थिक विकेंद्रीकरण नाही, तर ते मुख्यतः सर्व सामाजिक जीवनाचे विकेंद्रीकरण आहे. ते आर्थिक विकेंद्रीकरणाच्या निष्कर्षाला येत असले तरी त्याची सुरवात ही सामाजिक विकेंद्रीकरणपासून आहे. थोडक्यात त्याच्या तत्त्वज्ञानामध्ये आर्थिक विकेंद्रीकरण हे कार्य आहे, कारण नव्हे.

म. गांधी आणि इतर विचारवंत यांच्या विकेंद्रीकरणाच्या धोरणासंबंधी वरील दोन्ही बाबतींत महत्त्वाचा फरक आहे. परंतु तरी देखील म. गांधींचा हा विचार व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मानावा लागेल.

म. गांधींच्या या विचारात आधुनिक दृष्टीने एकच उणीव आहे. त्यांनी यंत्रयुगाला पर्याय म्हणून मध्ययुगीन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा उपाय सुचविला आहे. महायंत्रोत्पादनाला व्यक्तिवाद्यांचा विरोध असला तरी म. गांधींचा हा मार्ग आज अभ्यासूना कितपत रुचेल याबद्दल शंका आहे. कारण आजच्या युगाची समस्या मुख्यतः अशा आहे की त्याला यंत्रापासून मिळणारी कार्यक्षमता हवी आहे परंतु त्याचबरोबर त्यापासून निर्माण होणारी केंद्रित अर्थव्यवस्था टाळावयाची आहे विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेपासून मिळणारे व्यक्तिस्वातंत्र्याचे आश्वासन त्याला पाहिजे आहे. त्याचबरोबर यंत्रोत्पादनाची द्रुतगती आणि सफाई त्याला हवी आहे. या दोहोंमध्ये समन्वय कसा साधावयाचा हा त्याचा प्रश्न आहे. म. गांधींचे स्वयंपूर्ण ग्रामराज्य काळाची ही गरज भागविण्यास असमर्थ आहे.

सत्याग्रहाचा नवा विचार

म. गांधींच्या स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्थेप्रमाणे सत्याग्रहाचा त्याचा विचार व्यक्तिवादाच्या दृष्टीने अभिनव आणि महत्त्वपूर्ण मानावा लागेल. म. गांधींच्या पूर्वी हा विचार व त्याचे प्रात्यक्षिकीकरण अन्य ठिकाणी झाले होते. इ. स. १९०१ ते १९०५ पर्यंत फिनलंडमधील लोकानी रशियन अत्याचाराला अनत्याचारी मार्गाने प्रत्युत्तर दिले होते. इ. स. १८६१ मध्ये हगेरियन लोकानी अहिसामय आणि असहकारी लढ्याला भरघोस यश मिळविले होते. त्रिस्मार्कच्या जुलमाविरुद्ध जर्मनीमध्ये सत्याग्रही पद्धतीने दोन झगडे यशस्वी झाले होते. इजिप्तमध्ये इंग्रजी जाचाविरुद्ध सनदशीर प्रतिकार आणि असहकार यांचा प्रयोग फलदायी झाला होता. पर्शियन लोकानी तत्राखूच्या मत्तेदारीविरुद्ध बहिष्काराचे शस्त्र उपसले होते. ब्रिटिश सैनिकांनी चिनी विद्यार्थ्यांवर गोळ्या झाडल्या होत्या. तेव्हा त्यांनी देखील ब्रिटिश मालावर बहिष्कार घालून या मार्गाचा अवलंब केला होता. परंतु जगातील या सर्व पद्धतीत आणि म. गांधींच्या सत्याग्रहाच्या पद्धतीत मूलगामी फरक आहे. म. गांधींनी इतर कोणालाही न देता आलेली तत्त्वज्ञानाची बैठक या प्रयोगाला दिली. त्या मागील विधायक तत्त्वज्ञान असें की प्रत्येकाच्या अतःकरणात परमेश्वर आहे. आत्मक्लेशाने आपण जर त्या निद्रिस्त ईश्वराला जागे केले तर तो मनुष्य पुन्हां सन्मार्गावर येऊं शकतो. म. गांधींच्या सत्याग्रहाला हे जे विशाल विचाराचे अधिष्ठान लाभले ते इतरत्र कुठेही सापडणार नाही.

आजच्या लोकशाहीत सत्याग्रहाचें स्थान

सत्याग्रहाचें महत्त्व आजच्या लोकशाहीच्या काळांत आणखी एका दृष्टीने मोलाचें मानावे लागेल. आजच्या प्रतिनिधिक लोकशाहीत सरकार एकदां निवडले गेले म्हणजे त्याला जनतेकडून पांच वर्षांचा करार लिहून मिळतो. या मध्यंतरीच्या काळांत जनमत कितीही वेगाने बदलले तरी सरकार त्याची दखल घेईलच याची हमी नाही. निवडणुकीत दिलेल्या

आश्वासनांचा भंग करून सरकार जर अन्याय्य कायदे जनतेवर लादू लागले तर फक्त दोनच मार्ग शिल्लक उरतात.

(१) शस्त्र हातांत घेऊन ते सरकार उलथून पाडणे.

(२) कसलाही प्रतिकार न करतां पाच वर्षे सर्व जुलूम निमूटपणे सहन करणे. वरील दोन्ही मार्ग त्याज्य किंवा हानिकारक आहेत. या दृष्टीने या कोडीतून बाहेर पडावयास सुचविलेला एक मार्ग म्हणजे सत्याग्रह हा होय. व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व चिरडले जाऊं नये म्हणून सत्याग्रहाचा सदनशीर प्रतिकाराचा हा मार्ग व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा म्हणावा लागेल. या मार्गांत अत्याचारी रक्तपात नाही किंवा प्रातिनिधिक लोकशाहीमधील अगतिकता नाही.

परंतु सत्याग्रहाचा हा मार्ग लोकशाही यंत्रणेशी कितपत सुसंगत ठरेल ? त्याचे पर्यवसान बेदिली किंवा यादवी युद्धात होणार नाही काय ? कारण या शस्त्राचा वापर कोणी आणि केव्हा करावयाचा याबद्दल म. गांधींनी कांहींही खुलासा केला नाही. त्या मार्गाच्या उपयोगासाठी म. गांधींनी कोणताही वस्तुनिष्ठ निकष इतराना सांगितला नाही. तो निकष सर्वस्वी आत्मनिष्ठ होता. शिवाय त्याच्याही बाबतीत तो त्यांच्या 'आतल्या आवाजा'वर अवलंबून होता. अशा वेळीं या सत्याग्रहाच्या उपयुक्ततेबद्दल शंकांचे काहूर टीकाकारांच्या मनात निर्माण झाले नाही तरच आश्चर्य ! शिवाय अशा निश्चित मानदंडाशिवाय या शस्त्राचा उपयोग सर्रास होऊं लागला तर राज्ययत्न अर्धागवायु झाल्यासारखे कोलमडून पडेल. कायदेभंग आणि सरकारी यंत्रणेशी असहकार यामुळे देशात यादवी युद्ध नाजण्याची भीति स्वाभाविक वाटते. अशा वेळीं ही कल्पना लोकशाही यंत्रणेशी व्यक्तिवादाशी कितपत सवादी ठरेल हे सांगणे कठीण आहे.

साधन शुचिता

वरील दोन्ही विचारांप्रमाणे साधनशुचितेचा म. गांधींचा विचार व्यक्तिस्वातंत्र्याशी अत्यंत निगडित आहे. साध्य उच्च असले तर साधनें देखील

उच्च असावीत ही म. गांधींची शिकवण अत्यंत मूलगामी आहे. साध्य हस्तगत करण्यासाठी वाटेल ती साधने वापरावीत असा विचार साम्यवादानें सांगितला. या विचारात दोन धोके आहेत. ध्येय आणि धोरण यामध्ये विसवाद असला तर ध्येयाची प्राप्ति होईलच असे सागतां येत नाही. याचें प्रत्यतर रशियाच्या इतिहासांत उत्कृष्ट रीतीने आले आहे. राज्यविहीन समाजरचनेचे ध्येय साध्य करण्यासाठी त्यांनी साधन वापरले कोणते तर अनियंत्रित रीत्या बलशाली झालेले राज्य ! या साध्यसाधन विसगतीमुळे त्याचे मूळ ध्येय आता त्याच्यापासून जास्त जास्त दुरावत चालले आहे. आणि दुसरे असे की आपण आपल्या साध्यप्राप्तीसाठी वाममार्गाचा आश्रय केला तर आपले साध्य त्याच्याहूनही वाईट मार्गाने आपल्यापासून हिरावून घेण्याचा इतराना संपूर्ण नैतिक अधिकार आहे. ' ध ' चा ' मा ' करून आनदीवाई राज्य मिळवू पाहील तर तिच्यापेक्षाही अधिक कपट नीतीने तिचा उच्छेद करण्याचा मार्ग इतराना मोकळा आहे. म. गांधींनी यादृष्टीने साध्यसाधन संवादित्वावर दिलेला भर अत्यंत महत्त्वाचा आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याचे ध्येय साध्य करण्यासाठी त्याला पोषक अशीच साधने आपण निवडली पाहिजेत.

राज्य आणि व्यक्ति याचे परस्पर संबध कसे असावेत यादृष्टीने म. गांधींनी सांगितलेल्या विचारात साधनशुचितेला फार मोठे स्थान द्यावे लागेल. म. गांधींच्या स्वयंपूर्ण ग्रामराज्याचा विचार किंवा सत्याग्रहाचा आचार आजच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याशी कितपत जुळणारा आहे याबद्दल वाद होणे शक्य आहे. परंतु साधनशुचितेचा त्याचा विचार वादातीत मानावयाला हरकत नाही. राज्यशास्त्राला त्यांनी दिलेले हे विचारधन मा नव अनेक शतके अभिमानाने जतन करून ठेवील.

व्यक्तिवाद्याप्रमाणें अराज्यवाद्यानीं देखील व्यक्तिस्वातंत्र्यासंबंधी आपले राजकीय विचार विविध ग्रथांतून मांडले आहेत. अराज्यवादी विचाराचा अभ्यास करताना एक मोठी अडचण अभ्यासकासमोर उभी राहते. ती म्हणजे अराज्यवादी विचारवतांच्या निरनिराळ्या विचारामध्ये विविध विचारांच्या निरनिराळ्या छटा इतक्या आहेत की त्यांच्यासंबंधी सामान्य विधाने करणे बरेच कठीण आहे. त्यांच्यामध्ये काऊट लिओ टॉलस्टॉय, प्रूधॉ (Proudhon) यांच्यासारखे अध्यात्मवादी अराज्यवादी आहेत. तर मायकेल बकूनीन (Michel Bacunin) यांच्यासारखे कट्टर नास्तिक अराज्यवादी आहेत. स्टर्नसारखे अत्याचारी मार्गांचा अवलंब करणारे हिंसावादी अराज्यवादी आहेत तर टॉलस्टॉयसारखे संपूर्ण अहिंसावादी अराज्यवादी आहेत. त्याचप्रमाणे राज्यविहीन समाजरचनेचे त्यांनी रंगविलेले चित्र देखील निरनिराळे आहे. अराज्यवादाचे निर्णायक विवरण करणारा एकहि अराज्यवादी राज्यशास्त्रामध्ये दाखविता येणार नाही. त्यामुळेच या विचारशाखेबद्दल विधाने करताना अत्यंत सावधगिरी बाळगणे जरूर आहे. अराज्यवाद्यांतील विचाराचे विविध ओहोळ लक्षात घेऊन देखील स्थूलमानाने त्याचा प्रवाह दिग्दर्शित करणे जरूर आहे.

अराज्यवाद म्हणजे अराजक नव्हे !

अराज्यवादाचा अभ्यास करण्यापूर्वी त्यासंबंधी जो मोठा अपसमज सगळीकडे रूढ आहे तो दूर करणे जरूर आहे. अराज्यवाद म्हणजे अव्यवस्था, अनागोंदी कारभार, बंडाळी, रक्तपात इत्यादि कल्पना आपल्या डोळ्यासमोर येतात. अराज्यवादाशी अत्याचार, बेदिली या कल्पना कांनिगडित झाल्या हे सांगता येत नाही. परंतु त्याला प्रमुख कारण आपली राज्याबद्दलची असणारी प्रचलित कल्पना असावी. राज्य म्हणजे शातता, सुव्यवस्था, स्थैर्य अशी आपली सोपी सुटसुटीत व्याख्या असते. ऑक्सिजन-

वाचून श्वसनक्रिया अशून्य त्याचप्रमाणे राज्यावाचून सुव्यवस्था अतर्क्य अशी ढोबळ कल्पना आहे. माणसाला राज्यावर सर्वस्वी अवलंबून राहण्याची जी सवय गेल्या अनेक शतकामध्ये लागली, तिचा परिणाम म्हणून देखील वरील कल्पना रुढ झाली असावी. कारण कांहींही असले तरी अराज्यवादाशी अव्यवस्थेचा संबंध जोडून आपण जे मोकळे होतो ते अयोग्य आहे एवढे खरे ! हा अपसमज जितक्या लवकर दूर होईल तितके बरे ! अराज्यवाद्यांच्या दृष्टीने हा वाद म्हणजे बेदिली आणि अत्याचार नव्हेत; तर उलट सध्यांच्या राज्यातील शाततपेक्षा आणि सुव्यवस्थेपेक्षा अधिक सौख्यदायक सवादी जीवन आहे. याचाच सुप्रसिद्ध अलेक्झांडर वर्कगन म्हणतो, “ अराज्यवाद म्हणजे बॉम्ब, अव्यवस्था अथवा गोधळ नव्हे अथवा चोरी, खून, सान्या जगाशी युद्ध, रानटीपणा असे कांहींही नव्हे, त्याच्या अगदी उलट अशी सुव्यवस्था अराज्यवादाने निर्माण होईल. अराज्यवादाचा आग्रह असा आहे की तुम्ही स्वतंत्र झाले पाहिजे, कुणीही तुम्हाला गुलाम करू नये. तुमच्यावर वर्चस्व गाजवू नये. तुम्हाला लुटू नये. तुमच्यावर सक्ती करू नये तुम्हाला हवे तें करण्याची व नको ते न करण्याची मुभा असावी. तुम्हाला हवे तसे जगता यावे, त्याला कोणाचाहि अडथळा येऊ नये. तुमच्याखेरीज इतरांनाहि तुम्हासारखे हे सर्व स्वातंत्र्य असावे. सर्वांचे हक्क आणि सर्वांचे स्वातंत्र्य सारखेच असावे. सर्वांत बंधुभाव असावा आणि सर्वांनी सौजन्याने, सलोख्याने आणि शाततेने नादावे. युद्ध, अत्याचार, मक्तेदारी, जुलूम असले कांहींही नसावे. थोडक्यात म्हणजे सर्व स्त्रीपुरुष स्वतंत्र व समजूतदारपणाने सामाजिक जीवनाचा सारखाच आनंद ज्यायोगे उपभोगतील तो विचार म्हणजे अराज्यवाद होय ” अराज्यवाद अशा खंबीर विचारावर अधिष्ठित झालेली एक प्रमुख राजकीय विचारशाखा आहे एवढे लक्षांत घेतले म्हणजे पुढील अभ्यासाला बरीच मदत होईल.

अराज्यवादाचे उगमस्थान.

अराज्यवादी विचारवंतांचा पंथ प्रथम युरोपमध्ये दिसतो की हिंदुस्थान-मध्ये सांपडतो हा संशोधनाचा प्रश्न आहे. परंतु या विचाराची पहिली

शाखा हिंदुस्थानांत असावी या तर्काला बराच आधार आहे. महाभारतातील शातिपर्वांत अराज्यवादी विचाराचा उल्लेख पुढील श्लोकांत आढळतो :

नैव राज्यं न राजाऽसीत् । न दण्डो न च दण्डिकः ॥

स्वधर्मेण प्रजास्तावत् । रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

(तेव्हा राज्य नव्हतें व राजाही नव्हता. दण्ड अथवा दण्डधारी कोणीही नव्हता. प्रजा स्वधर्मानें चालून परस्परांचे रक्षण करी.)

परंतु ही शासनविरहित समाजपरिस्थिति फार काळ टिकली नाही. मात्स्य न्याय माजला तेव्हा मनूस प्रजेने ' राजा हो ' अशी विनती केली. पण ' मला अपराध्यास शासन करावे लागून माझ्या हातून पाप घडेल ' म्हणून राजपद घेण्यास मनु का कू करू लागला, तेव्हां " आम्ही तुला आमचें पुण्य अर्पण करतो " असे प्रजेने त्यास सांगितले व मनूने नंतर राजपद स्वीकारलें अशी भारतात कथा आहे. ही कथा सर्वस्वी खरी नसली तरी ती वस्तुस्थितीनिदर्शक असावी असे वाटतें. महाभारताचा काल लक्षांत घेता ही शासनविरहित समाजस्थिति किंवा या विचाराचा पंथ या देशात फार प्राचीन काळी इ. स. पूर्वी चार हजार वर्षे असावा असा अभ्यासकाचा तर्क आहे. हिंदुस्थानप्रमाणे युरोपांत अराज्यवादी विचारवंताचा वर्ग फार पूर्वीच उदयाला आला. झेनो, कर्पोक्रेटस् जोहान्स स्पिनर (Johannes Spinner) इत्यादि अराज्यवादी तेथील या विचारांचे जनक आहेत. अराज्यवादी विचार जरी प्रथम हिंदुस्थानांत जन्माला आलेला असला तरी हिंदुस्थानपेक्षा युरोपातच या विचारशाखेची सखोल व शास्त्रशुद्ध चर्चा झालेली आहे.

राज्य हेंच सर्व अनर्थांचें मूळ

अराज्यवाद्यांच्या विचाराप्रमाणे व्यक्तिविक्रसाच्या मार्गातील सर्वांत मोठी धोंड कोणती असेल तर ती राज्यसंस्था होय ! राज्य हें मुख्यतः धनिक वर्गाच्या हातांतली शिळकणुकीचें इत्यारः आहे.

राज्यातील उत्पादनाची साधने खाजगी मालकीची असतात. कारखाने, गिरण्या, बँका इत्यादि उत्पादनाच्या साधनांवर भांडवलदारांची मालकी असते. कारखान्यांतून किंवा गिरण्यांतून मालकवर्ग कामगाराना कामास जुपतात. त्यांच्याकडून भरपूर श्रम करून घेतात आणि त्याने पाच रुपयाचे उत्पादन केलेले असले तर मजुरीच्या रूपांत त्याला फक्त एक रुपया देतात. बाकीचे चार रुपये धनिकवर्ग केवळ मालकी हक्काच्या जोरावर आपल्या खिशात टाकतो. मजुराच्या श्रमधनाची ही चोरी अथवा राजरोसपणे त्याच्या वाजवी मजुरीवर घातलेला हा दरोडा आहे. श्रमिक वर्ग धनिकाविरुद्ध या पिळवणुकीबद्दल सशस्त्र बंड वा उठाव करू शकत नाही. कारण राज्याने या वर्गाला आश्रय दिलेला असतो. समाजामध्ये दारुण विपन्नावस्था दिसते. याचे कारण मिळगूक करणाऱ्या भांडवलदाराना मिळणारे राज्याचे संरक्षण ! चोरी, अनीति, वेऱ्यांचा शरीरविक्रय यांसारखी कुकर्म ही केवळ या गरिबीतून जन्माला येणारी दुष्ट अपत्ये होत. समाजात जे रोगट वातावरण पसरते आणि जी निंद्य कृत्ये घडतात त्यांच्या मुळार्शी अपरपार दारिद्र्य हेच महत्त्वाचे कारण असते. आणि गरिबी ही केवळ राज्यामुळे अस्तित्वांत येते. व्यक्तींच्या विनाशाला त्यामुळे राज्य हीच संस्था कारणीभूत होते. राज्य सर्व अनर्थांचे मूळ असल्यामुळे ते नष्ट झाले पाहिजे.

अराज्यवादी व साम्यवादी

अराज्यवादी आणि साम्यवादी यांनी शासनमुक्त समाजरचनेचे रंगविलेले चित्र पुष्कळसे सारखे आहे. राज्याच्या स्वरूपासंबंधी त्यांची मीमांसा परस्परांशी जुळती आहे. परंतु साम्यवाद्यांना शासनमुक्त समाजरचनेकडे जाण्यापूर्वी एक पायरी म्हणून कामगारांचे राज्य स्थापन होणे जरूर वाटते. त्यांच्या मते भांडवलशाही समाजरचना आणि साम्यवादी शासनविरहित समाजव्यवस्था यांच्या संधिकालांत एका बलवान् कामगारराज्याची आवश्यकता आहे. कारण या संक्रमणावस्थेत भांडवलशाहीचे हितरक्षक या नव्या

व्यवस्थेचा विध्वंस करण्यास टपलेले असतात. त्यांच्यापासून संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी बलवान् 'कामगार राज्य' स्थापन झालेच पाहिजे.

अराज्यवाद्यांच्या दृष्टीने कामगार राज्याची कल्पना व्यक्तिविकासाच्या हेतूशी प्रतारणा करणारी आहे. कारण कामगारराज्यात वर्ग नष्ट झाल्यामुळे धनलोभ राहणार नाही. परंतु सत्तालोभ कसा नष्ट होणार ? आणि सत्तालोभ हा धनलोभापेक्षा अधिक हानिकारक असतो हे सिद्ध करावयाला फारसे प्रयास पडणार नाहीत. या कामगारराज्यात सत्तालालसा, माणसांचे व्यवहार विकृत करून टाकील. सत्तेच्या घाणेरड्या खेळामध्ये त्याची निरामय, निकोप नाती मलिन होऊन जातील. त्यामुळे सधिकाळात देखील राज्य राहणें व्यक्तिहिताला पोषक ठरणार नाही.

अराज्यवादी व समाजवादी

साम्यवाद्याप्रमाणे समाजवादी देखील शासनमुक्त समाजरचनेचे ध्येय आपल्या नजरेसमोर ठेवतात. राज्य हे गरीबीचे आणि पर्यायाने सर्व आपत्तींचे मूळ आहे हे ते मान्य करतात. परंतु त्यांच्या मते राज्याधिष्ठित समाजरचनेकडून राज्यविहीन समाजव्यवस्थेकडे जाताना फार सावकाश, मंद गतीने गेलें पाहिजे. झटपट बदल अनिष्ट ठरेल.

याबाबत अराज्यवाद्यांचें त्यांना उत्तर असें का राज्याचे अरिष्ट एकदां तुम्ही मान्य करतां ना ? मग ही दिरंगाई किंवा सबूरी कां ? राज्य नष्ट झालें पाहिजे हा निर्णय एकदां घेतला म्हणजे मग त्यासाठी कालापव्यय कशासाठी ? एखादा दांत किडलेला आहे आणि त्यामुळें इतर दातांना कीड लागण्याची भीति आहे. मग तो दांत त्वरित उपटून टाकावयाला नको का ? अराज्यवादी आणि समाजवादी यांच्या विचारातील हा फरक महत्त्वाचा आहे.

सहकार्य हाच मानवाचा स्थायीभाव

विरोध हाच विक्रान्ताचा नियम आहे, संघर्षाद्वाराच मानवी प्रगति शक्य असते. असा एक साम्यवादी सिद्धान्त तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रास सुप्रसिद्ध

आहे. अराज्यवाद्यांचा या मतार्शी संपूर्ण विरोध आहे. त्यांच्या मते सम-
न्वय किंवा सहकार्य हेच मानवी प्रगतीचे मूळ आहे. लढाया, मारामान्या,
द्वेष, मत्सर इत्यादि कृत्ये मानवी झगड्याची साक्ष देत असले तरी त्यांच्या-
हून कितीतरी पट मोठे असे सहकार्य, प्रेम, सहकारी जीवन विशेष गाजा-
बाजा न करता मानवी इतिहास घडवीत असते. निसर्गाशी झगडून मान-
वाने आज जो मोठा विक्रम केला आहे त्याला कारण मानवातील
जन्मजात सहकार्य हेच आहे. मोठमोठ्या इमारती, कालवे, पाटबंधारे, आग-
गाड्या, आगबोटी इत्यादि सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष मानवी सहकार्याची साक्ष
पटवीत असतात. परम्पर सहकार्य हाच मानवाचा स्वभावधर्म आहे. 'अवघे
घरं सुपथ' ही वृत्ति हाच त्याचा स्थायीभाव आहे. त्यामुळे शासनमुक्त
समाजव्यस्थेत सघर्ष किंवा युद्ध होणे अशक्य आहे. त्या समाजरचनेतच
माणसाला सुख, समाधान आणि शांति मिळणार आहे. माणूस पिंडाने सह-
कारी वृत्तीचा असल्यामुळे राज्य नष्ट झाल्यानंतर सर्व व्यवहार तो पर-
स्परांच्या सहकार्याने सुरळीत करील. शासनमुक्त समाजातच त्याच्या
क्रियाशील शक्तीचा आविष्कार होईल.

प्रादेशिक स्वयंपूर्णता

सहकार्याप्रमाणे विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेवर अराज्यवाद्यांनी दिलेला भर
व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. त्यांच्या मते महायत्नोत्पादनाचा
आश्रय केल्याने आर्थिक सत्तेचे एका ठिकाणी केंद्रीकरण होतं. त्यामुळे
अनेकांचे व्यक्तिस्वातंत्र्य धोक्यांत येतं. या दृष्टीने त्यांनी पुरस्कारलेली
विकेंद्रित अर्थव्यवस्था अभ्यसनीय आहे. त्यांच्या मते विशाल राज्याचे
निरनिराळे छोटे विभाग पाडले पाहिजेत व प्रत्येक विभाग आर्थिक दृष्ट्या
स्वयंपूर्ण असला पाहिजे. छोट्या भूभागाची आर्थिक स्वायत्तता स्थापन
झाली तर राजकीय सत्ता देखील तेथील नागरिकांच्या हाती राहणे कठीण
होणार नाही. आर्थिक स्वावलंबनासाठी छोट्या प्रांतांनी सर्व मालांचे छोट्या
प्रमाणावर उत्पादन केले पाहिजे. आजच्या ग्रामोद्योगासारखे लहान लहान
धंदे सर्वत्र सुरू केले पाहिजेत. परस्पर सहकार्याच्या बळावर हे सर्व धंदे

व्यवस्थित चालू राहतीलच. परंतु त्यामुळे कोणत्याही ठिकाणी धनसंचय होऊन इतरांच्या आर्थिक पिढवणुकीची भीति उरणार नाही.

शासनमुक्त समाजरचनेमध्ये या लहानलहान, स्वयंपूर्ण, स्वायत्त भूभागावर अराज्यवाद्यांनी दिलेला भर अत्यंत महत्त्वाचा आहे. क्रोपोटकीनने ही कल्पना आपल्या ग्रंथात विस्ताराने मांडली आहे. तो म्हणतो,
 " Each commune will be an independent economic and administrative organization possessing all the means of production and consumption "

अराज्यवाद्यांची ही कल्पना आजच्या विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेचा मूळ पाया आहे.

अराज्यवादांतील अव्यवहार्यता

अराज्यवादाची शासनमुक्त समाजव्यवस्थेची कल्पना तात्त्विक दृष्ट्या कितीही विलोभनीय आणि महत्त्वपूर्ण वाटत असली तरी प्रत्यक्षांत ती कल्पना कितपत व्यवस्थित उतरू शकेल हा विवाद्य मुद्दा आहे. राज्य नष्ट झाल्यानंतर सहकार्यांच्या जोरावर मानवी व्यवहार सुरळीत चालतील असा आशावाद बाळगणे म्हणजे सध्याच्या मानवी स्वभावाबद्दल अवास्तव अपेक्षा बाळगण्यासारखे आहे. समाजाची सुनियंत्रित घडी विस्कटून टाकावयाला अत्यंत थोडे लोक देखील पुरेसे होतात. अशा अल्पसंख्य लोकांनी समाजाची व्यवस्था नष्ट करून टाकली तर त्या वेळी पुन्हां शांतता, सुस्थिरता प्रस्थापित करण्याचे कोणते साधन समाजाजवळ उरते ? अशा काळांत राज्याची आवश्यकता मान्य करण्यावांचून गत्यंतरच उरत नाही. त्यांतून सध्यांच्या राज्याधिष्ठित समाजाकडून शासनमुक्त समाजाकडे एकदम जाण्याची त्याची कल्पना तर अव्यवहार्यच म्हटली पाहिजे. या अव्यवहार्यतेमुळे ही कल्पना फ्रान्स, इटली, स्पेनमध्ये कांही काळ लोकप्रिय झाली तरी नंतर तिला जगांत कोणीही पाठीराखे मिळाले नाहीत.

अराज्यवादाची कल्पना अव्यवहार्य म्हणून बाजूला टाकली तरी मानवी सहकार्यावरील भर, प्रादेशिक स्वयंपूर्णतेची कल्पना, कोणतीही सुधारणा खालून वर नेण्याचा विचार ही त्यांची वैशिष्ट्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने अमोल आहेत. व्यक्तिविकासाचे आश्वासन अशा तऱ्हेची समाजव्यवस्थाच फक्त आजच्या मानवाला देऊ शकेल.

आतांपर्यंत राज्यशास्त्रातील दोन प्रमुख शाखांचा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने विचार केला. या दोन्ही शाखा आजच्या मानवाला स्वातंत्र्याचे आश्वासन द्यावयाला अपुऱ्या आहेत समूहवाद्यांमध्ये आपण मुख्यतः कल्पनावादी आणि साम्यवादी यांचा अतर्भाव केला. प्लेटो किंवा हेगेल यांचा आदर्शवाद मनुष्याला विकासाऐवजी विनाशाकडे नऊन सोडतो व्यक्तीचे समाजजीवना मधील मध्यवर्ति स्थान तो हिरावून घेतो व ते काल्पनिक राष्ट्रदेवतेला अपर्ण करतो. साम्यवाद्यांचा समूहवाद चोखाळला तरी मानवाची सर्जनशील शक्ति सुंदर रूप घेऊन बाहेर पडणार नाही कारण तेथे समूहवादाच्या मूर्तिसमोर तिचा बळी पडणार आहे. या दोन्ही भागांने गेल्यास आपले ध्येय कधीच साकार होणार नाही मानवाच्या साऱ्या सज्जनशील शक्ति क्षितिजाच्या पलीकडे अनंतकाल निद्रिस्तच राहतील.

उलट आत्यंतिक व्यक्तिवादाचा आश्रय केला तरी मानवाला अराज्यवादाचा शाप भोगावा लागणार आहे इपिक्यूरस स्पेन्सर, जॉन स्टुअर्ट मिल यांचा व्यक्तिवाद आजची आपली गरज भागवू शकत नाही. तो 'वाद' समाजाची विघटना करणारा आहे आणि विस्कळित समाजव्यवस्थेत मनुष्य आपला व्यक्तिविकास तरी कसा करणार ? त्यासाठी सामाजिक स्थैर्याची अत्यंत गरज आहे.

वरील दोन्ही पंथ आत्यंतिकवादी आहेत. पहिला वर्ग समष्टीचा फाजील बडेजाव माजवितो व व्यक्तिविकास खुटवून शकतो. दुसरा सामाजिक स्थैर्य भगून टाकतो व व्यक्तीच्या प्रगतीचा मग रोखून टाकतो. प्रश्न आहे तो हा की समाज सुसंघटित राहिला पाहिजे आणि शिवाय व्यक्तीचे स्वातंत्र्य मर्यादित न होता त्याच्या कर्तृत्वाला विश्वाचे अफाट अगण मोकळे राहिले

पाहिजे. ही समस्या सुटली तरच आपलें प्रगतीचें पाऊल पुढे पडणार आहे. मानवाचे भवितव्य या प्रश्नाच्या उत्तरावर अवलंबून आहे. आजचे थोर विचारवत या कूट प्रश्नाला उत्तर देऊन प्रगतीचे नवे दालन उघड-तील काय ? रम्य भविष्यकाळ कानांत प्राण आणून याचे उत्तर ऐकण्या-साठी तिष्ठत उभा आहे !

भाग २ रा

४ : व्यक्तिस्वातंत्र्याची विधायक बाजू .

पहिल्या भागातील व्यक्ति-स्वातंत्र्यासंबंधीची चर्चा कितीही सयुक्तिक आणि तर्कशुद्ध असली तरी ती फार समाधानकारक वाटत नाही. कारण ती चर्चा केवळ निषेधात्मक आहे 'समूहवाद नको,' 'फुटीर व्यक्तिवाद नको' असे फक्त नकारात्मक उत्तर वरील विवेचनानें दिले आहे. अशी विध्वंसक बाजू प्रश्नाचे होकारात्मक उत्तर देऊ शकत नाही. वेदामध्ये आत्म्यांचे वर्णन करताना फक्त 'नेऽति नेऽति' अशा शब्दात केले आहे. तसाच काहींसा प्रकार येथेही घडलेला आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याची समस्या सोडविण्यास अशा निरूपणापेक्षा काहीं विधायक वा भावात्मक विवेचनाचा उपयोग होईल. या दृष्टीने होकारात्मक भाषेत याचा अभ्यास झाला तर फार बरें होईल. परंतु हा मार्ग जितका आवश्यक तितकाच कठीण असतो. बर्ट्रँड रसेलसारखे विश्वक्रीतींचे विचारवत देखील या मार्गात लवकरच दमून जातात. परंतु हा रस्ता अवघड असला तरी अटळ आहे. या दृष्टीने काहीं विधायक भूमिकेवहन व्यक्ति-स्वातंत्र्यासंबंधी काहीं विचार मांडता आले तर तसा प्रयत्न होणे जरूर आहे.

. असे विधायक विवेचन तीन तऱ्हेने करता येईल.

(१) आपली अर्थन्यवस्था :—यामध्ये मांडवलशाही अर्थ-

व्यवस्था, समाजवादी अर्थरचना, संमिश्र अर्थव्यवस्था आणि सहकारी अर्थरचना यांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव करावा लागेल.

(२) राजकीय पक्ष पद्धति :— अर्थव्यवस्था आणि शिक्षण व्यवस्था यांच्या इतकीच पक्ष पद्धति महत्त्वाची मानावी लागेल. या पक्षपद्धतीमध्ये कम्युनिष्ट राज्यांतील ' एकपक्षीय हुकूमशाही ' व लोकशाही राज्यांतील द्विपक्ष किंवा बहुपक्ष पद्धति याचा समावेश करावा लागेल. विवेचनामध्ये लोकशाही राज्यातील पक्षपद्धतीवर अधिक भर दिला आहे. कारण साम्यवादी राज्यातील ' एकपक्षीय हुकूमशाही ' व्यक्तिस्वातंत्र्याशी विसंगत आहे हे फारशी चर्चा न करता देखील सिद्ध होण्यासारखे आहे असे प्रस्तुत लेखकाचे मत आहे. पक्षपद्धतीवरील विचार समजावून घेतल्यानंतर ' पक्षपद्धति नष्ट करा ' असा जो नवा विचार या क्षेत्रात आला आहे त्याचा विचार होणे जरूर आहे

(३) शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान :— समाजव्यवस्थेला अनुसरूनच शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान ठरविले जाते. या दृष्टीने कामगारांच्या हुकूमशाही राज्यातील शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान, भांडवलशाहीप्रधान लोकशाही राज्यातील शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान व सहकारी समाजव्यवस्थेला अनुरूप अशा राज्यांतील शिक्षणाची निष्ठा याचा अभ्यास करणे जरूर आहे.

व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि अर्थव्यवस्था

भांडवलशाही समाजव्यवस्थेमधील अर्थव्यवस्था व्यक्तिविकासाशी विसंवादी आहे. त्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कांहीं थोड्या धनपतींचा विकास हा बहुसंख्य लोकांच्या विनाशावर उभारलेला असतो. तेथे भांडवलदारांचे स्वातंत्र्य ही इतरांची आर्थिक गुलामगिरी ठरत असते. कारण या भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे अंगभूत गुण प्रामुख्याने तीन असतात.

(१) अनियंत्रित खुली स्पर्धा.

(२) उत्पादनाच्या साधनांची खाजगी मालकी.

(३) नफा ही सर्व आर्थिक व्यवहारांची मूळ प्रेरणा. (१)

वरील तिन्ही गुणामुळे समाजांतील संपत्तीचे मोठे केंद्रीकरण अल्पसंख्य धनपतींच्या हातांत होतें. अमर्याद मुक्त स्पर्धा हा समाजांतील अर्थव्यवस्थेचा पाया असतो. या स्पर्धेत जो टिकेल तो जगेल, बाकीचे नष्ट होतील हा सर्वमान्य सिद्धान्त असतो. त्यामुळे जीवनकलहात इतरांसंबंधी कसलाहि सारासार विचार न करतां आपल्या पैशाच्या राशीकडे लक्ष ठेवून सर्व व्यवहार करावयाचे असतात. या मुक्त स्पर्धेला उत्पादनाच्या साधनाच्या खासगी मालकी हक्काचे पाठबळ मिळाल्यामुळे समाजात अधिकच तीव्र चुरस सुरू होते. गिरण्या, कारखाने, बँका, खाणी इत्यादि संपत्तीच्या उत्पादनाची साधनें काही अल्पसंख्य भाडवदारांच्या ताब्यात असल्यामुळे त्यांच्या जोरावर ते बहुसंख्य कामगारांचे आर्थिक शोषण करू शकतात. मजुराजवळ त्यांच्या श्रमाशिवाय संपत्तीचे दुसरे साधन नसते. त्यामुळे भाडवलदार विरुद्ध कामगार या लढाईत दुसरा पक्ष पूर्णपणे निःशस्त्र आणि निराधार असतो. भाडवलदारवर्ग बँका, कारखाने इत्यादींच्या खाजगी मालकीमुळे मजुराना तासनुतास राबवून त्यांच्या श्रमाचे शोषण करू शकतो. खुली स्पर्धा आणि संपत्तीच्या उत्पादनसाधनावरील खाजगी मालकी हक्काबरोबरच अमर्याद नफ्याची बैठक मिळाल्यामुळे वरील सामाजिक अनिष्टाला आणखी धार प्राप्त होते. या अर्थव्यवस्थेत नफा हाच भाडवलदारांचा परमेश्वर असतो. जास्तीत जास्त नफा हेच त्यांचे साध्य बनलेले असते. यासाठी ते वाटेल त्या भल्याबुऱ्या साधनाचा वापर करू शकतात. कारण तेथें बोलून चालून खुली स्पर्धा असते आणि या स्पर्धेला हातांतील आर्थिक सत्तेचे बळ असते. वरील तिन्ही अरिष्टें एकत्र आल्याने बहुसंख्य समाजावर फार वाईट परिणाम होतो याचे प्रत्यंतर एकोणिसाव्या शतकांतील औद्योगिक क्रांतीनंतर युरोपात सर्वांना फार तीव्रतेनें आले. तेथें आर्थिक स्वातंत्र्याच्या जोरावर थोड्या धनपतींनीं लाखो मजुरांची आर्थिक स्थिति फारच केविलवाणी करून टाकली. त्यांचे आर्थिक जीवन पराकाष्ठेचे असह्य केले. त्यांनीं दहा दहा वर्षांच्या बालकांना गिरण्याच्या यंत्राशी बारा बारा तास राबावयाला लावले. इतरांना देखील दिवसांतील बारा चौदा तास काम आणि प्राण कसेवसें कुडीत ठेवू शकेल एवढाच पगार. या

परिस्थितीचें भेदक वर्णन सर स्पेन्सर वॉलपोल यांनी आपल्या History of England या ग्रंथांत केलें आहे. ते म्हणतात, “The parent who would endeavour to realise the life of a factory child in 1832 should try to imagine his own little boy or girl—eight or nine years of age—working in factory. He should try to recollect that it would be his duty to rouse the child on a cold winter’s morning at five that it might be at its work at six, that, day after day, week after week, month after month, it would be forced to rise at the same hour, that with two short intervals at half an hour each, it would be kept to its dull employment for thirteen hours every day, that during the whole of that time it would be breathing a dusty, unwholesome atmosphere, rarely able to relieve its limbs by sitting down,” (History of England, Vol. III, P. 201 by Sir Spencer Walpole),

(इ. स. १८३२ मध्ये कारखान्यांत काम करणाऱ्या बालकांची स्थिति काय होती हें समजावून घ्यावयाचे असेल तर पालकांनी घटकाभर आपलाच आठ वर्षांचा मुलगा तेथे कामाला आहे असें गृहीत धरावे. या लहान मुलाला हिवाळ्यातील थडीच्या दिवसात पहांटे पाच वाजता कामासाठी उठवावयाचें आणि सकाळी सहाला त्याला कामाला जुंपावयाचें. हाच दिनक्रम दिवसामागून दिवस, आठवड्यामागून आठवडे, महिन्यामागून महिने असा चालू असे. दिवसातून या बालकाला तेरा तास काम करावें लागे. मध्यंतरी अर्ध्या तासाच्या दोन थोड्या सुट्ट्या मिळत तेवढ्याच ! आणि एवढे सगळें काम कसल्या वातावरणात करावयाचे तर जेथें श्वासोच्छ्वासाला घाणेरडी, रोगट अशी हवा आहे तेथें. अशा ठिकाणी खाली बसून आपली गात्रे ताजीतवानी करणे देखील मोठे मुष्किल असते)

अशा अर्थव्यवस्थेंत बालकाची ही स्थिति, तर मग इतर स्त्री-पुरुषांचे हाल विचारावयाला नकोत ! अशा दैनंदिन कार्यक्रमांत व्यक्तिस्वातंत्र्य हा

मलामोठा शब्द उच्चारणें देखील हास्यास्पद ठरेल, अशा अर्थव्यवस्थेंत सामान्य नागरिकाला आर्थिक स्वातंत्र्यच नाकारलेलें असते त्यामुळें त्यांच्या जीवनातील राजकीय आणि सामाजिक स्वातंत्र्य देखील पुष्कळ प्रमाणात नष्ट झालेले असतें. अल्पसंख्याकांना आर्थिक स्वातंत्र्य देऊन बहुसंख्याकांना त्यांच्या आर्थिक गुलामगिरीतून डाबून ठेवणारी भाडवलशाही अर्थव्यवस्था मानवाला स्वातंत्र्याचे अभयदान कदापिही देऊं शकणार नाही हें सूर्य-प्रकाशाइतकें स्वच्छ आहे.

या भाडवलशाही राज्याप्रमाणे साम्यवादी अर्थव्यवस्थेत देखील व्यक्ति-स्वातंत्र्य तगू शकत नाही हेंही उघड आहे. त्याची चर्चा यापूर्वीच आल्याने त्याची पुनरुक्ति करण्याची गरज नाही.

वरील अर्थव्यवस्थेतून तडजोड न्हणून नवी मिश्र अर्थव्यवस्था उदयाला आली आहे. या नव्या मिश्र अर्थव्यवस्थेमध्ये (Mixed economy) व्यक्तिस्वातंत्र्याचे आश्वासन कितपत पाळले जातें हे अभ्यसनीय आहे.

मिश्र-अर्थव्यवस्थेची 'सफलता' (१)

मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणजे भाडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि साम्यवादी अर्थरचना यांचा झालेला मिश्रविवाह आहे ! या नव्या अर्थव्यवस्थेमध्ये भाडवलशाही अर्थव्यवस्थेप्रमाणे काहीं धंद्याची खाजगी मालकी ठेवलेली असते व साम्यवादी अर्थरचनेतील काहीं धंद्याचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचे तत्त्व घेतलेले असते. मोठमोठे कारखाने, गिरण्या, बँका, खाणी यांचा ताबा खाजगी व्यक्तीकडेच असतो व इतर काहीं धंद्याचे राष्ट्रीयीकरण सरकारने केलेले असते. या पद्धतीमुळे भाडवलदाराना नफ्याची प्रेरणा (Incentive) देऊन कांही उद्योगधंदे चालविण्यास उत्तेजन दिलेले असतें कारण भाडवलशाच्या अभावी सरकार सर्व धंदे ताब्यांत घेऊ शकत नाही. देशाचें उत्पादन चालू राहावें व शक्य झाल्यास वाढावें म्हणून 'खाजगी मालकी' सुरक्षित ठेवलेली आहे. उलट सरकारास जेथे शक्य आहे व खाजगी भाडवलाची जेथे आवश्यकता नाही ते धंदे राष्ट्राच्या ताब्यात घेतलेले

आहेत. यामुळे मिश्र अर्थव्यवस्थेत दोन्ही अर्थव्यवस्थेतील चांगले भाग एकत्रित झाले आहेत असे काहीं प्रवक्त्यांचे मत आहे.

दुर्दैवाने त्याची ही श्रद्धा खोटी ठरण्याची शक्यता जास्त आहे. कारण भांडवलदारांकडे जे खाजगी धंदे सोपविले जाणार ते सर्व नफ्याचे असणार. जेथे नुकसानीचा धोका आहे असे उद्योग खाजगी भांडवलदार स्वतःच्या ताब्यात घेणार नाहीत उलट, जेथे नुकसानीचा संभव जास्त आहे व उत्पादनक्षमता कमी आहे असे उद्योगधंदे सरकारकडे येणार ! आणि सरकार नुकसानीचा खड्डा भरून काढण्यासाठी जनतेवर जास्त कर लादणार ! त्यावांचून हे नवे राष्ट्रीयीकरण यशस्वी कसे होणार ? म्हणजे नफ्याची बाजू भांडवलदाराकडे व तोट्याचे धंदे सरकारकडे अशी सुंदर (!) वाटणी होणार ! यामुळे खाजगी भांडवलामुळे नफ्याच्या रूपाने जनतेचा पैसा भांडवलदाराकडे जाणार आणि शिवाय नव्या कर्गच्या रूपाने जादा पैसा सरकारकडे जाणार ! एकदरीत जनतेच्या वाट्याला दोघाचा सामुरवास सुरू होणार ! यालाच या अर्थव्यवस्थेचे प्रवक्ते 'सुवर्ण-मध्य' म्हणत असतील तर मग 'सुवर्ण' याचा अर्थ बदलला पाहिजे

उत्पादनाच्या दृष्टीने हा जसा व्यक्तीवर आर्थिक दृष्ट्या अनिष्ट परिणाम होईल तसाच तो विभाजनाच्या दृष्टीने घातक होईल सपत्तीची योग्य विभागणी या मिश्र अर्थव्यवस्थेमध्ये होईल का ? धनपतींकडे जास्त जास्त गोळा होणारा पैसा पुन्हा बाजारांत येईल का ? नव्या धंद्याचे उद्घाटन करतील का ? शिवाय सरकारी पैसा संधिकालांत जनतेला आर्थिक स्थैर्य कोटून देणार ? यामुळे विभाजनाच्या दृष्टीने निराशाच होणार आहे. शिवाय कोणतीही अर्थव्यवस्था ही जीवननिष्ठेचे प्रतीक असते. किंबहुना जीवनाच्या विशिष्ट तत्त्वज्ञानाची ती पडछाया असते. साम्यवादी अर्थव्यवस्थेमागे बरोबर असो चुकीचे असो निश्चित तत्त्वज्ञान आहे. तीच गोष्ट भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेची ! परंतु या मिश्रअर्थव्यवस्थेमागे कोणते जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आहे ? तेथे केवळ तत्त्वज्ञानाची पोकळी दिसत नाही काय ? अशी अर्थव्यवस्था (येथे व्यवस्था हा शब्द देखील फार सैल अर्थाने वापरला आहे) आपले प्रश्न सोडविण्यास अपुरी न पडली तरच आश्चर्य !

साम्यवादी अर्थव्यवस्था, भाडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि या दोन्हींच्या संयोगांतून तयार झालेली मिश्र अर्थरचना जर आपणांस स्वातंत्र्याचे आश्वासन देत नाही तर मग कोणती अर्थव्यवस्था आपली इच्छा साकार करील ?

नवी सहकारी अर्थव्यवस्था

सहकारी अर्थव्यवस्था म्हणजे नामवंत विचारवंतांच्या अनेक वर्षांच्या विचार-मथनाचे फळ आहे व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद्यांना नवे आशास्थान म्हणजे हीच अर्थव्यवस्था होय ! परंतु सहकारी अर्थव्यवस्था म्हटली की, आपल्या डोळ्यासमोर नेहमीच्या भाडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील सहकारी सोसायट्या येण्याचा संभव आहे. ही नवीन सहकारी अर्थव्यवस्था भाडवलशाहीतील सहकारी सोसायटीहून जशी आमूलाग्र भिन्न आहे तशी साम्यवादी राष्ट्रातील सहकारी चळवळीहून मूल्यतः निराळी आहे. त्याच्यात फरक तपशीलाचा नसून तत्त्वाचा आहे. या तिन्हां सहकारी चळवळीपाठीमागील जीवन-प्रेरणा निराळी आहे.

भाडवलशाही अर्थरचनेतील सहकारी सोसायट्या म्हणजे त्या त्या सामाजिक व्यवस्थेची केवळ डागडुजी आहे. या अर्थरचनेमुळे गरीब आणि श्रीमत यातील भेद पराकोटीला जाऊ लागतो. कारण स्पर्धा हे त्यापाठीमागील जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे. या स्पर्धाप्रधान तत्त्वज्ञानामुळे गरीब अधिक गरीब होऊ लागले. कारण आर्थिक दृष्ट्या ते दुबळे असतात. गरिबांच्या दारिद्र्याबरोबर त्यांचे हाल असह्य हाऊ लागले. त्यांच्यातील असतोष वाढू लागला. गंधकाच्या कोठारासारखा जनतेचा असतोष कधी पेट घेईल याची खात्री नसते. त्यामुळे त्यांचे दुःख कमी करणे जरूर असते. या व्यवस्थेमधील सहकारी सोसायट्या म्हणजे या जखमेवर केलेला मामुली इलाज हाय. परंतु त्यामुळे दुःखाचे मूळ नष्ट होणार नाही. या सहकारी सोसायट्यांचे तें उद्दिष्ट नाही. त्यांचे तें कार्यही नाही.

साम्यवादी देशांत कांहीं सहकारी सोसायट्या असतात. परंतु त्यांचे ध्येय व धोरण मूलतः निराळे आहे. तेथे जीवनातील सर्व व्यापार सरकारने व्यापलेल

असतात. फारच थोडे व्यवहार असे असतात की जेथे सरकारी यंत्रणेचा बळकट हात जाऊन पोहोचण्याची गरज नसते. तेथील समाजजीवनातील काही क्षेत्रे अर्शा असतात की सरकारने तेथील जनतेला ती उदार अंतःकरणाने मोकळी सोडली तरी मध्यवर्ति सरकारच्या सर्वेकष सत्तेला बाध येत नाही. अशा शिल्लक असलेल्या भागात साम्यवादी देशांतील सहकारी चळवळी चालू असतात. त्या पाठीमागील जीवननिष्ठा समूहवादीच असते. सरकारी हालचालीचा भाग म्हणजेच या साम्यवादी सहकारी चळवळी असतात. राष्ट्राच्या आयुष्यात त्यांचे महत्त्व थोडे आणि उपेक्षणीय असते.

उलट या नव्या सहकारी अर्थव्यवस्थेतील सोसायट्या या वरील दोन्ही सोसायट्यांहून सर्वस्वी निराळ्या राहतील. सहकार्य ही तिची जीवननिष्ठा राहिल. स्पर्धा वा समूहवाद या तत्त्वज्ञानापासून सहकार्यांचे तत्त्वज्ञान आमूलाग्र भिन्न आहे. सहकार्य हा या समाजव्यवस्थेचा पाया राहिल. सहकारी वृत्ति ही केंद्रस्थानी असेल व समाजाचे सर्व व्यवहार याच एका तत्वाप्रमाणे घडतील त्यामुळे ही सहकारी सोसायटी उद्दिष्ट, स्वरूप यामध्ये संपूर्णपणे नवी असेल.

सहकारी अर्थव्यवस्थेमागील तत्त्वज्ञान

या सहकारी अर्थव्यवस्थेचा विचार करण्यापूर्वी ती ज्या गृहीतकृत्यावर आधारलेली आहे तिचा अभ्यास होणे जरूर आहे. माणूस पिढाने सहकारवादी आहे. (Man is essentially a Cooperative being—M. N Roy) हा या चळवळीचा पाया आहे. त्याच्या मते सहकार्य ही माणसाची प्रकृति आहे. स्पर्धा ही त्याची विकृति आहे. मानवाचा गेल्या चारपाच हजार वर्षांचा इतिहास हा सहकारी प्रवृत्तीचा इतिहास आहे. सहकारवाद्यांचे हे महत्त्वाचे गृहीतकृत्य आहे. या विधानाची सत्यता पटविण्यासाठी इतिहासाची मदत घेतली तर मोठा बाका प्रसंग गुदरतो. कारण त्याची साक्ष उलटसुलट दोन्ही बाजूने मिळते. माणूस हा आक्रमणशील आहे. डार्विनने तर स्पर्धेवर आपले सारे विचार आधारले होते. त्यामुळे माणसाच्या जन्मजात सहकारी प्रवृत्तीबद्दल शंका वाटते. परंतु याचे उत्तर समाजचौकटीवर देखील अवलंबून

आहे. माणसाला ज्या तऱ्हेचें सामाजिक वातावरण अनुकूल असेल त्या तऱ्हेचे धोरण तो ठरवितो. त्यामुळें या विधानाच्या सत्यासत्यतेपेक्षा समाज-घडीचा अधिक विचार झाला पाहिजे. समाजाची ठेवणच अशी असली पाहिजे कीं तेथे माणसाच्या सहकारी वृत्तीला हटकून बहर येईल. अशी समाजरचना निर्माण करणे हे नजीकच्या काळातील आपलें ध्येय आहे.

सहकारी संघ

या सहकारी समाजव्यवस्थेचा कणा म्हणजे देशभर पसरलेले 'सहकारी संघ' (Cooperative Units) होत जागजागीं असे 'संघ' निर्माण होऊन सर्व व्यवहार या संघामार्फत झाले पाहिजेत. ते जसे जनतेकडून निर्माण होतील तसेच जनतेकडून चालविले जातील. हे संघ म्हणजे लोकांच्या स्वयस्फूर्त सहकार्याचें प्रतीक राहतील. या सहकारी संघांच्या कार्यासंबंधी आपणास असे खूप सागता येईल. परंतु त्याचे प्रत्यक्ष स्वरूप कसे राहील ? या संघाचा विस्तार केवढा असेल ? किती मैलाचा टापू या एका 'सहकारी संघा'मध्ये साभील झालेला असेल ? जास्तीत जास्त किती लोकसख्या त्याच्या वर्तुळामध्ये येईल ? हे सारे प्रश्न अनिर्णित राहतात. याचें उत्तर कांटेकोरपणे देता येणे आज अशक्य आहे. मैलामध्ये किंवा फर्लांगामध्ये जमिनीचा भाग सागता येणार नाही. गणिताच्या भाषेत त्यातीस लोकांचें वर्णन करता येणार नाही. परंतु ढोबळमानाने याचाचत नियम सागता येईल तो असा कीं 'सहकारी संघाचा' भूभाग इतका लहान असावा कीं त्यात प्रत्येक नागरिकाला पूर्णपणे भाग घेता यावा आणि तो इतका मोठा असावा कीं त्यामुळे आधुनिक यत्नाचा फायदा घेता यावा. ही सीमारेषा मारणे हे फार कौशल्याचें काम आहे. कारण सहकारी संघ लहान ठेवला तर शेतीचे मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन, वीजेचा पुरवठा वा वासारख्या तंत्रविद्येचा उपयोग करून घेणें अशक्य होईल. उलट अशा यत्नाचा फायदा ध्यावयाचा म्हटले तरी संघ-विस्तार खूप मोठा होईल. त्यामुळे उत्पादन-क्षमता आणि कार्यक्षमता निश्चित वाढेल. परंतु मग त्याचें क्षेत्र इतके वाढेल कीं तें सामान्य माणसाच्या आढोक्याच्या बाहेरचें राहील.

त्यामध्ये व्यक्तींचे सार्वभौमत्व गडप होऊन जाईल. ही शृंगापत्ति कशी चुकवावयाची हा प्रश्न आहे. परंतु स्थूलमानानें हेच तत्त्व सहकारी 'सघा'च्या निर्मितीमागे असेल. तिचे जास्तीत जास्त कसोशीनें पालन झालें पाहिजे.

सहकारी अर्थव्यवस्थेचे मूलभूत सिद्धान्त

या सहकारी जीवनाचा एक महत्त्वाचा सिद्धान्त वर सांगितला. परंतु याशिवाय आणखी कांहीं मूलभूत तत्त्वे सांगितलीं पाहिजेत. त्या दिशेने सघाने आपली पावले टाकावीत. त्यापैकी काहीं नियम साररूपानें सागता येतील ते असे :

(१) देशामध्ये एक मध्यवर्ति नियोजनसमिति असेल. (Central Planning Commission) ही समिति देशाचें उत्पादन आणि विभाजन यांसंबंधी मार्गदर्शन करील. नियोजन हे आधुनिक राष्ट्रांचे अगभूत लक्षण बनले आहे. अर्थात हे नियोजन भांडवलशाही राष्ट्रांत असतें. त्याचप्रमाणें साम्यवादी देशातही असते. परंतु या नियोजनामुळे दोन्ही देशात व्यक्ति-विकास मुक्तपणाने होत नाही. साम्यवादी देशात तर सत्ताकेद्रीकरणामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य अर्धांगवायु झाल्यासारखे लुळे होऊन पडते. भांडवलशाही राष्ट्रांतील नियोजन भांडवलशाहीला जीवदान देण्यासाठीं असते. त्यांना सामान्य लोकावरील आपली आर्थिक पकड दिली होऊं द्यावयाची नसते. त्यामुळे तेथील नियोजन देखील व्यक्ति विकासाला पोषक ठरत नाही. सहकारी जीवनांतील नियोजनाचे कार्य वरील दोन्हीहूनही भिन्न राहिल. येथें देशांतील सर्व सहकारी सघ उत्पादन, विभाजन यासंबंधी सर्व निर्णय स्वतःच घेतील परंतु एका सहकारी सघाला इतर सहकारी सघांच्या गरजा वा अडचणी समजणे शक्य नसते. उत्तरेकडे धान्याचा तुटवडा असला आणि दक्षिणेकडे कापडाची दुर्मिळता असली तर मध्यवर्ति समितीला याची जाणीव असली पाहिजे. आपलें उत्पादनाचें धोरण तो त्याप्रमाणे ठरवूं शकेल. यासाठीं मध्यवर्ति नियोजन समितीनें देशांतील सर्व सहकारी केंद्रांची पूर्ण माहिती गोळा केली पाहिजे. देशाची तात्कालिक निकड कोणती, अद्याप कोठें किती उत्पादनशक्ति सुप्त

आहे ही माहिती या समितीला असली पाहिजे. त्यानुसार ही मध्यवर्ति समिती इतर केंद्रांना माहिती पुरवील व त्यांना कांहीं विनंतीवजा सूचना करील. परंतु या मध्यवर्ति समितीची मुख्य भूमिका मित्र, मार्गदर्शक आणि तत्त्वज्ञ (Friend, Guide and Philosopher) हीच राहिल, तीच नाती सर्व केंद्रांशी ठेवली जातील.

(२) या सहकारी अर्थव्यवस्थेचे यश मोजण्याचे एकच एक गमक म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीचे सुखी जीवन ! 'सहकारी संघां'तील व देशातील प्रत्येक इसम आर्थिक-स्वातंत्र्य भोगत असला पाहिजे. त्याला देशाच्या भरभराटीची फळे चाखावयास मिळाली पाहिजेत. व्यक्तीच्या विकासाऐवजी " देशाचे वैभव " ' संघाचे कल्याण ' असल्या फसव्या समूहवादी धाषणा उपयोगाच्या नाहीत. शहर लोकांमध्ये प्रत्येकजण विपन्नावस्थेत आहे. परंतु सर्वांचा संघ मात्र ऐश्वर्यसपन्न आहे ही भाषा घातकी आणि आत्मबंचक आहे. असल्या समूहवादी विचारापासून अर्थरचना अलिप्त असली पाहिजे. व्यक्ति हाच तिच्या वैभवाचा मानदंड राहिला पाहिजे.

(३) सहकारी अर्थव्यवस्थेला सुरुवात जरी सहकारी शेतीने वा एखाद्या सहकारी केंद्राने होणारी असली तरी हे सहकार्यांचे तत्त्व हळूहळू सान्या जीवनभर व्यापले गेले पाहिजे. समाजाचा प्रत्येक व्यवहार अशा ' संघा ' कडून झाला पाहिजे. या समाजांत उत्पादक, विक्रेता वा गिःहाईक, मालक, मजूर असली कृत्रिम नाती नष्ट झाली पाहिजेत. या सर्व भूमिका एक-समयाच्छेद करून सहकारी संघामार्फत पाग पडल्या पाहिजेत. यामध्ये विसंगति वा विरोधाभास वाटण्याचे कोणासच कारण नाही.

(४) ' स्वयंस्फूर्त हालचाली ' हे या सहकारी संघाचे मुख्य सूत्र राहिल. आपल्या छोट्याशा केंद्रांत त्यांना जर कांहीं बदल हवा असेल तर तो त्यांनी जरूर करावा. त्यासाठी त्यांनी 'वरून' आदेश येण्याची वाट पहाण्याचे कारण नाही. मध्यवर्ति सरकार आणि ही केंद्रे यांची नाती मालक आणि नोकर यांच्या स्वरूपाची राहणार नाहीत. तर ती दोन समानधर्मी मित्रांची वा हिताचिंतकांची राहतील. कुठल्याही नव्या धोरणाला सुरुवात स्वतः-

पासून असल्यामुळे प्रत्येकाला त्यासाठी विचार केला पाहिजे. अशा संवयी निर्माण होणे लोकशाहीला अत्यंत आवश्यक आहे. याच एका पद्धतीमुळे लोक अहर्निश जागरूक राहतील. त्यांचा आपल्या कर्तृत्वावरील विश्वास दुणावेल व आत्मविश्वासाला नवे तेज प्राप्त होईल. ग्रीक शहरात पूर्वी जी 'प्रत्यक्ष लोकशाही' होती त्याच स्वरूपाची ही रचना राहिल. या सहकारी संघाच्या कार्यामुळेच केवळ व्यक्ति-स्वातंत्र्य किंवा लोकशाही आटोक्यात येईल याला दुसरा जवळचा मार्ग नाही.

(५) या सहकारी अर्थव्यवस्थेची प्रेरकशक्ति (incentive) कोणती ? हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भांडवलराही समाजरचनेत नफा हीच उद्योगपतीची कार्यकारी शक्ति असते. परंतु ही शक्ति हानिकारक असली तरी भरपूर प्रबल असते. सर्व व्यवहार त्यामुळे वेगाने चालू असतात. साम्यवादी राज्यांत 'समूहवादाची कल्पना' हे कार्य करते. तेथे 'समाजाचे कल्याण' ही अमूर्त, अदृश्य कल्पना त्यांच्या जीवनात स्फूर्तिदात्री असते. या 'काल्पनिक वैभवाचे' ते उपासक असतात राष्ट्र या खोट्या देवतेची ते मानसपूजा करतात. ही भावपूजा अती अनिष्ट असली तरी ती जबरदस्त प्रेरक शक्ति आहे यातही शंका नाही. परंतु या सहकारी समाजात खाजगी नफा वा सर्व समाजाचे कल्याण या कल्पना अस्तित्वांतच राहणार नाहीत. अग येथे कार्यप्रवृत्त करणारी शक्ति कोणती ? या प्रश्नाचे उत्तर व्यक्तीचे मानसशास्त्र व समाजशास्त्र विचारात घेऊन दिले पाहिजे. 'माझ्या व्यक्ति-मत्त्वाचा विकास' हीच ती स्फूर्तिदात्री शक्ति होय. इतर समाजव्यवस्थेत माझ्या अतरीच्या शक्तीचा फुलोरा फुलू शकत नाही. त्यांना फक्त येथेच बहर येतो. त्यामुळे मी प्रामाणिकपणे राबले पाहिजे ही कल्पना त्यांच्या मनात दृढ झाली पाहिजे. त्यासाठी प्रथम स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव सर्वांना झाली पाहिजे. ही तीव्र इच्छा निर्माण होणे सोपे नाही. त्यासाठी व्यक्तिचा सांस्कृतिक विकास झाला पाहिजे. तो शिक्षणाने होऊ शकेल. नागरिक सुशिक्षित झाले म्हणजे या गोष्टी कठीण नाहीत. ही पूर्व-अट मात्र त्यासाठी पूर्ण झाली पाहिजे.

सहकारी अर्थव्यवस्थेतील कांही अनिर्णित प्रश्न

सहकारी अर्थव्यवस्थेचा एवढा प्रपंच केला, तरी अद्यापही कांही कोऱ्या जागा भरावयाच्या शिल्लक रहातात. वरील विस्ताराला त्यामुळे मर्यादा आहेत हे विसरून चालत नाही. कांही प्रश्न या नव्या रचनेत अनिर्णित राहतात. त्यांपैकी कांहीचा उल्लेख करतां येईल.

(१) या सहकारी तत्त्वाप्रमाणे शेती वा लहान धंदे चालविता येतील. पण प्रचंड उद्योगधंदे नियंत्रित करणे शक्य होईल ? बँका, खाणी याची मालकी सहकारी तत्त्वाप्रमाणे कोणाकडे देतां येईल ? मोठमोठे कारखाने, कापडाच्या अवाढव्य गिरण्या या सहकारा सधाकडून चालविणे केवळ अशक्य नाही का ? ते शक्य करावयाचे ठरविले तरी त्यासाठी एवढे भाडवळ कुठून उभारावयाचे ? यासाठी सहकारी सस्थाची (Public Corporation) योजना आंखली तरी तेथे भाडवळाचा प्रश्न कसा सुटेल ? त्यासाठी राष्ट्रीय-करणाचा आश्रय घ्यावयाचा तर मग या अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत तत्त्वाशी ते विसंगत होणार नाही का ? त्याचे उत्तर या तत्त्वाप्रमाणे कोणते असेल ?

(२) देशातील विविध सहकारी केंद्रे व मध्यवर्ति सरकार याचे संबन्ध मित्रत्वाचे असावेत हे ठीक आहे परंतु दोघामध्ये संघर्ष निर्माण झाला तर ? त्यावेळीं अधिक प्रभावी आवाज कोणाचा असावा ? राष्ट्र आणि सहकारी संघ याचप्रमाणे दोन सहकारी संघ यांच्यातील नाती कशी असावीत ? त्यांच्यात असहकार आडवा आला तर राष्ट्राचे अधिकार कोठपर्यंत उपयोगी पडतात ? या संघर्षनेतून एखाद्या सहकारी सधाला कुठून निघण्याचे स्वातंत्र्य राहिल कां ?

(३) वस्तूंच्या किंमती ठरविण्यासाठी कोणत्या तत्त्वाचा अवलंब केला जाईल ? भांडवलशाहीला राष्ट्रात मागणी आणि पुरवठा या न्यायाने किंमती नियंत्रित केल्या जातात. साम्यवादी अर्थव्यवस्थेत मध्यवर्ति नियोजन समिति हे सर्व निर्णय घेते. सहकारी अर्थव्यवस्थेत किंमती ठरविण्याची पद्धति (Price Mechanism) कोणती राहिल ?

(४) 'सहकारी केंद्राचे' कार्यक्षेत्र ठरविण्याचे तत्त्व जरी सांगितले तरी व्यवहारात किती मैल, खेडी वा. लोकसंख्येचा टापू एका सहकारी गटात सामील करू द्यावयाचा ?

ही किंवा यासारखी आणखी काही प्रश्नचिन्हे या व्यवस्थेत न सुटलेली आहेत. परंतु याचा अर्थ असा न हे की ती अनतापर्यंत सुटणार नाहीत. ही योजना अद्याप गर्भावस्थेत आहे. तिच्यातील अपुरेपणाची जाणीव तीव्र आहे याचाच अर्थ तो अपुरेपणा नष्ट होणारा असा आहे. हे तत्त्वज्ञान अजून समृद्ध झाले पाहिजे. यथावकाश या उणिवा दूर होतील असा आशावाद खास अवास्तव ठरणार नाही.

व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि पक्ष राजकारण

पक्षपद्धति प्रातिनिधिक लोकशाहीमध्ये अत्यंत आवश्यक मानली जाते. मतदाराना राजकीय शिक्षण देण्याचे व नवे विचार समाजांत फैलावण्याचे एक प्रमुख साधन म्हणून राजकीय पक्षाकडे पाहिले जाते. आजच्या समाजात पक्षपद्धतीवाचून व्यक्तिविकास ही गोष्ट जवळजवळ अशक्य वाटते परंतु राजकीय पक्षामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याला खरोखर मदत होते का ? हा प्रश्न आज काही विचारवंतांना शंकाकुल करीत आहे. या दृष्टीने राजकीय पक्षाचा अधिक सखोल अभ्यास झाला पाहिजे.

पक्षपद्धतीचा उगम

आधुनिक राजकीय पक्षांचा जन्म सतराव्या शतकांत इंग्लंडमध्ये झाला. राजा आणि प्रजा यांच्या अधिकारक्षेत्राचा संघर्ष त्यावेळी उत्पन्न झाला होता. राजसत्तेच्या पुरस्कार्यांना त्यावेळी कॅव्हेलिअर्स म्हणत व प्रजेच्या पुरस्कार्यांना राउंडहेड्स म्हणून संबोधित. याच पक्षाचीं नावे पुढे टोरी आणि वि्हग अशीं पडलीं. बदलल्या परिस्थितीनुसार टोरी पक्षाचे रूपांतर हुजूर पक्षांत झाले व वि्हग गटाची उत्कान्ति उदारमतवादी पक्षांत झाली. इंग्लंडच्या या पक्षपद्धतीचे अनुकरण पुढे इतर देशांतही करण्यांत आले व ते आज पुष्कळ राज्यांचे अभिन्न अंग होऊन बसले.

राजकीय पक्षांचा उदय इंग्लंडमध्ये राजाविरुद्ध प्रजा यांच्या संघर्षात झालेला असला तरी त्याला खरा प्रारंभ युरोपांतील औद्योगिक क्रांतीनंतरच झालेला आहे. औद्योगिक क्रांतीमुळे इंग्लंडप्रमाणे युरोपमध्ये उत्पादनाची साधने आमूलाग्र बदलली. पूर्वीची खेड्यांतील जीवित साधने इतिहासजमा झाली. कारखाने, गिरण्या यांची नवी केंद्रे राज्यांत सुट्टे झाली. औद्योगीकरण झपाट्याने वाढल्यामुळे नवी शहरे वसून तेथे मजुरांची संख्या द्रुत गतीने वाढू लागली. खेड्यांतील धंदे मोडकळीला आल्यामुळे तेथील बेकार कारागीर व कामगार शहराकडे येऊ लागले. राज्यामध्ये शहरांची संख्या झपाट्याने वाढू लागली व खेडी ओस पडू लागली. ज्या नव्या बदलामुळे हजारो मजूर एकत्र आले व त्यांना मतदानाचा अधिकार मिळाला. मतदारांची संख्या मोठ्या संख्येने वाढली.

मतदारसंघ मोठ्या प्रमाणावर विस्तारले

मतदारांची संख्या लाखोनी वाढल्यामुळे त्यांना भेटणे उमेदवारांना मुश्किल होऊ लागले. पूर्वी मतदारांची संख्या कमी, मतदारसंघ लहान, त्यामुळे उमेदवार स्वतःच आपल्या संघांत हिंडून मतदारामध्ये प्रचार करित असत. आता शेकडो चौरस मैलांचा टापू व लाखो मतदार यामुळे एका उमेदवाराला स्वतःचा प्रचार करणे अशक्य झाले, अशा वेळी प्रचाराची साधने द्रुत गतीने बदलत होती. 'छुडीचे मानसशास्त्र' न कळत कार्य करित होते. या सर्वांचा परिणाम म्हणून श्रमाच्या दृष्टीने निवडणुकीचा प्रचार एका व्यक्तीला अशक्य झालाच. परंतु खर्चाच्या दृष्टीने देखील निवडणूकप्रचार एका उमेदवाराच्या शक्यतेच्या पलीकडे गेला. साहजिकच अनेक उमेदवार कुठल्या तरी सामान्य भूमिकेवर एकत्र येऊ लागले. या काळांत धनिकाचे हितरक्षण व मजुरांचे हितरक्षण हे दोन आर्थिक कार्यक्रम उमेदवारांना मिळाले. सामाजिक प्रगतीच्या दृष्टीने देखील स्थितिप्रिय व प्रगमनशील असे उमेदवारांचे दोन गट पडले. त्यांच्यातून स्पष्टपणे राजकीय पक्ष उदयाला आले. आज प्रत्येक राजकीय पक्षाला निश्चित राजकीय तत्त्वज्ञान व संघटनेमध्ये अंतर्गत लोकशाही आवश्यक आहे असे मानले जाते. पुष्कळ पक्षांमधून या गोष्टी आढळतात.

एकपक्ष, द्विपक्ष आणि अनेक पक्ष

आज जगामध्ये पक्षपद्धतीचे तीन प्रमुख प्रकार आढळतात. साम्यवादी राज्यांतील एकपक्षपद्धति, इंग्लंड आदि राज्यांतील द्विपक्षपद्धति आणि फ्रान्ससारख्या राज्यांतील अनेकपक्षपद्धति. यांपैकी साम्यवादी राज्यांतील एकपक्षपद्धतीचा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने विचार करतां ती व्यक्तिविकासाला मारक आहे असाच निर्णय द्यावा लागेल. साम्यवादी विचारवतांच्या दृष्टीने भांडवलशाही राज्यांत भांडवलदार व कामगार असे दोन पक्ष असतात. त्यामुळे प्रत्येक वर्गाचे हितरक्षण करणारा एक पक्ष तेथे स्थापन होणे जरूर आहे. साम्यवादी राज्यांत फक्त कामगाराचा वर्ग असल्यामुळे तेथे द्विपक्षपद्धतीला स्थान असण्याचे कारण नाही. कारण पक्ष हे मुख्यतः आर्थिक हितरक्षणाचे निदर्शक असतात असे त्यांना वाटते.

साम्यवाद्यांचा हा विचार व्यक्तिस्वातंत्र्याला विघातक आहे हे आज इतिहासाने सिद्ध केले आहे. कारण अशा कामगार राज्यांत धनलोभासाठी अनेक पक्ष असण्याची गरज नसली तरी सत्तालोभ आढोव्यांत ठेवण्यासाठी विरोधी पक्षाची आवश्यकता आहे. आर्थिक सत्तेबरोबर मानवी मनामध्ये अधिकारलालसा फार प्रबल आहे हे नाकबूल करून चालणार नाही. त्यासाठी तरी पक्ष-पद्धतीची गरज नाही काय ?

साम्यवादी राज्यांतील एकपक्षपद्धति व्यक्तिस्वातंत्र्याला हानिकारक आहे हे सिद्ध करण्याची देखील फारशी गरज नाही. परंतु इंग्लंड-फ्रान्स-मधील द्विपक्ष किंवा अनेक पक्षपद्धति देखील व्यक्तिस्वातंत्र्याला मारक ठरत आहे असा विचारप्रवाह अलीकडे राज्यशास्त्रज्ञांत आढळत आहे. या राज्यशास्त्रज्ञांत मानवेंद्रनाथ रॉय जयप्रकाश नारायण यासारखे हिंदुस्थानांतील विचारवंत तर आहेतच; परंतु ऑस्ट्रेलियासारखे पाश्चात्य नामवंत पंडितही आहेत. पक्षपद्धतीवरील या विद्वानांची टीका केवळ नकारात्मक नाही तर ती विधायक किंवा भावात्मक आहे. त्यांच्या विचारांचा पुरस्कर्ता व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या समृद्धीसाठी. वेगळे जरूर आहे, इतकंच नव्हे तर जगदी अटळ आहे.

पक्षपद्धतीतील धोके

पक्षपद्धतीमध्ये मुख्यतः चार प्रकारचे धोके आहेत. पहिला धोका म्हणजे 'सामूहिक अहंकारांतून' (Collective Ego) पक्षाला हळुहळू परमेश्वराचे स्वरूप प्राप्त होतें पक्षनिष्ठा लोकशाहीच्या निष्ठेपेक्षां उच्च मानली जाते. दुसरे संकट म्हणजे पक्षराजकारण अखेरीस सत्ताराजकारण ठरते व अधिकारप्राप्तीचे घाणेरडे खेळ सुरू होतात. तिसरे म्हणजे पक्षाच्या करब्या शिस्तीमुळे एखाद्या विधानसभेत वा संस्थेत अखेरीस अल्पसंख्याकांचें बहुसंख्यांकावर राज्य सुरू होते व लोकशाही तत्त्व अवमानलें जातें. चवथी आपत्ति म्हणजे पक्षामुळे 'राजकीय असृश्यता' निर्माण होते. एक पक्ष दुसऱ्या पक्षाबद्दल असहिष्णु प्रवृत्ति धारण करतो व त्यांना असृश्यासारखा टाळू लागतो.

सामूहिक अहंकार

इसवी सन अठराशेंच्या उत्तरार्धात युरोपमध्ये औद्योगिक क्रांति झाली. या क्रांतीचा अटळ परिणाम म्हणून मतदारसंघ विस्तृत झाले. रूषीनें माडलेली 'प्रत्यक्ष लोकशाहीची' कल्पना अव्यवहार्य ठरली. ग्रीसमध्ये पूर्वी सर्व नागरिक एकत्र जमून आपले निर्णय घेत असत. ही लोकशाही व्यापक मतदारसंघामुळे अशक्य झाली. निवडणुका लढविणें ही बाब एकट्या दुकट्या उमेदवाराला अवघड झाली. कारण प्रचाराचें क्षेत्र मोठें झाले. प्रचाराची साधने बदललीं. यासाठीं शेकडों रुपयांचा खर्च होऊं लागला. 'लोकमताचे' नवे मानसशास्त्र तयार झालें. थोडक्यांत म्हणजे निवडणुकांचें तंत्र आणि मंत्र ज्ञपाच्यानें बदलले यासाठीं उमेदवारांना संघटितरीत्या प्रयत्न करण्याची गरज भासू लागली. या जाणिवेंतूनच पक्षपद्धतीचा उदय झाला. आपल्या विविध राजकीय गरजा भागविण्यासाठीं माणसानें राजकीय पक्ष स्थापन केले. माणूस हाच या पक्षपद्धतीचा निर्माता आहे. परंतु दुर्दैव असें की निर्माताच कधीकधी आपल्या निर्मितीचा गुलाम होता व इतिहास बदलून जातो. पक्षपद्धतीबद्दल असाच काहींचा प्रकार झाला आहे. या राजकीय पक्षांच्या संघटनेला हळुहळू 'सामूहिक अहंकाराचे'

स्वरूप प्राप्त झालें. या 'सामाजिक अहंकाराला' अवास्तव प्रतिष्ठा मिळू लागली. पक्षाला अव्यक्त, अमूर्त देवतेचें स्थान दिलें जाऊं लागलें. या मानसशास्त्रीय प्रवृत्तीतून पक्षाची पूजा सुरू झाली. पक्षाचें वैभवीकरण हें साध्य बनलें व पक्षांतील व्यक्ति साधन ठरलें. पक्ष आणि व्यक्ति यांचे संबंध वास्तविक उलट असावयाला हवे होते. पक्षासाठी व्यक्ति नसून, व्यक्तीसाठी विविध पक्ष असतात. परंतु येथें हा क्रम बदलला. त्यामुळे पक्षासाठी सभासदांनी सर्वस्व अर्पण करावें याला महत्त्व प्राप्त झाले. पक्षांच्या वेदीवर सभासदांचे सर्वस्व अर्पण करणे याला पक्षनिष्ठा असे मोहक नांव दिलें जाऊं लागले. अशी पक्षनिष्ठा म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मृत्यूचें दुसरे नांव असतें. परंतु या निष्ठेला अकारण श्रेष्ठत्व मिळाले व माणसाचे मध्यवर्ति स्थान व सार्वभौमत्व नष्ट झालें. माणसानें पक्ष निर्माण केले. परंतु माणूसच या पक्षाचा गुलाम बनला. निर्माता आपल्या निर्मितीचा अंकित झाला म्हणजे दुःखान्तिका सुरू होते. पक्षपद्धतीने या शोक-पर्यवसायी नाटकाची नांदी केव्हाच गाथिलेली आहे. 'सामाजिक अहंकाराची' मानसशास्त्रीय मीमांसा देखील आपण केलेली आहे. अशी पक्षपद्धति राज्यांत रूढ झाली तर लोकशाही किंवा व्यक्तिस्वातंत्र्य प्रचल होईल काय ?

पक्षराजकारण हें सत्ताराजकारण

वरील अटळ धोक्यांप्रमाणें दुसरी आपत्ति म्हणजे पक्षराजकारणाला प्राप्त होणारें सत्ताराजकारणाचे गलिच्छ स्वरूप ! वास्तविक लोकशिक्षण हें पक्षाचें साध्य व सत्ता हे त्याचें साधन आहे. परंतु येथेही सत्तेच्या साधनाला प्राधान्य मिळतें व लोकशिक्षणाच्या साध्याला फार गौण स्थान मिळू लागतें. लोकांना शहाणे करणे, त्यांना राजकीय ज्ञान देणें ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे. जनतेला राजकीय धडे देऊन पक्ष आपल्या कार्याचा प्रचार करूं लागले तर त्यांत कांहीं अनुचित नाहीं. परंतु पक्ष हा मार्ग फार दुरूचा म्हणून दाखून देतात. राजकीय शिक्षण हा सत्ता हस्तगत करण्याचा फार लांबचा रास्ता आहे. तेथें बुद्धीला आवाहन करण्याचें असतें.

त्यापेक्षां मतदारांच्या भावनांना आवाहन करणें सोपें आणि सोयीस्कर असतें. राणा भीमदेवी थाटाचीं भाषणे करून भावना पेटविणें, प्रक्षोभक पत्रकें काढून भावना चेतविणें, ज्यामुळें झुडांचा ठन्माद (mass hysteria) निर्माण होईल असें कांही तरी मार्ग अवलंबिणें पक्षांना सोयीचें असते. कारण या मार्गाने भावनांच्या प्रभावाखाली बुद्धि लुप्त होते व त्या पक्षांच्या विचाराची तपासणी दुर्मिळ होते. शिवाय सत्ता हस्तगत करण्याचा हा सगळ्यांत जवळचा रस्ता आहे. एका पक्षानें या मार्गाचा अवलंब केला तर दुसऱ्या पक्षाला याच पद्धतीचा स्वीकार करावा लागतो. कारण मतदारांची विवेकशक्ति जाग्रत करून त्याचीं मते भिळविण्याइतका त्यांना वेळ असतो कुठे ? व तो बेभरंवशाचा मार्ग पत्करा तरी का ? यामुळें या विविध पक्षामध्ये मतदाराना शिक्षण देण्याऐवजीं त्यांना भुलविण्याची नवी शर्यत सुरू होते. या चढाओढीत ज्याला विजय मिळेल त्याला अधिकारप्राप्ति होईल म्हणून प्रत्येक पक्ष लोकाना बनावण्याची सर्व कोशिस करूं लागतो. लोकशाही अशा वेळीं 'लोकाना बनविणारी शाही' न बनली तरच आश्चर्य. झुडीचे मानसशास्त्र प्रगत झालेल्या आजच्या काळात ही भीति वाढत चालली आहे. प्रचाराच्या जोरावर सारा समाज हे पक्ष भाहून (Hypnotise) टाकण्याचा प्रयत्न करतात. या स्पर्धेमुळे जनतेचीं पक्षाचा दुष्ट खेळ सुरू होतो व त्यांना सत्ताप्राप्तीचे किळसवाणें स्वरूप प्राप्त होते. या सर्व खेळांत सार्वभौमसत्तेचें केद्र अश्लेली खुद्द जनता 'प्याद्या' प्रमाणें बापरली जाते. पक्षराजकारणात सत्ताकाक्षेला भिळणारे प्राधान्य अपरिहार्य असतें. व त्यातून निर्माण होणारी ही लोकशाहीची विकृति अटळ ठरते.

अल्पमतांचें राज्य

पक्षपद्धतीमुळें वरील दोन्ही धोक्याप्रमाणें तिसरा धोका फार मोठा आहे. त्यामुळे लोकशाहीच्या मुळावरच आघात केला जातो. लोकशाही म्हणजे बहुसंख्याकांचे राज्य (rule of majority) हें सर्वमान्य आहे. परंतु पक्षांमुळें बहुसंख्याकांपेवजीं अल्पसंख्याकांचें बहुमतवास्यांवर

राज्य सुरू होते. हे विधान सत्कृतदर्शनी फसवे वाटेल म्हणून उदाहरणाने हे सिद्ध करू या ! समजा, एखाद्या विधान सभेत शंभर सभासद आहेत. तेथे काँग्रेसप्रमाणे इतर पक्ष आहेत. काँग्रेसचे संख्याबल ५१ असून इतर सर्व पक्षांचे संख्याबल ४९ असे आहे. विधानसभेपुढे एखाद्या कराचे बिल आल्यावर काँग्रेसचा विरोध असला तर ते नापास होईल. परंतु काँग्रेसचा या बिलाला विरोध म्हणजे काँग्रेसच्या ५१ सभासदांचा एकजात विरोध असे कधी नसते. या ५१ सभासदांपैकी ३० सभासदांचा विरोध असला तरी भागते. पक्षाच्या सभेत ३० विरुद्ध २१ मतानी हे बिल फेटाळले जाते. पक्षाच्या शिस्तीमुळे विधानसभेत काँग्रेसच्या या २१ सभासदांवर तो निर्णय बधनकारक असतो. विधानसभेत तो ठराव ४९ विरोधकाना मान्य असतो. शिवाय काँग्रेसमधील २१ सदस्यांना देखील तो मंजूर असतो. म्हणजे शंभरपैकी ७० सभासदांना ठराव संमत असतो. परंतु केवळ ३० सभासदांच्या जोरावर तो ठराव फेटाळला जाऊ शकतो. अल्पसंख्याकांचा बहुसंख्याकांवर होणारा हा जुलूम केवळ पक्षपद्धतीमुळे असतो. पक्षाची करडी शिस्त काढून घेतली तर विधानसभेचा सारा निर्णय बदलला जाईल. याची प्रचीति दिल्लीच्या विधानसभेत 'हिंदुकोड बिला'च्या वेळी सर्वांना आलेली आहे. याच इतिहासाची पुनरावृत्ति सर्वत्र वेळोवेळी होणे अशक्य नाही. पक्षपद्धतीचा 'लोकशाही' वर होणारा हा 'बलात्कार' समर्थनीय आहे असे पक्षनिष्ठ तरी म्हणतील कां ? त्यांनी असे म्हटले तर त्याची निष्ठा लोकशाहीच्या श्रेष्ठ मूल्यापेक्षा एका पक्षालाच अधिक आहे असे म्हणावे लागेल. राज्यात बहुमतवाल्याची सत्ता अमते परंतु या बहुमतवाल्यांवर त्यांच्या राजकीय पक्षांचा ताबा असतो. म्हणजे पर्यायाने राज्यावर हे पक्षच राज्य करतात असे म्हणावे लागेल. पक्षाचे निर्णय हे देखील खऱ्या अर्थाने पक्षाचे नसतात. पक्षामध्ये एकादाच नेता कणखर आणि बुद्धिमान असतो. हा पुढारी अनेक वेळा आपले निर्णय इतरांवर लादित असतो. त्याच्याकडे नेतृत्व गेलेले असते. याला कारण त्याची अचूक निर्णयशक्ति असतेच असे नाही. सत्तालालसा आणि कपूशाही यांच्या बळावर देखील तो हे धुरीणत्व आपल्याकडे घेत असतो. गत आयु-

ध्यातील 'त्यागा'चें (हा त्यागही कित्येकवेळा विवाद्य मुद्दा असतो.) भाडवळ त्याला उपयोगी पडते. अशा वेळीं आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जोरावर हे नेते आपला निर्णय इतर सभासदावर लादतात. सर्वच सभासद या पक्षातील ' अनभिषिक्त राजा 'पुढे मान तुकवितात असें नाहीं. ते त्याच्याविरुद्ध बंडही पुकारतात. परंतु स्वतंत्र अस्तित्व घोषित करणाऱ्या या बंडखोरांना पक्षाशी बेइमानी केली या नावाखाली पक्षातून हाकलून दिलें जाते. त्यांच्यावर 'पक्षद्रोहा'चा वा बेशिस्त वर्तनाचा "आरोप" (!) ठेवला जातो. याचा प्रत्यय कॉंग्रेसच्या सघटनेमध्ये व. नरिमन, देशगौरव सुभाषचंद्र बोस, डॉ. ना. भि. खरे यांच्या बाबतीत आला आहे. हा मुद्दा वादग्रस्त अमला तरी प्रस्तुत लेखकाचे तरी असें मत आहे. पक्षाशिवाय इतर पद्धतीत हा धोका नाहीं असे नाहीं. बुद्धिमान् व सत्ताकाक्षी हे कुठल्याही समाजव्यवस्थेत सामान्य सभासदावर अधिकार गाजविणारच. परंतु त्यात मोठी तफावत पडेल असे वाटते.

राजकीय अस्पृश्यता

वरील तिन्ही मुद्याप्रमाणे शेवटचा चवथा मुद्दा म्हणजे पक्षामुळे निर्माण होणारी " राजकीय अस्पृश्यता " समाजात आज अस्पृश्यता नष्ट करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. त्यांना थोडेसे फळही आलेलें आहे. परंतु एका दिशेनें नष्ट होणारी अस्पृश्यता दुसऱ्या बाजूने आमच्या जीवनात घुसत आहे. पक्षानिष्ठेमुळे सभासद दुसऱ्या पक्षातील चागल्या त्रिचाराकडे दुर्लक्ष करतो आणि आपल्या पक्षातील वैगुण्याकडे डोळेझाक करतो. इतकेंच नव्हे, तर आपले दोष हेच सद्गुण आहेत असा बहाणा करू लागतो. आपल्यातील चागल्या भागाचे अवास्तव स्तोम माजविणे हें तर त्याचें जणुं जीवकार्यच असतें ! यातून शेवटीं अशी भूमिका निर्माण होते कीं माझ्या पक्षाचे तेवढे सर्व चांगलें व इतर पक्षाचे तेवढें एकजात वाईट ! या प्रवृत्तीतूनच असहिष्णुता निर्माण होते. पूर्वी धर्माच्या बाबतीत अशीच भूमिका धार्मिक माणसामध्ये निर्माण झाली होती. सर्व सत्य फक्त माझ्याच धर्मांमै सांगितलें आहे व इतर धर्मांनीं सांगितलेली सर्व सत्ये ' असत्य ' आहेत

अशी त्याची समजूत होती. इस्लाम धर्मीयांनी हा कडवेपणा पूर्णोश्ाने व्यक्त केला. जुन्या धर्माचे हे 'उदात्त आणि उज्ज्वल कार्य' आज राजकीय 'पक्ष' करित आहेत. दुसऱ्या पक्षाचे ध्येय व धोरण अधःपाताकडे नेणारे असून माझाच पक्ष फक्त देशोन्नति करणार असा आधळा विश्वास सभासदात निर्माण होतो. त्यांतूनच कडवा विरोध सुरू होतो. त्याचे पर्य-बसान तीव्र द्वेषात होतें. इतर पक्षीयाना हे सभासद असृश्याप्रमाणे टाळू लागतात. त्यांच्याशी राजकारणांत तर नव्हेच, पण खाजगी जीवनांतही असहकार पुकारला जाऊ लागतो. हा मानसिक अधःपात दुःखदायक आहे; परंतु तो अटळ म्हणून हे दुःख द्विगुणित होते. पक्षाची अशी चौकट निर्माण झाली म्हणजे इतराबद्दल कडवटपणाने बोलणे हे देखील जणू पक्षनिष्ठेचे लक्षण मानले जाऊ लागते व इतर पक्षीयांच्या भूमिकेबद्दल सहिष्णुतेने, सावधानतेने बोलणाऱ्या सभासदांच्या पक्षप्रेमाबद्दल शका घेतली जाऊ लागते. पक्षाच्या साऱ्यात हा अधःपात अपरिहार्य ठरतो. त्यामुळे चांगले विचारी पुरुष देखील इतर पक्षीयाशी अशाच भूमिकेवरून वागू लागतात. या असहिष्णु आणि अधः प्रवृत्तीतून सत्यान्वेषण होणे कदापि तरी शक्य आहे का ? आणि सत्याचा शोध हे तर लोकशाहीचे उज्ज्वल कार्य आहे ना? परंतु या हेतूची पक्षपद्धतीमुळे अशी केविलवाणी स्थिति होणे अगदी अटळ आहे.

या विविध कारणामुळे पक्षपद्धतीबद्दल लोकशाही प्रवर्तकाचा आज अनुकंपनीय भ्रमनिरास झाला आहे. या पद्धतीचा अंगिकार आपल्या राजकीय संस्थांत करून तेथील प्रगतीची आशा नष्ट करावयाची का पक्ष-पद्धतीला पर्याय सुचवून प्रगति अबाधित चालू ठेवावयाची असा प्रश्न आजच्या सर्व पंडितांसमोर पडला आहे.

पक्षपद्धतीच्या दोषांची चर्चा करतांना तिच्या गुणाना डावलण्याचा वा अवमानण्याचा हेतु नाही. या संस्थेने गेल्या शतकभर मानवाची राजकीय शरज भागविलेली आहे. या राजकीय पक्षामुळेच अनेकाना कार्यप्रेरणा मिळाली व थोडीफार लोकजागृति झाली. या संस्थेची ही कामगिरी उल्लेख-

नीय आहे. परंतु गेल्या शंभर वर्षांत आपल्या अनुभवाने आपणांस कांहीं धडे शिकविले आहेत. त्याच्यापासून कांहीं बोध आपण घेतला पाहिजे. केवळ भूतकालीन कामगिरीवर कोणालाही भविष्यकाळात जीवदान देता येणार नाही. पक्षपद्धतीचें एवढें अंतरंग व्यक्त झाल्यानंतर आतां या पद्धतीचे विसर्जन करणेच अधिक उचित आहे.

पक्षपद्धतीचा त्याग केल्यानंतर तिची जागा घेणारा दुसरा कोणताच विश्वसनीय मार्ग आज टीकाकारांना दिसत नाही. त्यामुळे पक्षविसर्जनाची भाषा त्यांना अव्यवहार्य वाटते. किंवा कल्पनेच्या पखावर बसून स्वप्नसृष्टीत मारलेली ती एक भरारी वाटते. परंतु पक्षपद्धतीला पर्याय म्हणून विचार-वंतांनी कांहीं विधायक कल्पना मांडलेल्या आहेत. त्याचाही विचार करणें आवश्यक आहे.

ऑस्ट्रॉगॉस्कीची कमिटी पद्धति

ऑस्ट्रॉगॉस्की या राज्यशास्त्रज्ञानें Democracy and the Organization of Political Parties हा ग्रंथ या शतकाच्या अगदी प्रारंभी लिहिलेला आहे. परंतु पन्नास वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या या ग्रंथांत पक्षपद्धतीच्या गुणदोषाची चर्चा फार मूलगामी पद्धतीने केली आहे. लेखकाच्या मताप्रमाणे पक्षपद्धतीतून सारे दोष निर्माण झाले याचे सर्वांत महत्त्वाचें कारण म्हणजे या संघटनेला कायम स्वरूपाचे स्थान मिळाले हें होय. पक्षसंस्था चिरस्थायी झाली की तिच्यांतून सर्व आपत्ति निर्माण होतात. कायम संघटनेमुळे हळूहळू पक्षपूजा सुरू होते, मत्तास्पर्धा उदयाला येते, राजकीय असहिष्णुता निर्माण होते व व्यक्तीचे सार्वभौमत्व लोप पावतें. या सर्वांचें मूळ पक्षाचें चिरस्थायी स्वरूप हे असल्यामुळे हें स्वरूप नष्ट झालें पाहिजे. पक्षाची कायम संघटना नाहीशी झाली तर करडी शिस्त कमी होईल व बहुमताचें राज्य खऱ्या अर्थाने अस्तित्वांत येईल.

पक्षपद्धतीला त्यानें एक पर्याय सुचविला आहे. त्याचें स्वरूप सध्याच्या नियुक्त समितीसारखें (Ad hoc Committee) आहे. त्याच्या मते

विधिमंडळांत पक्षाऐवजीं विविध सघ निर्माण होतील आणि विधिमंडळांतील सवाना विविध प्रश्न आणि ठराविक कालखंड यांच्या मर्यादा पडतील. उदाहरणार्थ, मुंबई विधान सभेत प्रतिपद विक्री कर आला तर त्यावेळीं पक्षाने आपले निर्णय सभासदावर लादूं नयेत. सभासदांनी आपल्या मताप्रमाणे विधानसभेत दोन संघ निर्माण करावे. एक सघ विक्रीकराला अनुकूल राहिल, दुसरा प्रतिकूल राहिल. या दोन सघांनी आपल्या मताचा प्रचार जनतेत करून त्याप्रमाणे लोकजागृति करावी. या प्रश्नावर विधानसभेतील सभासदांचे दोन सघ निर्माण होतील. परंतु या सघाचे अस्तित्व या प्रश्नापुरते आणि विशिष्ट कालापुरतेच मर्यादित राहिल. याच विधानसभेसमोर जर दारूबंदीचा कायदा आला तर या कायद्यावर पुन्हा दुसरेच दोन सघ निर्माण होतील. त्याचेही आयुष्य पुन्हा तो प्रश्न आणि ठराविक काळ यांनी मर्यादित केले जाईल. Ad hoc Committee सारख्या या नव्या पद्धतीमुळे पक्षाचे चिरस्वरूप नष्ट होईल व व्यक्तीचे सार्वभौमत्व सुरक्षित राहिल.

ऑस्ट्रॉगॉस्कींच्या या कल्पनेमध्ये काहीं प्रमाणात उणीवा आणि दोष असण्याचा संभव आहे त्याच्या या पद्धतीमुळे कदाचित विधानसभेत अनेक पक्ष निर्माण होऊन स्थैर्य भंगेल. सभासदाना एकत्र साधणारा शिस्तीचा दुवा नष्ट झाल्यामुळे कदाचित् अव्यवस्था आणि गोधळ माजेल. परंतु अशा काहीं दोषापेक्षा फायदाही जास्त होण्याचा संभव आहे. नुकसानपेक्षां नफ्याचे पारडे जड होणार असेल तर या योजनेचा विचारवंतांनी विचार न करण्याचे काय कारण आहे ?

कॉ. रॉय यांच्या जनता-समित्या

ऑस्ट्रॉगॉस्कींप्रमाणे कॉ. मानवेदनाथ रॉय यांनी देखील पक्षपद्धतीऐवजीं 'जनता-समित्या' (People's Committee) चा पर्याय सुचविला आहे. ऑस्ट्रॉगॉस्कींने पक्षपद्धतीच्या अरिष्टाचे मूळ तिच्या प्रकृतीत असल्याचे सांगितले. कॉ. रॉय यांनी हें रोगनिदान दुसऱ्या पद्धतीने केले आहे. त्यांच्या मते आजच्या भ्रष्टत्यक्ष लोकशाहीमुळे राज्यसंस्था आणि जनता

यांच्यामध्ये राजकीय पक्षाचे 'दलाल' निर्माण झाले व या मधल्या राजकीय दलालांनी लोकांच्या सार्वभौम सत्तेचे अपहरण केले. मध्ययुगांत परमेश्वर आणि भक्त यांच्यामध्ये पुरोहितवर्ग निर्माण झाला. परंतु या मधल्या परमेश्वराच्या दलालाने भक्ताची सर्व संपत्ति, सत्ता व सामर्थ्य आपल्यामध्ये एकवटवले व त्याला अकित केले. तसाच काहीसा प्रकार या राजकीय पक्षांनी केला आहे. आजचे राजकीय पक्ष हे मध्ययुगातील पोप किंवा हिंदुस्थानातील पुरोहित यांच्यासारखेच सत्तेचे अपहरण करणारे आहेत. यासाठी हा मधला वर्गच नष्ट झाला पाहिजे. राज्यसंस्था आणि जनता यांचा संबंध प्रत्यक्षरीत्या आला पाहिजे.

ही कल्पना मूर्त स्वरूपात आणण्यासाठी कॉ. रॉय यांनी आपल्या जनता-समितीची कल्पना मांडली आहे. ते म्हणतात, "प्रत्येक गावामध्ये तेथील नागरिकांची एक समिति स्थापन झाली पाहिजे. गावाचा व प्रांताचा कारभार या समितीनेच पाहिला पाहिजे. या समितीला मार्गदर्शन मिळेल ते गावातीलच काही सुशिक्षित तरुणांचे ! हे तरुण या समितीला फक्त राजकीय शिक्षण देतील. थोडक्यात, या समित्या लोकांच्या राजकीय शाळा ठरतील व हे तरुण या शाळेतील शिक्षक राहतील त्याची भूमिका मित्र, मार्गदर्शक आणि तत्त्वज्ञ अशी तिहेरी राहिल. हे शिक्षक अर्थात्च सत्ता-स्पर्धेपासून अलिप्त राहतील. या विशिष्ट वर्गाला सत्ता हस्तगत करण्याचे कार्य करावयाचे नसल्याने ते लोकाना फक्त राजकारणाचे पायाशुद्ध ज्ञान देतील. याच मार्गाने लोक शहाणे होतील व जागरूकतेने आपले हितरक्षण करतील. अशाच समित्या देशभर स्थापन केल्या जातील व पिरॅमिडप्रमाणे या सर्व समित्यांची रचना केली जाईल. विधानसभेत निरनिराळ्या भागांतून येणाऱ्या सभासदांकडून विषयांच्या मूल्यावर निर्णय घेतला जाईल. ठराव पास करतांना पक्षांच्या शिस्तीपेक्षां ठरावाचे गुणावगुण जास्त विचारात घेतले जातील. या मार्गाने ज्याला संघटित लोकशाही (Organised democracy) म्हणतात ती कल्पना प्रत्यक्षांत येईल व व्यक्तीचे सार्वभौमत्व कसोशीने रक्षिले जाईल.

पक्षविसर्जनामध्ये कांहीं दोष अपरिहार्य आहेत असे वाटते. पक्षाच्या विसर्जनामुळे व्यक्तीच्या मनातील कार्याची प्रेरणा (incentive) कमी होते किंवा नष्ट होते. पक्षामध्ये ही प्रेरक शक्ति माल निश्चित असते. ही प्रेरणा कदाचित् सामूहिक अहकारातून येत असेल; कदाचित् फ्रोम (Fromme) लेखकाने Fear of Freedom मध्ये म्हटल्याप्रमाणे कोणाशी तरी निगडित असण्याच्या जाणिवेतून (sense of belonging) मधून येत असेल; परंतु पक्षपद्धतीत ही कार्यप्रेरणा आहे आणि पक्षविसर्जनांत ती नष्ट होते असे वाटते. म्हणजे पक्ष नसला तर कार्याची प्रेरकशक्ति नाहीशी होते व तो असला तर लोकशाही व व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट होते अशी ही शृंगापत्ति आहे. ही टाळायची कशी हा प्रश्न आहे.

या प्रश्नाचे उत्तर कठीण असले तरी अशक्य नाही. ' सामूहिक अहंकाराची ' निर्माण झालेली पोकळी ' व्यक्तिनिष्ठेने ' भरून काढली पाहिजे. स्वतःच्या सर्जनशील शक्तीवर व्यक्तीची अपार श्रद्धा असली पाहिजे. लोकशाही-मूल्यावरील त्यांचे प्रेम अमर्याद असले पाहिजे. व्यक्तीच्या सुप्त शक्तीवरील असीम निष्ठाच ही पोकळी भरून काढील व लोकशाही त्याला कार्यप्रेरित करील

युगोस्लाव्हियातील विचारप्रवाह

ऑस्ट्रॉगॉस्की आणि मानवेद्रनाथ रॉय यांच्याप्रमाणेच ब्लाडिमेर देदियेर या युगोस्लाव्हियातील राज्यशास्त्रज्ञाने असेच विचार व्यक्त केलेले आहेत. पक्षपद्धतीच्या अपयशाबद्दल त्याची खात्री झाली असून तिच्या उच्चाटनासाठी ते नवी योजना तयार करित आहेत. ' The Theoretical Thought in Yugoslavia ' या ग्रथात त्यांनी आपली विधायक कल्पना मांडली आहे. पक्षविसर्जनासंबंधी त्यांचे विचार मननीय आहेत. ते एका मुलाखतीत म्हणतात, "कम्युनिझमच्या प्रस्थापनेसाठी कम्युनिष्ट पक्षाच्याही विसर्जनाची आवश्यकता आहे. आम्हांला बहुपक्षीय अगर एकपक्षीय लोकशाही नको. खरी लोकशाही अपक्षीय असली पाहिजे " "अखेरीस कम्युनिस्ट पक्षाचेही विसर्जन" ले. भी. प्रभाकर पाध्ये (रचना- जानेवारी १९५२).

कॉ. मानवेंद्रनाथ रॉय, ऑस्ट्रोगॉस्की किंवा ब्लाडिमिर देदियेर या पंडितांनी वरील सुचविलेले मार्ग सदोष असतील. कदाचित् फार दूरचे असतील. परंतु त्यामुळे आजच्या काळाची गरज काय आहे हे व्यक्त होतें. शिवाय व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विकास कोणत्या दिशेने होणार याचीही कल्पना येते. लोकशाही आणि व्यक्तीचे सार्वभौमत्व यांचें संरक्षण आणि स्वर्धन करावयाचे असेल तर पक्षपद्धतीची जागा दुसऱ्या पद्धतीने घेतली पाहिजे, या नव्या पद्धतीचा गभीरपणे विचार करण्याची वेळ आतां आली आहे.

व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि शिक्षणाचें नवे निरामय तत्त्वज्ञान

आतांपर्यंत व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक आणि राजकीय सत्ता-विकेंद्रीकरणाचा विचार केला. त्याचप्रमाणे तो शैक्षणिक दृष्ट्या देखील झाला पाहिजे. कारण आयुष्याची प्राथमिक तयारी ही शाळामधूनच होत असते. तेथेच या तत्त्वज्ञानाला पोषक असे शिक्षण मिळाले तर या नव्या समाज-व्यवस्थेचे काम सुकर होईल. माणसाचा वैचारिक पिंड तीन केद्राकडून घडविला जातो. त्याचे कुटुंब, समाज आणि शाळा यांपैकी कुटुंबाचा विचार फारसा करणे येथे शक्य नाही. सामाजिक वातावरणाचा विचार आतांपर्यंत झाला. राजकीय आणि आर्थिक विकेंद्रित सत्तेमुळे समाजांत व्यक्तिस्वा-तंत्र्याला अनुकूल वातावरण तयार होईल. परंतु मनुष्याचा सबंध कुटुंब आणि समाज यांच्याप्रमाणे शालागृहाशी येतो. त्याचा मनःपिंड या विद्यालया-तून घडविला जातो. जन्माचें सारे नसले तरी पुष्कळ संस्कार तो येथे घेऊनच बाहेर पडत असतो. या दृष्टीने व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या या पुरोगामी विचाराला पूरक असणारे वैचारिक खाद्य त्याला तेथे दिले गेले पाहिजे. त्यासाठी निरोगी शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार या सर्व विद्यामंदिरांतून झाला पाहिजे. सहकार्यांचे हे नवे सामाजिक तत्त्वज्ञान आणि शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान यामध्ये सवादित्त्व साभाळले पाहिजे. या दोहोंमध्ये विसंवाद निर्माण झाला की तेथे नवीन संकटे सुरू झालीच म्हणून समजा ! शाळेत शिकविले जाणारे तत्त्वज्ञान मात्र स्पर्धाप्रधान आणि समाजाची जीवननिष्ठा मात्र सहकार्ययुक्त ! अशी विसंगति झाली की मग व्यक्तीची या परिस्थि-

तीशी जुळवून घेण्यासाठी केविलवाणी धडपड सुरू होते. यासाठी सहकारी समाजव्यवस्थेला पोषक असे शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान असणे आवश्यक आहे.

हुकुमशाही राष्ट्रांतील शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान

जगांत आज मुख्यतः शिक्षणविषयक दोन जीवननिष्ठा वावरत आहेत. एक सर्वाधिकारशाही राष्ट्रांतील (Totalitarian States) आणि दुसरी लोकशाही राष्ट्रांतील. यापैकी सर्वाधिकारशाही राज्यांतील शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान त्यांनी त्यांच्या जीवनविषयक सिद्धान्ताला पोषक बनविले आहे. त्यांच्या विचार-धारेप्रमाणे 'समूहाचे हित' हे सर्वश्रेष्ठ हित असते. व्यक्ति या प्रामुख्याने समूहासाठी जगत असतात. समष्टीच्या कल्याणामध्ये व्यक्तीच्या जीवनाचा मोक्ष असतो. थोडक्यात, समूह हा त्याचा देव असतो. त्याचप्रकारचे संस्कार त्यांच्या शिक्षणव्यवस्थेतून दिले जातात. त्यांच्या शिक्षणक्रमातून हेच विचाराचे सूत्र गोवलेले असते. इतिहास शिकवितांना इतिहासांतील वरील विचारावर आधारलेल्या घटना जास्त गौरवाने उल्लेखिल्या जातात. या प्रमेयाला अनुकूल अशा ऐतिहासिक पुरुषाला सर्व महत्त्व दिले जाते. काव्य शिकवितांना देखील काळजीपूर्वक अशा कविताची निवड केलेली असते. शाळेत सांघिक गीते म्हणताना समूहवादाची महती गाइलेली असते. थोडक्यात प्रत्येक प्रसंगातून क्षणोक्षणी 'समूह' कसा थोर असतो हेच शिकविले जाते. संस्कारसुलभ मुलांच्या मनावर ठसविलेला हा विचार मरेपर्यंत त्यांची सोबत करतो. मनाला वळण याच दिशेने मिळते. याचे प्रत्यंतर जर्मनी, इटली, जपान येथील शिक्षणक्रमातून येते. हे विचार मुलांच्या कोंवळ्या मनावर ठसविले की ते हेच ऋण घेऊन समाजांत वावरतात. तेथील सामाजिक निष्ठेची हे विचार चुळणारे असल्यामुळे तेथे संघर्ष निर्माण होत नाहीत.

वर्गसंघर्षावर आधारलेली साम्यवादी शिक्षणपद्धति

हुकुमशाही राज्याप्रमाणे साम्यवादी देशांतही व्यक्तीला गौण स्थान देऊन समूहाला अग्रस्तत्व महत्त्व दिलेले असते. अर्थात् या 'समूहा'चे स्वल्प

निरनिराळ्या हुकुमशाही राज्यात विविध प्रकारे प्रत्ययाला येते. उदाहरणार्थ, फॉसिस्ट इटलीमध्ये राष्ट्रवाद हाच सर्व मूल्यांचा मानदंड मानला जाऊन त्याला सर्वांनी शरण जावे असा विचार मांडलेला असतो. नाझीवादी जर्मनीमध्ये राष्ट्रवादापेक्षा वंशश्रेष्ठतेला प्राधान्य देऊन एखाद्या पुरुषोत्तमाला सर्वांनी आपले सार्वभौमत्व अर्पण करावे असे सांगितलेले असते. साम्यवादी रशियात राष्ट्रवाद किंवा लोकोत्तर पुरुष यापेक्षा 'समाजहित' या अमूर्त कल्पनेला सर्वस्व मानण्याची शिकवण दिली जाते. समाजाचे हित हे व्यक्तीच्या हिताहून वेगळे आहे इतकेच नव्हे, समाजहित हेच साध्य असून व्यक्ती केवळ साधनभूत आहे असे शिकविले जाते. या विचारातील तर्क-दुष्टता घातक आहे. कारण अनेक व्यक्तींचा समुच्चय म्हणजे समाज होय. प्रत्येक व्यक्तीचा उत्कर्ष हाच समाजाचा उत्कर्ष आहे, व्यक्तीच्या विकासा-चाचून समाजाचा विकास होणे केवळ अशक्य आहे. परंतु साम्यवादी विचारांतील 'समाज' ही अमूर्त कल्पना याहून वेगळी आहे. तेथे समाज-हिताची कल्पना प्रत्येक व्यक्तीच्या हिताहून वेगळी असून त्या कल्पनेला स्वतःचे अस्तित्त्व आहे. सर्व व्यक्तींच्या समुदायाहून समाजहित निराळं आहे असे तेथे सतत सांगितले जाते हा विचार व्यक्तिवादाशी संवादी होऊ शकत नाही.

साम्यवादी शिक्षणपद्धतीतील अमूर्त समाजहिताच्या कल्पनेप्रमाणे दुसरा दोष म्हणजे साम्यवादाचे वर्गविग्रही तत्त्वज्ञान ! मानवी इतिहास हा वर्ग-युद्धाचा इतिहास असून वर्गसंघर्ष हाच त्याच्या प्रगतीचा पाया आहे असे त्यांचे मत आहे. भांडवलदार आणि मजूर यांचा झगडा सर्वव्यापी असल्यामुळे त्यांचे हे वर्गीय तत्त्वज्ञान शिक्षणाच्या क्षेत्रांतहि क्षिरपले आहे. साम्यवादी शाळा-कॉलेजांतून वर्गसंघर्षाचे विचार प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबविले जातात. याबाबत लेनिनने एके ठिकाणी म्हटले आहे,

“We deny any kind of morality which is taken from the non human and non-class conception, and we regard such morality as a fraud and a deception which

blocks the minds of workers and peasants in the interests of landowners and capitalists. We say that our morality is entirely subservient to the interests of the class struggle of the proletariat."

(वर्गभेद न मानणारी किंवा अमानवी अशी कोणताहि नीति स्विकारण्यास आम्ही तयार नाही. अशा प्रकारची नीति म्हणजे ढोंग आणि फसवणूक असते. या नीतीमुळे कामकरी आणि शेतकरी यांचीं मनें मर्यादित अर्थानें मारलीं जाऊन त्यांचा फायदा जमीनदार आणि भाडवलदार यांना होतो. आमचें असें मत आहे की कामगारहित हेंच प्रमुख असून वर्गीय लढ्यामध्ये ही नीति केवळ दुय्यम आहे)

वर्गीय संघर्षावर आधारलेलें हे साम्यवादी शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान व्यक्ति-विकासाला पोषक ठरण्याऐवजी मारकच ठरण्याचा संभव अधिक आहे. कारण वर्गयुद्ध हा नियम आहे असे गृहीत धरल्यानंतर तेथें सर्वांमध्ये सह-कार्याची भावना कशी निर्माण होणार ? अशा वर्गीय तत्त्वज्ञानामध्ये सर्व मानवाचा समावेश करणारा विचार बसूं शकत नाही. शिवाय मानवी इतिहासाचा त्याचा वर्गवादी अर्थ देखील निर्दोष आहे असें म्हणवत नाही. कारण मानवी इतिहासामध्ये वर्गसंघर्षाप्रमाणे वर्गसहकार्य असल्याचें आपल्या प्रत्ययास येतें. मानवाच्या शास्त्रीय आणि सामाजिक प्रगतीसाठीं दोन्ही वर्गांतील विचारवत आणि लोक एकत्र येऊन नवें विचारधन निर्माण करीत असल्याचा निर्वाळा मानवी इतिहास देत आहे. त्यामुळे मानवी इतिहास हा वर्गयुद्धाप्रमाणें वर्गसहकार्याचा इतिहास आहे असें आपणांस दिसून येतें. ज्या वर्गीय विचारावर साम्यवादी शिक्षणाचें तत्त्वज्ञान उभारलें आहे तो वर्गीय विचार वरील ऐतिहासिक दृष्टीनें तर एकांगी आहेच परंतु त्यांत आणखी एका दृष्टीनें दोष आहे. साम्यवादी तत्त्वज्ञानाप्रमाणें वर्गीय संघर्षच आतांपर्यंतच्या सामाजिक विकासाचें एकमेव कारण होते असें मानलें तर, वर्गविहीन समाजाचें भवितव्य काय होणार ? त्या अवस्थेमध्ये वर्गयुद्ध नष्ट झालेले असेल, वर्ग-संघर्षाबरोबर मानवी प्रगति देखील त्यामुळे कायमची

थोबणार काय ? वर्गीय विचारांतील हा दोष उपेक्षणीय आहे असे मानता येणार नाही.

साम्यवादी शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान वर्गीय विचारावर अधिष्ठित असल्यामुळे या सघर्षप्रिय विचारांतून मानवी सहकार्याचा उदय अशक्यप्राय होऊन बसेल आणि शिवाय ज्या गृहीतकृत्यावर तत्त्वज्ञानाचा हा डोलारा उभारला आहे ते गृहीतकृत्यच सदोष असल्यामुळे त्या तत्त्वज्ञानाचे स्थैर्य देखील शंकास्पदच आहे.

भांडवलशाही राष्ट्रांतील शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञान

परंतु भांडवलशाहीप्रधान राष्ट्रांत वरील शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान अंगिकारले जात नाही. स्पर्धा हे त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे केंद्र आहे. त्याच्या शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाने मुख्यतः एकोणिसाव्या शतकातील विचारतत्त्वाचा वारसा घेतला आहे. गेल्या शतकांत मुक्त वा अनिर्वध स्पर्धा हे त्याचे जीवनाने तत्त्वज्ञान होते. स्पेन्सरने आपले सारे विचार या तत्त्वाभोवती घिणलेले आहेत. असे म्हणण्यांत येते की, स्पेन्सरमुळेच त्या शतकांत हे तत्त्वज्ञान अवतरले. खरा प्रकार मला वाटते उलटा आहे. या कालखंडातील या स्पर्धाप्रधान तत्त्वज्ञानामुळे स्पेन्सरच्या विचारांचा जन्म झाला. याचा अन्योन्यसंबंध कसाही असो. इतके खरे की, आजच्या लोकशाही राष्ट्रांतील चुरशीवर आधारलेले शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञान एकोणिसाव्या शतकातील आहे. वरील मुक्त स्पर्धा अद्याप संपूर्णतः शैक्षणिक क्षेत्रांतच शिल्लक राहिलेली आहे. आर्थिक व्यवहारांत पूर्वीची खुली स्पर्धा आतां राहिलेली नाही. तीवर बरीच बंधने पडलेली आहेत. राजकीय क्षेत्रांत 'पोलीस राज्याची' कल्पना अस्तंगत होत चालली असून 'लोककल्याणकारी राज्याची' कल्पना वरील दोन्ही क्षेत्रांत आपला ठसा उमटवीत असल्याने वरील स्पर्धेचे तत्त्वज्ञान सर्वस्वी नसले तरी बरेच संकोच पावलेले आहे. परंतु ज्याच्यावर अद्याप आजच्या काळाची सांवली पडलेली नाही असे मागच्या शतकातील एकच तत्त्वज्ञानाचे क्षेत्र आहे ते म्हणजे आमचे शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञान होय.

चुरस हाच अद्याप भांडवलशाही राष्ट्रांतील शिक्षणाचा पाया आहे. जाणतेपणें वा अजाणतेपणे चढाओढीला उत्तेजन दिले जातें. वर्गामध्ये, परीक्षा-पद्धतीमध्ये चुरशीवर सर्व भर दिला जातो. परीक्षेत जो पहिला क्रमांक मिळवील त्याला मानार्ची बक्षिसें दिली जातात. हाच नियम विद्यापीठांच्या उच्च परीक्षाना लावला जातो. पहिल्या एक अगर दोन विद्यार्थ्यांना पारितोषिके वांटली जातात. त्यामुळे काहीं विद्यार्थी उत्साहाने या स्पर्धेत भाग घेतात. परंतु पुष्कळसे विद्यार्थी या वाटेला जात नाहीत. या चढाओढीत आपण उतरणार नाही याची त्यांना जाणीव असते त्यामुळे बक्षिसाची प्रेरकशक्ति (incentive) त्यांना उपयुक्त ठरत नाही. हाच प्रकार क्रीडा-नैपुण्याच्या बाबतीत होतो. खेळामध्य काशल्य दाखविणाऱ्या एखाद्या क्रीडा-पटूला बक्षिस दिले जाते. चढाओढीमध्ये पट्टीचे खेळाडू असल्यामुळे सामान्य विद्यार्थी त्यांत भाग घेत नाहीत. त्यात त्याची हवी तेवढी प्रगति झालेली नसते. शिवाय त्यांना न्यूनगडाने पछाडलेले असतें. अशा परिस्थितीत बहुसंख्याक विद्यार्थी क्रीडा-क्षेत्राकडे वळत नाहीत खेळ हें थोड्या विद्यार्थ्यांचे व्यायामाचें क्षेत्र बनते सर्वांची शारीरिक उन्नति हें ध्येय हस्तगत होत नाही. चारशेंपैकी चारच विद्यार्थी या स्पर्धेच्या चौकटीत बसतात बाकीचे विद्यार्थी नेहमीच्या ' राजमार्गाने ' जातात अशावेळी वरील शैक्षणिक प्रगति वा व्यायामविषयक विकास ही थोड्या विद्यार्थ्यांची मत्तेदारी बनते. कुठल्या नियमामुळे नव्हे तर काहीं अटळ शिक्षणविषयक सिद्धांतामुळे हें घडतें.

या स्पर्धाप्रधान शिक्षणामुळे थोड्यांची अप्रतिहतपणे प्रगति होते ही गोष्ट शंकातीत आहे. परंतु तक्रार आहे ती याहून गभीर स्वरूपाची ! या शाळेतील सर्व कार्यक्रमातून विद्यार्थ्यांच्या मनावर संस्कार केले जातात ते सगळे स्पर्धाप्रधान ! त्यामुळे त्यांची मनःप्रवृत्ति बनते ती याच एका चौकटीला अनुकूल. त्यामुळे त्यांचे शैक्षणिक अधःपतन होते ही तर खेदकारक घटना आहेच, परंतु त्याहूनही दुःखदायक कोणती गोष्ट असेल तर ती त्यांची होणारी मानसिक हानि ! चुरशीचे बाळकडू त्यांना शाळेंत मिळाल्यामुळे समाजांत वावरतांना ते त्याच प्रवृत्तीने वावरतात. अर्थात् ही चढाओढ

म्हणजे सहकार्याचा अभाव हें सागावयाला नकोच ! कारण संघर्ष म्हणजे सर्वांमध्ये चालू असलेली प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष लढाई असते. युद्धामध्ये दोन प्रतिस्पर्धी परस्परांशी महकार्य कसले करणार ? तेथें शत्रूवर मात करणें हाच न्याय व हाच नियम असतो अशामुळें या शाळातून बाहेर पडणारे विद्यार्थी मानसशास्त्रदृष्ट्या सहकारी जीवनाला अपात्र ठरलेले असतात. ही मानसिक घडण सहकारी आयुष्याशी असहकार करणारी आहे. आजच्या शिक्षणातील स्पर्धेवरील भर यासाठी बदलला पाहिजे. बट्रॉड रसेल यांनी शिक्षण-विषयक तत्त्वज्ञानाची छाननी आपल्या Education and Social Order या प्रथांत फार सुंदर रीतीने केलेली आहे. ते म्हणतात, "What the world now needs is not competition but organization and co-operation All belief in the utility of competition has become an anacronism... .. The conception of society as an organic whole is very difficult for those, whose minds have steeped in competitive ideas. Ethically, therefore no less than economically it is undesirable to teach the young to be competitive." (Education and Social order P 177.)

शिक्षणपद्धतीत राष्ट्रवादाचें स्थान

स्पर्धाप्रधान विचाराचा आणखी एक आविष्कार म्हणजे आमचा राष्ट्रवादी विचार होय ! स्पर्धा ही व्यक्तीप्रमाणे राज्यात असू शकते. या राज्यांतील चढाओढ यशस्वी करण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या बालमनावर देश-भक्तीचे अवास्तव महत्त्व ठसविले जाते शाळेत इतिहास शिकवितांना देखील आपल्या देशातील पराक्रमी पुरुषाचा फाजील गौरव केला जाऊन अन्य देशांतील शूर योद्ध्याचा यथोचित शब्दात देखील उल्लेख केला जात नाही. हा राष्ट्रवादी दृष्टिकोन दोन राज्यांच्या स्पर्धेत टिकण्यासाठी बुद्धि-पुरस्सर शिकविला जातो. परंतु या स्पर्धाप्रधान तत्त्वज्ञानाशिवाय हा राष्ट्रवादी विचार इतर दृष्टीनें देखील विघातक ठरल्यावांचून राहत नाही. माझा देश तेवढा मोठा, माझ्या मातृभूमीत जन्मलेले पुरुष तेवढे श्रेष्ठ, माझ्या देशाचें ध्येय तेवढें भव्य आणि उदात्त आणि इतर राज्यांचें मोठेपण,

त्यांचे पुढे, त्यांची घेयें हीं सुलभात्मक दृष्ट्या हिणकस अशी शिकवणें कळत न कळत अशा शाळांतून दिली जाते. अशा सत्कारांमुळे दीम देशांमध्ये सहकाराचेवजी विद्वेष आणि स्पर्धा वाढण्याचा संभव अधिक आहे. शिक्षणपद्धतींतून या राष्ट्रवादी विचाराचे निर्मूलन शक्य तितकेंचो त्वरित झालें पाहिजे. हाच विचार बर्ट्रँड रसेल यांनी त्यांच्या Education and the Social Order मध्ये प्रभावी रीतीने माडला आहे ते म्हणतात, 'They (boys and girls) are taught false history, false politics, false economics. They are informed of the misdeeds of foreign states but not of the misdeeds of their own state. They are led to suppose that all the wars in which their own State has engaged are wars of foreign States and wars of aggression. They are taught to believe that when, contrary to expectation, their own country does conquer some foreign country, it does so in order to spread civilization or the light of the gospel, or a lofty moral tone, or prohibition or something which is equally noble.' (Education and Social order, P. 137.)

सहकार्यांचें निकोप शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञान

सहकार्यवादी तत्त्वज्ञान आजच्या शिक्षणाचें केंद्रस्थान असलें पाहिजे हें तत्त्व प्रतिपादन करणें सोपें आहे. परंतु त्याची अंमलबजावणी करणें फार कठीण आहे. कारण तें प्रत्यक्षांत आणावयाचे म्हणजे काय करावयाचें हें अद्यापही कोणा समाजशास्त्रज्ञानें वा शिक्षणतज्ञानें सांगितलेलें नाहीं. मोठमोठे तत्त्व वेत्ते या भागाला स्पर्श करूं लागले म्हणजे त्यांची लेखणी दुबळी आणि निस्तेज वाटूं लागते. तिच्यांतिल पूर्वीचा जोम कमी होऊ लागतो. तरी देखील या सहकार्यवादी शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची ढोबळ मानानें चर्चा करण्यात फारसा अडथळा येत नाहीं. अशाच तऱ्हेनें म्थूल रूपरेषा देण्याचा वेधें नम्र प्रयत्न केलेला आहे.

आमच्या शिक्षणाच्या सहकार्यांचा शिरकाव व्हावयाचा म्हणजे प्रथम आमची परीक्षा-पद्धति आमूलाग्र बदलली पाहिजे. आज शाळेंत वा

विद्यार्थ्यांना पाहिल्या काही क्रमांकांना पारितोषिके दिली जातात. ती भ्रष्ट एकदम बंद पडली पाहिजे. परंतु बक्षिसाची ही प्रेरकशक्ति नष्ट झाली तर विद्यार्थी अभ्यासप्रवण होणार कसे हा प्रश्न आहे. त्यासाठी निराळ्या मार्गाचा अवलंब करावा लागेल. सहकारी जीवनामध्ये जो संघ जास्तीत जास्त प्रगति करील त्यांना गौरवाची प्रशस्तिपत्रे वा बक्षिसे दिली पाहिजेत. विद्यार्थ्यांमध्ये देखील ही प्रवृत्ति अधिक प्रकर्षाने दिसून आल्यास त्याला खास बक्षिसे दिली पाहिजेत. परंतु मुख्य बदल या उच्चेजनाच्या दृष्टीत झाला पाहिजे. प्रोत्साहन स्पर्धेला नसून सहकार्याला आहे एवढा सामान्य नियम लक्षांत ठेवला की त्याप्रमाणे सर्व हालचाली नियंत्रित करता येतील.

दुसरा बदल मुलांच्या अभ्यास-पद्धतीत करता येईल. आज प्रत्येकजण अलगगणे आपल्या विषयाचा अभ्यास करतो. त्यामुळे भी माझ्या संधापैकी एक ही भावना प्रबल होत नाही. यासाठी सहकार्याने अभ्यास करण्याची सवय विद्यार्थ्यांना लावली पाहिजे. परंतु अशा सवयी कशा निर्माण करावयाच्या ? याबाबत एक प्रत्यक्ष उदाहरण घेऊन हा मुद्दा स्पष्ट करता येईल. समजा, एखाद्या वर्गामध्ये मराठी काव्याचा अभ्यास परीक्षेसाठी नेमला आहे. या आधुनिक काव्याचा अभ्यास सहकारी पद्धतीने करणे शक्य आहे. या विद्यार्थ्यांमध्ये या विषयाची वांटणी करता येईल. त्याच्यापैकी काहीजणांना केशवसुताच्या बडाची 'तुतारी' फुकावयाला सागता येईल. काही जणांना बालकवीचे निसर्गप्रेम लुटावयाला सागता येईल. काहींना ताव्यांचा नर्भ-शृंगार किंवा प्रसन्न कौटुंबिक गीते अभ्यासासाठी देता येतील. त्यातील काही-जणांना माधव ज्यूलियनच्या प्रेमाची खुमारी लक्षपूर्वक घेण्यास सागता येईल. इतरांना मर्दकर, अनिल किंवा पु. घि. रेगे यांच्या नव्या सांप्रदायातील सौंदर्य-स्थळे शोधण्याच्या उद्योगाला लावता येईल. अशा तऱ्हेने निरनिराळ्या विद्यार्थ्यांनी निरनिराळ्या ठिकाणचे सौंदर्य-कण गोळा केले म्हणजे सहकारी प्रवृत्तीने ते त्यांना परस्परांना देता येतील. एक दुसऱ्याला आपली टिपणे देईल व त्याच्याकडून दुसरे मुद्दे येईल. या पद्धतीने सर्वांचा आपापसांत अभ्यास होईल व तो देखील सहकार्याचा, खेळीखेळीचा

भूमिकेवरून ! अशा तऱ्हेची पद्धति अंगिकारली तर मुख्यतः सहकार्यांची भावना मुलांमध्ये निर्माण होईल. तीच त्यांना पुढच्या आयुष्यांत उपयोगी पडेल.

वरील दोन्ही बदलांप्रमाणे मुख्यतः कसे शिकवावे याचा उल्लेख केला. परंतु कसे शिकवावे याबरोबर काय शिकवावे हाही प्रश्न चर्चिला पाहिजे. याबाबत एक उदाहरण देऊन हा मुद्दा स्पष्ट करता येईल. आजच्या शिक्षण-क्रमात स्पर्धेला अवास्तव महत्त्व आहे हे वर आलेच आहे. आमचा इतिहास शिकविताना देखील युद्धे, महायुद्धे, जागतिक युद्धे यानाच फाजील प्राधान्य मिळालेले असते. सीझर, नेपोलियन, चंगीझखान या तलवारबहादुरांना (war mongers) अकारण महत्त्व दिलेले असते. त्यांतून पुन्हां एका देशाचा दुसऱ्या देशाशी झालेला झगडा मुरस भाषेत वर्णिलेला असतो. या इतिहासाच्या शिकवणीमुळे स्पर्धेची भावना दृढावली जाते. त्याऐवजी इतिहास शिकविताना देखील सहकार्यांच्या भावनेला श्रेष्ठत्व देणे शक्य आहे. सीझर अगर नेपोलियन यांच्यापेक्षा गौतम बुद्ध, साँक्रेटीस कम्प्युशिसस, येशू ख्रिस्त, यांच्या जीवनावर भर देता येईल. त्यांनी दिलेली प्रेमाची शिकवण वर्णिता येईल किंवा गॅलिलिओ, न्यूटन, डार्विन, आइन्स्टाइन यांच्यासारखे शास्त्रज्ञ यांची चरित्रे अधिक अभ्यासता येतील. कारण शास्त्रज्ञांच्या ज्ञानाला राष्ट्रवादाचा वास येत नाही. इतिहास शिकविताना अशा दृष्टिकोनातून रचना केली तर ही सहकारी प्रवृत्ति निर्माण व्हावयाला मदत होईल. याप्रमाणे या नव्या शिक्षणपद्धतीसाठी आणखी काही सूचना करता येतील. परंतु मुख्य प्रश्न आहे तो त्यांतील बारीक-सारीक गोष्टी वर्णन करण्याचा नाही, दिशा ठरविण्याचा आहे. ही दिशा वरील चर्चेतून सूचित झालेलीच आहे. आपला हेतु तीतच पुष्कळसा साध्य झालेला आहे.

विकेंद्रित लोकसत्तेचे स्वरूप

व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीने आतांपर्यंत अर्थव्यवस्था, पक्षराजकारण आणि शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान यांचा विचार केला आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचे शाश्वत

मूल्य जोपासण्यासाठी सहकारी अर्थव्यवस्था, पक्षनिरपेक्ष राजकारण आणि शिक्षणाचे नवे निरामय सहकारी तत्त्वज्ञान यावर आपणास आपले लक्ष केंद्रित केले पाहिजे हें पाहिलें. परंतु वरील विचाराबरोबरच समाजाच्या सर्वच अंगाना सामावून घेणाऱ्या आजच्या राज्य सरकारचे स्वरूप काय असावें याचाहि विचार आणण केला पाहिजे. ही चर्चा अत्यंत आवश्यक आहे. कारण वरील सर्व विचाराशी राज्याचे स्वरूप जर सुसवादी नसेल तर व्यक्तिस्वातंत्र्याचे मानवाचें स्वप्न साकार होण्यात मोठीच अडचण निर्माण होण्याचा संभव आहे.

आजच्या राज्याचे ठळक लक्षण म्हणजे अमाप सत्ताकेंद्रीकरण हें सागता येईल. प्राचीन किंवा मध्ययुगामध्ये कधीही नव्हती इतकी आजची राज्यसत्ता बलशाली झाली आहे. याला मुख्यतः तीन कारणें सागता येतील.

- (१) तंत्रविद्येमधील झपाट्याने झालेली प्रगति.
- (२) राजकीय क्षेत्रात उदयाला येणारी लोकराज्याची कल्पना.
- (३) आर्थिक धोरणाला समाजवादी अर्थव्यवस्थेचें लाभत असलेलें अधिष्ठान.

तंत्रविद्येमुळे राज्यसत्ता बलशाली

तंत्रविद्येच्या विकासाला प्रारंभ होऊन उणीपुरी दोन शतकें देखील झाली नाहीत; परंतु एवढ्या अल्पकाळात या तंत्रविद्येने केलेली प्रगति आश्चर्यकारक आहे. या तंत्रविद्येच्या विकासामुळे समाजजीवनावर काय परिणाम झाला असेल तो असो, त्यामुळे आजचें राज्यसरकार मात्र बरेंच बलशाली बनलें आहे यात शकाच नाही. तंत्रविद्येमधील देखील काही चार गोष्टीच राज्यसरकारच्या हातात सत्ता केंद्रित करावयाला उपयोगी ठरल्या :

- (१) दळणवळणाची साधनें.
- (२) प्रचाराची साधनें.

(३) उत्पादनाची साधने.

(४) विध्वंसक साधने.

तंत्रविद्येमधील नव्या ज्ञानाच्या साधनामुळे आज शंभर 'उंबरा' असलेल्या छोट्या खुर्दवाडीपर्यंत देखील चांगल्या सडका तयार झाल्या आहेत. मोटारी, आगगाड्या, विमाने, आगबोटी इत्यादि दळणवळणाची साधने सर्व देशभर सचारास साहाय्यभूत झाली आहेत. त्यामुळे मध्यवर्ति सत्तेचे हात कोणत्याही 'खुर्द' वाडीस सहज लीलेने पोहोचू शकतात.

देशाच्या कानाकोपऱ्यात लोकांच्या यादवी युद्धाचा उठाव झाला तर या वाहतुकीच्या साधनाच्या द्वारे थोड्या तासातच त्याचा समाचार घेता येतो.

त्याचप्रमाणे रेडियो, वृत्तपत्रे यांच्या शोधांमुळे व प्रसारामुळे शासनसत्ता आपल्या विचारांचा फैलाव झपाट्याने करू शकते. कांहीं देशामधून तर त्यांच्याच जोरावर जनतेची मते विशिष्ट विचाराने भारून टाकण्याचे कार्य सरकार करू शकते. वरील दोन्ही साधनाना उत्पादनाच्या प्रचंड साधनांनी चांगलाच हातभार लावला आहे. आज मोठ्या प्रमाणावर धरणे बांधणे, कालवे, वीज उत्पन्न करणे, इत्यादि गोष्टी या तंत्रविद्येच्या जोरावर सहज साध्य झाल्या आहेत. राज्याकडे जर या उत्पादनाचा ताबा गेला तर तेथे अर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक सत्तेचे केंद्राकरण व्हावयाला कितीसा वेळ लागणार ?

आणि या वरील तिन्ही तंत्रविद्येमधील शोधाना विध्वंसक शास्त्रांचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे सत्ताकेंद्रीकरणाला अधिकच बळकटी आली आहे. रणगाडे, बॉम्ब या युद्धसाहित्याच्या जोरावर मध्यवर्ति सरकार जनतेचा फौणताहि उठाव चुटकीसरशी दडपून टाकू शकते. परंतु अंटेम बॉम्ब किंवा हॅड्रोजन बॉम्ब यांच्यामुळे जर राज्यत्रणेचे हात अधिकच बळकट झाले आहेत. पन्नास वर्षापूर्वी कांहीं थोडे क्रांतिकारक शास्त्रांच्या जोरावर रशियामधील झार सरकार उलथून टाकू शकत होते. आता ही शक्यता

प्रसक्तच ऋद्धे तर आशियामधील अप्रगत देशांमध्ये देखील नष्टप्राय झाली आहे. तत्रविद्येतील शोधामुळे राज्यसरकारच्या स्वरूपांत झालेला हा बदल अस्मिन्सन्नातच्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण मानला पाहिजे.

यंत्रयुगामधील वरील शोधामुळे समाजजीवनावर काही इष्ट परिणाम झालेच नाहीत असे मला मूर्च्छित करावयाचे नाही. परंतु राज्यकारभारावर त्याचे जे परिणाम झाले त्याचा परामर्ष घेतांना सरकारजवळ अपरिमित सत्ता केंद्रित झाली आहे एवढेच ध्वनित करावयाचे आहे.

लोककल्याणकारी राज्यामुळे सत्ताकेंद्रीकरणकडे कल

तंत्रविद्येमधील प्रगतीप्रमाणे लोककल्याणकारी राज्याच्या उदयामुळे आजचे शासनविषयक धोरण हळुहळू बदलत चालले आहे. त्यामुळे राज्यसरकार बलसंपन्न होण्यास इतभार लावला जात आहे इसवी सनाचा अठराव्या शतकाच्या अतापर्यंत राज्याचे कार्यक्षेत्र मुख्यतः अंतर्गत शांतता, मुव्यवस्था व देशाचे परचक्रापासून सरक्षण एवढ्या पुरतेच मर्यादित होते परंतु पुढे औद्योगिक क्रांति, एकोणिसाव्या शतकातील मुक्तस्पर्धेवर आधारलेली भांडवलशाही अर्थरचना आणि लोकसत्तेच्या प्रगत कल्पना यांमुळे वरील 'पोलीस राज्या'च्या कल्पनेत उत्क्रांति होऊ लागली. खुल्या स्पर्धेच्या तत्त्वज्ञानामुळे भांडवलदारांनी कारखान्यांत व गिरण्यात लहान बालकें, गरोदर स्त्रिया वृद्ध पुरुष यांना देखील निर्दयपणे बारा बारा तास गलिच्छ जागेत राबवून घ्यावयाला सुरुवात केली. आणि इतकेही करून अपुऱ्या वेतनामुळे होणारी उपासमार, वृद्धापकाळातलें दैन्य, आजाराच्या वेळी जवळ पैसा नसल्यामुळे पत्करावा लागणारा मृत्यु यासारखे दारुण प्रसंग त्यांच्यावर कोसळू लागले. तेव्हां त्या समाजव्यवस्थेमधील हे दोष कमी करून व्यक्तीला जीवितार्ची कमीतकमी शाश्वति मिळावी म्हणून राज्यसरकार कायदे करू लागले. इंग्लंडमधील फॅक्टरी अॅक्ट, सक्तीचे प्राथमिक मोफत शिक्षण, स्त्रियांना वाळंतपणाची हक्काची रजा, लहान मुलांना गिरण्यात व कारखान्यांत राबविण्यास मनाई इत्यादि अशाप्रकारच्या कायद्यांचा उल्लेख करता येईल. राज्याने केवळ शांततासुव्यवस्थेची हमी न घेतां व्यक्तीच्या कल्याणासाठी कायदे करणे व, योजना आखण्यास कल्पनेचा उगम या

काळात झाला. पुढे तिला इ. स. १९१४-१८ चे पहिले महायुद्ध, इ.स. १९२९ ची जागतिक मंदी व इ. स. १९३९-४५ चे दुसरे जागतिक युद्ध यामुळे चालना मिळाली आणि आज पोलीस राज्याची कल्पना आस्ते आस्ते विरून जाऊन लोककल्याणकारी राज्याची कल्पना दृढमूल होत आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय मदत आणि शिक्षण या मानवी जीवनामधील कमीत कमी गरजा भागविण्याचे उत्तरदायित्व आज राज्याने देखील अशतः मान्य केले आहे. कुटुंबातील पित्याचे जे स्थान, तेच समाजातील राज्याचे स्थान अशी कल्पना हळुहळू लोकप्रिय होऊ लागली मातेच्या उदरातील गर्भावस्थेपासून तो मृत्यूपर्यंत सर्व अवस्थातील सर्व काळजी राज्यसरकारने आपल्या शिरावर घ्यावी हा विचार राजमान्य आणि लोकमान्य झाला आहे.

परंतु लोककल्याणाच्या या नव्या विलोभनीय कल्पनेबरोबर राज्य-सरकारचे कार्यक्षेत्र विस्तारत चालले आहे. आरोग्य, शिक्षण, आर्थिक सुरक्षितता या सवधांच्या विविध योजनांमुळे सरकार नवी कामे आपल्या अंगावर घेत असले तरी त्याप्रमाणात ते स्वतःकडे सत्ताही केंद्रित करीत आहे इतर स्थानिक सस्था किंवा समाज संस्थांची या क्षेत्रातील स्वायत्तता कमी होऊन शासनयंत्र केंद्रीकरणाकडे झुकत चालले आहे. केंद्रीकरणामुळे काही दृष्ट्या इष्ट परिणाम होत असले तरी दूरगामी दृष्टीने पाहता समाज-जीवनावर त्याचे घातक परिणाम होण्याचा संभव जास्त आहे. सामर्थ्य-संपन्न मध्यवर्ती सरकार व्यक्तिस्वातंत्र्याशी सुसंबादी असू शकत नाही. त्यामुळे लोककल्याणाबरोबर व्यक्तिमत्त्वाचा विनाश होण्याचा संभवही मोठा असतो. शिवाय स्वतःवर अवलंबून राहून सर्व कारभार हाकण्याच्या व्यक्तीच्या सवयी (self-reliance) अशा राज्यात बहरल्या जाण्याचा संभव अगदी क्वचितच असतो.

समाजवादी अर्थव्यवस्था सत्ताकेंद्रीकरणाला साहाय्यभूत.

लोककल्याणाच्या राज्यकारभारविषयक कल्पनेप्रमाणे अर्थशास्त्रांत देखील समाजवादी अर्थव्यवस्था जनमनाची पकड घेत आहे. नियोजन हे समाजवादी अर्थव्यवस्थेचे अंगभूत लक्षण असते. देशामधील उत्पादनाची प्रचंड

साधनें हीं राज्यानें आपल्या ताब्यात घेतलीं तर त्यामुळें देशाचे उत्पन्न वाढेल व त्यावर गरीब जनतेला जीवनाच्या कर्मातकमी गरजा भागवितां येतील असा या अर्थव्यवस्थेमागील मूळ हेतु आहे. यामुळे वीज, धरणें, कालवे इत्यादीसंबंधी मोठमोठ्या योजना आता राज्यसरकारने हातीं घ्याव्या असं अनेक वेळीं बोलून दाखविले जाते. त्यानुसार काहीं ठिकाणीं नियोजन देखील तयार केलें जात आहे.

या समाजवादी अर्थव्यवस्थेमुळे देशातील बेकारीचा प्रश्न अल्पांशानें सुटण्याची शक्यता आहे. नागरिकांचे जीवनमान उंचावणे स्वाभाविक आहे. आर्थिक दृष्ट्या मेटाकुटीला आलेल्या दरिद्री नारायणाला या अर्थव्यवस्थेमुळें सुखाचा घास मिळण्याचे आश्वासन मिळणार आहे.

परंतु याहिबाबत राज्यसरकार अन्नाचा प्रश्न सोडवून व्यक्तिस्वातंत्र्याचा प्रश्न उपस्थित करित आहे. वरील नियोजनामुळे उत्पादनाच्या साधनाची मालकी राज्यसरकारकडे जाते. त्यामुळे उत्पादन केव्हा आणि किती करावयाचे, त्याचें विभाजन कसे करावयाचे या संबंधीचे सर्व निर्णय राज्य सरकारच घेते. राज्यसंस्थेच्या हातीं केंद्रित होणारी ही मुबलक आर्थिक सत्ता समाजजीवनावर दूरगामी परिणाम केल्यावाचून राहणार नाही. कारण आर्थिक नियंत्रण हे समाजजीवनाच्या फार मोठ्या अगाचे नियंत्रण असतें.

अशा राज्यामध्ये भाकरीच्या मोबदल्यामध्ये नागरिकाना आपल्या मेंदूची जबर किंमत द्यावी लागते. आणि मेंदूची किंमत दिली म्हणजे मानवी स्वातंत्र्य आणि मानवी सस्कृति यासंबंधीं विचार करण्याचे प्रयोजन उरत नाही.

तंत्रविद्येमधील अप्रतिहत प्रगति, लोककल्याणकारी राज्य आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था यामुळें राज्यसंस्थेकडे अमर्याद सत्तेचें केंद्रीकरण होत चाललें आहे आणि एका बिंदूमध्ये सर्व सत्ता गोळा करणारी बलिष्ठ सरकारी यंत्रणा व्यक्तिस्वातंत्र्याची उभा दावा माडल्याशिवाय राहणार नाही हें इतिहासानें आतांपर्यंत अनेक वेळां सिद्ध केलें आहे.

विकेंद्रित अर्थव्यवस्था

वरील आक्रमणापासून व्यक्तिस्वातंत्र्याचें संरक्षण कसें करावयाचें असा प्रश्न आजच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या हितचिंतकांपुढे पडला आहे. या आवर्तीना तोंड देण्याचे सामर्थ्य एखाद्या तत्त्वचिंतकाच्या विचारांत आहे कां ? विकेंद्रित लोकसत्तेची कल्पना या समस्याना तोंड देऊं शकेल असे वाटते.

यत्रयुगामध्ये आज युगोप अमेरिकेसारख्या प्रगत देशांत आणि आशिया-मधील अप्रगत देशांत देखील सत्तेचे केंद्रीकरण होत आहे. यासाठी प्रचंड प्रमाणावर उत्पादन करणाऱ्या साधनावरच नियंत्रण घालण्याची गरज भासू लागली आहे. अत्यंत मोठ्या प्रमाणावर धरणे बांधून आणि कालवे काढून उत्पादनक्षमता वाढत असेल. परंतु त्याधरोवर इतर गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण होत आहेत. म्हणून ही उत्पादनाची साधने आपण लहान प्रमाणावर वापरली पाहिजेत. प्रचंड धरणयांजनेपेक्षा लहान लहान धरणे बांधून कालवे काढावे. वाज निर्माण करण्याचा एखादाच अत्यंत मोठा कारखाना काढण्यापेक्षा तेवढीच वीज दहा ठिकाणी निर्माण करण्याची योजना आखली पाहिजे. हजारो मजूर राबतील एवढा मोठा कापड कारखाना एकाच ठिकाणी काढण्यापेक्षा तेवढेच कापड काढण्यासाठी अनेक लहान लहान यंत्रे वापरली पाहिजेत.

अपरिमित दारिद्र्य आणि अमर्याद अज्ञान असलेल्या अप्रगत आशिया-मधील देशामध्ये ही विकेंद्रित अर्थव्यवस्था कितपत व्यवहार्य ठरेल याबद्दल शंका वाटणे स्वाभाविक आहे. कारण येथे द्रुतगतीने उत्पादन वाढवून लोकांची आर्थिक दुरवस्था झपाट्याने कमी करणे हा खरा प्रश्न आहे. या प्रश्नासाठी कालमर्यादा फार मोठी असून चालणार नाही अशा स्थितीत या लहान लहान उद्योगधंद्यापेक्षा पाश्चात्य देशांतील महायंत्रोत्पादनच या गरिबीशी लढा देण्यांत यशस्वी होणार आहे. लहान उद्योगधंद्याचा मार्ग लांबचा आहे. परंतु ही कालमर्यादेची अडचण लक्षांत घेऊनसुद्धा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संवर्धनाच्या दृष्टीने विकेंद्रित अर्थव्यवस्थाच आपणांस पसंद करावी लागेल. त्याला दुसरा प्रतीय भाग करी शकत नाही

विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेमुळे दुसऱ्या दृष्टीनेही व्यक्तिविकासांला मोठे साहाय्य होणार आहे. अवाढव्य प्रमाणावर उत्पादन करणाऱ्या प्रचंड यंत्रांमुळे अगर कारखान्यामुळे माणसाच्या व्यक्तित्वावर फार वाईट परिणाम होतो. त्या प्रचंड अक्काळविकाळ यंत्रांच्या भाराखाली माणसाचे व्यक्तित्व चिरडून जाते. त्या यंत्रांचे आपण घटक आहोत असे वाटू लागून त्याला आपल्या स्वतंत्र व्यक्तित्वाचाहि विसर पडावयाला लागतो. अमर्याद सागरांतील क्षुद्र चिंदूप्रमाणे आपण आहोत ही कल्पना मूळ धरू लागते. माणसाची अस्मिता जर अशा प्रचंड उत्पादन साधनांमुळे नष्टप्राय होत असेल तर तो अत्यंत घातुक परिणाम मानला पोहिजे. हा अनिष्ट परिणाम यंत्रयुगामुळे युरोपप्रमाणे आशियामध्ये आणि इतरत्रहि सगळीकडे दृष्टोत्पत्तीस येतो. परंतु प्रगत युरोपपेक्षा औद्योगिक दृष्ट्या मागासलेल्या आशियाई देशांत या महायंत्रोत्पादनामुळे अधिकच गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण होत आहेत, या प्रश्नांचे स्वरूप सामान्यतः दुहेरी आहे.

अप्रगत देशांती ३ महायंत्रोत्पादनामधील अडचणी

एकतर अशा महायंत्रांच्या उत्पादनासाठी अक्षरशः कोट्यवधि रुपये लागतात. एवढे मोठे भांडवल हीं राष्ट्रे कोठून उभे करणार? कोणाकडून कर्ज घ्यावयाचे ठरविले तरी एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर कर्ज तरी कोण देणार? आणि दुसरे असे की असे यंत्रोत्पादन सुरू झाले तर बेकारीला जो बहर येईल त्याला तोंड कसे देणार? या उत्पादनपद्धतीमुळे शंभर मजुरांचे काम दहा मजुरांकडून होणार, बाकीच्या नव्वद मजुरांनी बेकारीतच जिणे कंठावयाचे कां? युरोपमध्ये मनुष्याची श्रमशक्ति कमी आणि पैशाची शक्ति मोठी आहे. या मागासलेल्या देशात परिस्थिति उलटी आहे. येथे मनुष्यबळ अत्यंत मोठ्या प्रमाणावर आहे व आर्थिक बळ फार कमी प्रमाणावर आहे. येथे यंत्राचा उपयोग कसा करावा यापेक्षा लाखों बेकारांची श्रमशक्ति उपयोगांत कशी आणावी हा प्रश्न आहे. त्यासाठी जपानप्रमाणे छोट्या छोट्या यंत्राचा शोध लावून बरील दोन्ही प्रश्न सोडविले पाहिजेत.

एकाच गिरणीतून दररोज हजारां वार कापड काढण्यापेक्षां विजेच्या साहाय्याने दहा दहा माणसे हातमाग चालवितील अशी छोटी उत्पादनाची यंत्रे शोधून काढली पाहिजेत. अशा लहान यंत्रामुळे कार्यक्षमतेवर परिणाम होईल. परंतु कार्यक्षमता हे आपले ध्येय नाही, ते साधन आहे. लोकसत्ता किंवा व्यक्तिविकास हे आपले साध्य आहे. या ध्येयाच्या ताऱ्याकडे सदैव लक्ष ठेवूनच आपणांस आपली वैचारिक वाटचाल केली पाहिजे अशा छोट्या उद्योग-धंद्यामुळे सत्तेचे विकेंद्रिकरण होईल आणि व्यक्तीमधील अस्मिता सदैव जागृत राहील.

विकेंद्रित लोकसत्तेचे अधिष्ठान—स्थानिक स्वराज्य संस्था

यत्रयुगामुळे निर्माण झालेल्या आपत्तीवर जसा लहान लहान उद्योग-धंद्यांचा इलाज आपण शोधून काढला त्याचप्रमाणे लोककल्याणकारी राज्यामुळे आणि समाजवादी अर्थव्यवस्थेमुळे उत्पन्न होणाऱ्या सत्ताकेंद्रीकरणाच्या प्रभावरहि आपणास मार्ग शोधून काढला पाहिजे. यादिबाबत विकेंद्रित लोकसत्तेचे तत्व आपणास मार्गदर्शक ठरणार आहे. त्यासाठी आजच्या राज्यसत्तेच्या कल्पनेमध्ये मूलभूतच फरक केला पाहिजे.

राज्याच्या उत्क्रांतीचा इतिहास पाहिला तर काही शतकांपूर्वीच राज्यसंस्था ही विविध समाजसंस्थांच्या कारभारावर केवळ देखरेख करणारे एक मंडळ होते असे आपणास दिसून येईल. देशामध्ये शांतता, सुव्यवस्था राखून, शत्रूपासून समाजाचे संरक्षण करणे एवढेच तिचे प्रधान कार्य होते. निरनिराळ्या समाजसंस्थांना त्याच्या क्षेत्रात संपूर्ण स्वायत्तता होती. फक्त या विविध संस्थांचे परस्परामधील संबंध सवादी आहेत की नाही एवढेच ते पहात होती. परंतु पुढे औद्योगिक क्रांतीमुळे व तत्वविद्येमधील प्रगतीमुळे राज्याच्या स्वरूपांत बदल होत गेला. काही वर्षांपूर्वी जर राज्यसंस्था समाजजीवनाचे कर्मातकमी नियंत्रण करित होती तर ती संस्था आजहि आपण कां निर्माण करू शकणार नाही ? अशा प्रकारचे शासनयंत्रच मानवाला पूर्वीचे सार्वभौमत्व अर्पण करू शकेल.

प्राचीन किंवा मध्ययुगामध्ये राज्यसत्ता ही इतर संस्थांना स्वायत्तता देत

होती. तेच स्वातंत्र्य तिनें आजहि सर्व संस्थांना देणे जरूर आहे. परंतु त्या मध्ययुगीन कारभारात आणि आजच्या यत्नेत महत्त्वाचे दोन फरक राहतील.

(१) पूर्वीचें शासनयंत्र इतर समाजसंस्थांना स्वायत्तता देत होते. त्यामध्ये सामर्थ्यापेक्षा अगतिकता जास्त होती. इतर संस्थांवर प्रभावी नियंत्रण ठेवण्याची साधने त्या राज्यसत्तेजवळ नव्हती म्हणून नाइलाजाने ती इतर घटकाना स्वातंत्र्य देत होती.

आजच्या शासनयंत्राजवळ हें सामर्थ्य पूर्णांशाने आहे. प्रसंग पडला तर त्याच्यावर ते पूर्णपणे नियंत्रण ठेवू शकेल. परंतु जवळ साधने अमून देखील आजची राजसत्ता इतर घटकांना स्वायत्तता अर्पण करणार आहे.

(२) पूर्वीच्या स्थानिक स्वायत्ततेमध्ये व्यक्तिवादाचा अगर लोकसत्तेचा प्रगत विचार प्रभावी नव्हता आजच्या विकेंद्रित समाजव्यवस्थेला उदात्त ध्येयवादाचे मोठे अधिष्ठान आहे.

एवढा फरक स्पष्ट केला म्हणजे या नव्या विकेंद्रित लोकसत्तेचे स्वरूप काय राहिल याची चर्चा करावयाला हरकत नाही

या नव्या समाजव्यवस्थेमध्ये सर्व सत्ता देशातील अनेक स्थानिक संस्थांच्या हातात विखुरली जाईल या स्थानिक सत्ता त्यांच्या ताब्यातील भागावर राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक नियंत्रण ठेवील. त्यांना हवे असणारे नियोजन त्याच ठरावीतील. या स्थानिक सत्ता लहान लहान ग्रामघटकावर उभारलेल्या असतील हे ग्रामघटक आपल्या गरजा त्यांच्या स्थानिक संस्थाना सांगतील व परस्परांच्या विचारमंथनातून त्यांचे निर्णय बाहेर पडतील देशामध्ये अशा अनेक संस्थांचे जाळे पसरलेले असल्यामुळे त्यांच्याच विविध केंद्रामध्ये मध्यवर्ति सत्ता विभागली जाईल या विविध स्थानिक संस्थांनी उत्पादन, विभाजन इत्यादि सबंधीचे निर्णय घ्यावयाचे परंतु या विविध घटकामध्ये सवादित्व रहावे म्हणून मध्यवर्ति सरकारने त्यांच्यावर देखरेख ठेवावी. प्रसंगी त्यांना मार्गदर्शन करावे. मध्यवर्ति सरकाराकडे अशा विकेंद्रित लोकसत्तेमध्ये महत्त्वाची दोनच कामे राहतील. एकतर परकीय आक्रमणापासून समाजाचे संरक्षण करणे आणि विविध गटामध्ये एकोपा किंवा सलोखा राखणे.

अर्थात् नव्या समाजव्यवस्थेचा हा पाया मान्य केला म्हणजे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात. या स्थानिक सरकारवर मध्यवर्ति सत्तेचे नियंत्रण किती असणार ? त्यांच्या अंदाजपत्रकांचे स्वरूप काय राहणार, दान स्थानिक संस्थांमधील संबंध कसे राहणार ? त्यांच्या नियंत्रणाखाली किती भूभाग येणार ? या सर्व प्रश्नांची कांटेकोर उत्तरे आजच देणे कठीण आहे सहकारी अर्थव्यवस्थेची चर्चा करतांना स्थूल मानाने मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून जी सांगितली तीच तत्त्वे याही स्थानिक संस्थांमध्ये मार्गदर्शक म्हणून गणली जातील. मूलभूत तत्त्वे दृष्टिसभोर असली म्हणजे तपशीलाचा प्रश्न गौणच मानला पाहिजे.

या नव्या विकेंद्रित लोकसत्तेसंबंधी एक प्रश्न उपस्थित केला जाणे शक्य आहे. आज सर्वत्र, विशेषतः स्थानिक संस्थांमध्ये कोण बजबजपुरी माजली आहे. अशा स्थानिक संस्थांच्या हातात आणखी जास्त सत्ता सुपूर्त केली तर जास्तच अनर्थ माजणार नाही काय ? या शंकेमध्ये पुष्कळ तथ्य आहे. परंतु आपणास या नव्या समाजाच्या उभारीसाठी एक तत्त्व सदैव मनांत बाळगले पाहिजे आणि ते म्हणजे माणूस पिंडाने विवेकशील आहे त्याच्यामधील विवेकशीलता सुत असली तरी ती जागृत करणे शक्य आहे आणि त्याच्या वा नैसर्गिक विवेकसंपन्नतेवर अभंग विश्वास टाकूनच आपणास सर्व प्रश्न सोडविले पाहिजेत. माणसाच्या विवेकशीलतेसंबंधी जर आपण शंका घेतली तर व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकसत्ता ही तत्त्वेही आपणास टाकून द्यावी लागतील. त्यामुळे माणसाचे आजचे अज्ञान हे जर पर्यताएवढे मोठे असले तरी त्यांच्यातील सर्जनशीलता ही त्याहूनहि मोठी आहे असे आपणास गृहीत धरले पाहिजे. हे गृहीतकृत्य आपल्या नव्या समाजरचनेचा मूलाधार आहे.

मासवाचे अडीच हजार वर्षांचे व्यक्तिस्वातंत्र्याचे स्वप्न

व्यक्तींना जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून मानवज त गेल्या अडीच हजार वर्षांपासून सतत झटत आहे. प्लेटोपासून रसेलपर्यंत अनेक तत्त्वचिंतकांनी या प्रश्नाचा उहापोह केला आहे. तरी देखील मनुष्यमात्राची स्वातंत्र्याची इच्छा अतृप्तच राहिली आहे. सत्ताविकेंद्रीकरणामुळे स्वातंत्र्य अबाधित राखले जाते एवढा टोबळ नियम मात्र सर्वमान्य झाला आहे. सत्ता-

वेकेंद्रीकरणासाठी मी तीन मार्गांचा अवलंब केला आहे. आर्थिक क्षेत्रांत सहकारी अर्थव्यवस्थेचा यशदायी म्हणून स्वीकार झाल्यास व्यक्तिस्वातंत्र्यारील संकट टळतील असे वाटते. सहकारी शेतीचे प्रयोग डेन्मार्क, स्वीडन या देशांमध्ये झालेले आहेत. तेथे ते बऱ्याच प्रमाणात यशस्वी झाले आहेत असे नामवंत अर्थशास्त्रज्ञांना देखील वाटते. डेन्मार्क, स्वीडन हे देश लोकसंख्येने लहान असल्यामुळे हा प्रयोग त्यांना सुकर झाला. हिंदुस्थानसारख्या जडतुल्य देशात तो कितपत फलदायी होईल याची शंका आहे. तरी देखील या सहकारी अर्थव्यवस्थेचा सहानुभूतीने विचार व्हावयाला हरकत नाही. कल्पना मूर्त स्वरूपास येतांना काही अडचणी येतील. परंतु त्यांवर उपाय शोधून काढता येतील. कुठलीही व्यवस्था प्रथमावस्थेत परिपूर्ण असू शकत नाही. अनुभवाने व नव्या ज्ञानाने ती भर घालावयाची असते. हाच नेयम याही अर्थव्यवस्थेला लागू करावयाला काय हरकत आहे ?

सहकारी अर्थरचनेप्रमाणे जागृत समित्यांचा विचार आटोपशीरपणे ये केलेला आहे. षक्षपद्धतीवर या 'जागृत समित्या' इतका प्रभावी उपाय मद्याप तरी दिसत नाही. समाज ही एक मोठी प्रयोगशाळाच आहे. या प्रयोगशाळेत या समित्यांना वाव मिळाला तर कदाचित् कल्पनेपेक्षा जास्त यश पदरांत पडेल. प्रथमच निराशावादी भूमिका घेण्याचे काय प्रयोजन ? हा प्रयोग फसला तर अनुभवापासून धडा घेऊन दुसरा मार्ग शोधून काढू. परंतु 'समित्या' चे साधन विश्वसनीय ठरले तर आपणांस समाधानाचा नेःश्वास टाकता येईल. या पद्धतीचा पुरस्कार डॉ. मानवेंद्रनाथ रॉय यानीं मलीकडच्या काळांत विशेष जोमाने केला होता.

वरील दोन्ही मार्गांप्रमाणे शिक्षणाचे नवे तत्त्वज्ञान तयार होणे जरूर आहे. सहकारी जीवनाची कल्पना आतापर्यंत अद्यत्कक्षे होती. त्यामुळे मद्या समाजव्यवस्थेला अनुकूल अशी शिक्षणपद्धति उदयाला आलीच नाही. आता आपणांस शिक्षणाच्या नव्या जीवननिष्ठेची गरज भासू लागली आहे. त्यामुळे आतापर्यंत नसला तरी यापुढे या पद्धतीचा विचार अधिक जाळजीपूर्वक होईल असा भरंवसा घाटतो. याच दिशेने येथे हा एक नम्र प्रयत्न केलेला आहे.

या तिन्ही विचारपद्धतींच्या समन्वयांतून तयार होणारा समाज स्वातंत्र्याची आपली आस तृप्त करील अशी आशा बाळगली तर त्यांत काय अवास्तव होणार आहे ? उलट, आजच्या उपलब्ध ज्ञानावरून यांशिवाय दुसरे भरवंशाचे मार्ग अस्तित्वांत असतील असे वाटत नाही. ही पद्धति प्रत्यक्षांत उतरली तर पंचवीसशें वर्षांचे आपले परिभ्रम सफळ झाले असे होईल.

मानवी स्वातंत्र्य आणि मानवी संस्कृति यांचे अन्योन्य संबंध.

बरील व्यक्तिस्वातंत्र्याची आपली आकांक्षा साकार झाली तर मानवाच्या संस्कृतीला संपन्नता येईल. कारण मानवी स्वातंत्र्य आणि मानवी संस्कृति यांचे संबंध अत्यंत निकटचे आहे. स्वातंत्र्यामधून संस्कृति विकसित होत असते. आपल्या संस्कृतीचा इतिहास खऱ्या अर्थाने मानवी स्वातंत्र्याचा इतिहास आहे. या स्वातंत्र्यसंपन्न काळांत माणसाच्या क्रियाशील शक्ति बंधमुक्त होतात. त्यांच्या प्रगतीला भरपूर वाव मिळतो व संस्कृतीच्या ऐश्वर्यामध्ये आणखी एका नव्या लेण्याची भर पडते. या पुढच्या काळांत सर्व व्यक्तींना असे स्वातंत्र्य मिळाले तर आपली कला, विज्ञान, तत्त्वज्ञान ही संस्कृतीची विविध अंगे कितीतरी संपन्न होतील. कोणी सांगावे, भविष्याच्या उदरांत कालिदास, भवभूतीसारखे थोर कलावंत दडलेले असतील, न्यूटन, गॅलिलियो यांच्यासारखे विज्ञानमहर्षि गुप्त राहिले असतील, बुद्ध, सॉक्रेटिस यांच्यासारखे तत्त्ववेत्ते संधीची मार्गप्रतीक्षा करित असतील. मानवाला स्वातंत्र्याचा लाभ झाला तर कदाचित् या सर्व अज्ञात महापुरुषांचा आपणास शोध लागेल. या सर्व थोर पुरुषांना आपण स्वातंत्र्याचे देणें दिल्यास मानवी संस्कृतीला नवें तेज प्राप्त होईल. ' न भूतो न भविष्यति ' असे ऐश्वर्य प्राप्त होईल. हें रम्य स्वप्न साकार करण्याचे कार्य सर्वस्वी मानवाच्याच हातांत आहे. कारण मानव हाच त्याच्या उज्ज्वल भविष्याचा शिल्पकार असतो हें त्रिकालाबाधित निर्विवाद सत्य आहे.

ग्रंथ	ग्रंथकार	प्र. काल	प्रकाशक
राजनीतिशास्त्रप्रवेश राज्यशास्त्र	आचार्य शं. द. जावडेकर न. चि. केळकर	१९२६ १९३२	शं. द. जावडेकर वे. शा. बेलकुंदी
मार्क्सवाद	स. रं. सुंठणकर	१९३६	नवभारत ग्रंथमाला, नागपूर. र. वा. जठार
रशियांतील राज्यक्रांति	पा. वा. गाडगीळ	१९३६	संपादक 'राजहंस' धारवाड. य. गो. जोशी
सोशलिझम	पां. वा. गाडगीळ	१९३८	सदाशिव, पुणे २. य. गो. जोशी
अराज्यवाद	पा. वा. गाडगीळ	१९३९	वादविवेचन माला, पुणे २ ”
साम्राज्यशाही	ना. ग. गोरे	१९३९	”
लोकशाही	आचार्य शं. द. जावडेकर	१९४०	”
आधुनिक राज्यमिमांसा	आचार्य शं. द. जावडेकर	१९४०	ग. गं. जंभेकर लोकशिक्षण, लघुग्रंथमाला, सदाशिव, पुणे. य. गो. जोशी,
गांधीवाद	आचार्य शं. द. जावडेकर	१९४०	वादविवेचन माला पुणे २. य. गो. जोशी पुणे २.
मार्क्सव्या कैपेटलचा सारग्रंथ	पां. वा. गाडगीळ	१९४१	

ग्रंथ	ग्रंथकार	प्र. काल	प्रकाशक
विश्वकुटुंबवाद	ना. ग. गोरे	१९४१	य. यो. जोशी पुणे २.
हिंदी राष्ट्रवाद	स. रं. सुंठणकर	१९४१	स. रं. सुंठणकर, कमला कॉलेज ठळकवाडी, बेळगांव.
फॅसिझम	एम्. एन्. रॉय	—	—
राज्यशास्त्रप्रवेश	अनु. बा. कृ. गलगली प्रो. हॅरॉल्ड जे. लास्की	१९४५	ज. मु. देशमुख
मानवजातीची कथा	अनु. शं. कृ. सवनीस डॉ. हेन्री थॉमस	१९४९	मुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, सदाशिव पुणे २
राज्यशास्त्र	अनु. साने गुरुजी प्रा. व. म. सिरसीकर व स. मा. गर्गे	१९५२	सौ. सुधा सिरसीकर, वेस्टर्न इंडिया सदन सदाशिव, पुणे २
राज्यशास्त्राचा विकास	स. मा. गर्गे	१९५४	स. मा. गर्गे ४५९ सदाशिव, पुणे २
भारतीय लोकसत्ता	डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे	१९५४	जोशी लोखंडे, सदाशिव पुणे २
नवमानवतावाद	एम्. एन्. रॉय अनु. प्रा. गोवर्धन पारीख	१९५५	प्राज्ञ पाठशाळा वाई जि. उ. सातारा

सूचि

अँकटन—२४
 अँडम स्मिथ—४१
 अथेन्स—६, ३३, ३४, ३५, ३६,
 ३७
 अनेकज्ञेगोरस—३४
 अनिल—१०१
 अमोरिका—२, १०८
 अराज्यवाद—६५, ६६
 अरिस्टोटल—३७, ४०
 अरिस्टोफेस्—२९
 अरिस्टिपस्—३१
 आइन्स्टाइन—१, १०२
 आर्किमिडिज—१
 आगरकर—५३
 आँगस्टिन—९, १०, ३७
 ऑस्ट्रोगोस्की—८२, ८९, ९०,
 ९२, ९३
 इंग्लंड—२, ११, २६, ८०, ८१,
 ८२, १०५
 इजिप्त—५६
 इटली—१६, १८, ६५, ९४, ९५
 इपिक्यूरस—५, ३१, ३२, ३३,
 ६६
 इरँस्मस—३९
 एंगल्स—१९
 एडोक्सस—३१
 एरिक फ्रॉम—१६, १७
 ओवेन—१९

औद्योगिक क्रांति—२, ४१, ६९,
 ८१, ८३,
 १०५, ११०
 कणाद—४९, ५०
 कन्फ्यूशीअस्—१०२
 कपिल—४९
 कर्पोक्रेटस्—६१
 कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो—१९
 कॅव्हलिअर्स—८०
 कॉमिंस—८६, ८७
 कान्ट—५, १४
 कॉलविहन—३९
 कॉलेट—३९
 केपलर—४०
 क्लेम्थेनिस—३३
 केशवसुत—१०१
 कोपनिकस—४०
 क्रोपोटकीन—५, ६५
 खरे, ना. भि—८७
 गॅलिलिओ—१, ४०, १०२
 गांधी महात्मा—५, ५३, ५४,
 ५५, ५६, ५७,
 ५८
 ग्रीन—५, १४
 ग्रीस—२७, २९, ३३, ३६, ७८,
 ८३
 गोखले—५३
 गौतमबुद्ध—३, १५, ४९, ५०,

१०२
 खंगीझखान—१०२
 खसर्वाक—४९, ५०
 चीन—२५
 जपान—९४, १०९
 जर्मनी—११, १४, १६, १८, ४५,
 ५६, ९४, ९५
 जयप्रकाश नारायण—८२
 ज्युलिअन हक्सले—४८
 झेनो—३४, ६१
 टॉलस्टॉय—५, ५९
 टिटो—२५
 टोजो—१३
 टोरी—८०
 डार्विन—१, ७४, १०२
 डांटे—३९
 तांबे कवि—१०१
 थिली—२९
 नरिमन—८७
 नाझीवाद—१४, १६, १८, २७
 नीत्से—५, १४, १५, १६
 नेपोलियन—१४, ४३, १०२
 नेहरू—२६
 न्यूटन—१, ४०, १०२
 पर्शिया—३३
 अष्टेगॉरस—५, २७, २९, ३०
 झूझाँ—५९
 पेरिक्लस—५, ३३, १४, ३५, ३६

प्लेटो—५, ६, ७, ८, ९, १०, ११,
 १९, ३७, ४०, ६६,
 ११२
 पोप—९१
 फॅसिझम—१३, १६, १८, २७
 फ्रान्स—२, ६५, ८२
 फिनलंड—५६
 फिलीप राजा—३१
 फुले महात्मा—५३
 फ्रेंच राज्यक्रांति—२, ४१
 फोरिअर—१९
 फ्रोम—९२
 बर्कगन—६०
 बकूनीन—५९
 वटें—४०
 बॅन्थेम—५, ३१, ४१, ४२, ४३,
 ४४, ४६
 ब्रॅडले—१४
 बालकवि—१०१
 ब्लाडिमेर दे दिव्यर—९२, ९३
 बिस्मार्क—५६
 झूनो—१, ४०
 बोसॅन्के—५, १४
 बाबू सुभाषचंद्र—८७
 मर्डेकर—१०१
 मनु—६१
 मॅबले—१९
 मॅसिडोनिया—३१

महाभारत—६१
 महावीर—३
 मार्क्स—४, ५, १९, २०, २१,
 २२, २३, २५
 माधव ज्यूलियन—१०१
 मार्सिलियो—३९
 मिल—५, ४३, ४४, ४५, ४६,
 ६६
 मुसोलिनी—१३, १७
 मूर थॉमस—१९, ३९
 मोर्ले—१९
 युगोस्लाव्हिया—२५, ९२
 येशू ख्रिस्त—१५, १०२
 रशिया—२, २५, २६, ५८, ९५,
 १०२
 रास्किन—५
 रसेल बर्ट्रांड—६७, ९९, १००,
 ११२
 रानडे—५३
 रॉय, मानवेंद्रनाथ—५३, ८२,
 ९०, ९१, ९२,
 ९३
 रॉय, राममोहन—५३
 रूसो—८३
 रेगे, पु. स्त्रि.—१०१
 रोम—९, ३७
 रोनिन—५, २६, ९५
 ल्यूथर—३९, ४०

वॉलपॉल—७०
 विंडलबन्ड—२९
 वेद—६७
 वेस्टफालिया—११
 शंकराचार्य—३
 शांतिपर्व—६१
 शोली—४१
 स्टर्नर—५९
 स्टॉइकस—३६
 स्टार्लिंग—५, २६
 स्पार्टा—६, ३१, ३५
 स्टेस—२९
 स्पेन्सर—५, ४६, ४७, ४८, ६६,
 ९७
 स्पेन—६५
 सॉन्नेटिक्स—५, ६, १५, १०२
 साम्प्रदायीय क्रांति—२
 सायमन—१९
 स्पिनर, जोहान्स—६१
 सिसरो—५, ३६, ३७, ३८
 सीझर—१०२
 सोफिस्ट—५, ६, २९, ३०, ३६
 हिटलर—१६, १७
 हिंदुकुण्ड बिल—८६
 विहम—८०
 हेगेल—५, १०, ११, १२, १३,
 १४, १६, ४६, ६६
 होब्स—३४

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	१	आधिभौतिक	आध्यात्मिक
३	२१	”	”
५	१९	क्रोपोटन	क्रोपोटकीन
१५	४	लाक्रेटिस	सॉक्रेटिस
१५	१३	म्हणजे	म्हणजे
१५	१६	समाजभूमिकेवरून	समान भूमिकेवरून
१९	६	बेण	घेणें
२०	१९	उमारली	उभारली
२१	२२	राज्य यंत्राचा	राज्य यंत्राचा
२२	१२	कल्पनांचा	कल्पनाचा
२५	९	विश्वासनाय	विश्वसनीय
२५	२०	सकल्प	संकल्प
२५	२१	सिद्ध	सिद्धि
२६	२५	अशी	अशा
२९	१९	विश्वचिंताकडून	विश्वचिंतनाकडून
२९	२०	विचारवताला	विचारवंताला
३०	२	सदव	सदैव
५८	८	सदनशीर	सनदशीर
६०	१०	वर्कगन	वर्कगन
६६	१०	नेऊन	नेऊन
६६	१२	अपर्ण	अर्पण
६६	१५	सर्जनशील	सर्जनशील
६६	१५	मार्ग	मार्ग

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६७	११	होकरात्मक	होकारात्मक
६८	५	कम्युनिष्ट	कम्युनिस्ट
६९	७	खासगी	खाजगी
७३	शेवटची	व्यापलल	व्यापलेले
७६	३	निर्मितीमार्गे	निर्मितीमार्गे
७६	७	सघानें	संघानें
७६	१०	Commis ion	Commission
७६	२१	सव	सर्व
७९	७	करणें शक्य होईल	करणें कसें शक्य होईल
७९	९	सहकारा	सहकारी
७९	२३	भाडवशाहीला	भांडवलशाहीला
८०	५	नहे	नव्हे
८०	१२	म्हणन	म्हणून
८१	१	संघषात	संघर्षात
८२	७	कमगार	कामगार
८५	१४	बनावण्याची	बनविण्याची
८५	१५	लाकाना	लोकांना
९२	२४	कम्युनिष्ट	कम्युनिस्ट
९२	२६	“अखेरीस कम्युनिस्ट पक्षाचेहि विसर्जन ”	(अखेरीस कम्युनिस्ट पक्षाचेहि विसर्जन)
९८	१०	खेळामध्य	खेळामध्ये
९८	१०	काशल्य	कौशल्य
१०५	११	इतभार	हातभार

पुणे विद्यापीठ बांधे शाळ शिक्षण मंडळाची

बांधे शाळ शिक्षण ग्रंथमाला

इतर प्रकाशने

१. 'जगाचें राजकारण' .... मूल्य तीन रुपये

ले. प्रा. व. म. सिरसीकर

२. 'वनश्री दर्शन' ... मूल्य अडीच रुपये

ले. डॉ. म. वि. आपटे

३. 'भारतचें पत्र' .... मूल्य अडीच रुपये

ले. सौ. शकुन्तला पोंक्षे

४. 'साठ्यांशील श्रमिकांची लोकगीते' ... मूल्य अडीच रुपये

ले. सौ. अनसूया लिमये

आगामी प्रकाशने

६. 'पाक्षी दर्शन'

ले. डॉ. म. वि. आपटे
